

Жуль ВЕРН

## НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ ЕКСПЕДИЦІЇ БАРСАКА

Науково-фантастична повість

### ЧАСТИНА ПЕРША

#### I. СПРАВА ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ

Минуло вже багато років, але ще не забулася "Справа Центрального банку", яка свого часу наробила стільки шуму в пресі. Два тижні цей заголовок, набраний великим шрифтом, не сходив зі шпальт усіх газет. І, безперечно, небагато було злочинів, що так розворушили б загальну цікавість, як цей сміливий наскок, в якому уяву вражала загадковість злодіяння, здійсненого з неймовірним зухвальством і відчайдушністю. А тому читачів, можливо, зацікавить розповідь про цю подію, хоч і не вичерпна ще, але цілком вірогідна. Правда, і до сьогодні лишилося чимало таємничого у цій справі, але нові дані про неї, які тут наводяться, дозволяють уточнити інколи суперечливі відомості, почерпнуті з тогочасних газет.

Пограбування було вчинене в розташованому недалеко від лондонської біржі агентстві ДК Центрального банку, яким керував тоді містер Льюїс Роберт Бакстон.

Головне приміщення агентства складалося з великої кімнати, поділеної на дві нерівні частини довгим дубовим бар'єром, який повертав під прямим кутом. Скляні входні двері стинали навскоси один кут приміщення, а до них був прибудований тамбур, який виходив нарівні з тротуаром прямо на ріг вулиць Треднідл і Олд Брод. Ліворуч від входу, за негустими ґратами, містилася каса, двері якої, теж заґратовані, вели до тієї частини приміщення, де сиділи службовці. Праворуч дубовий бар'єр

мав на кінці дверцята для проходу з частини, приділеної відвідувачам, у приміщення службовців. У глибині цього приміщення, недалеко від бар'єра, містився кабінет директора агентства, за яким була ще комірчина, а вздовж стіни, паралельної до вулиці Олд Брод, тягся коридор до вестибюля будинку.

З одного боку вестибюль межував із швейцарською і виходив на вулицю Треднідл, з другого, за головними сходами, закінчувався скляними двостулковими дверима, що закривали чорні сходи і хід у підвали. Ось яким було місце, де відбувалася ця драма, В ту мить, коли вона почалась, а саме: рівно о п'ятій без двадцяти після полудня, п'ятеро службовців агентства займалися своєю звичайною справою. Двоє заглибилися в писання, троє відповідали трьом відвідувачам, що стояли, спершись на бар'єр. Касир під надійним захистом ґрат підраховував наявну готівку, яка досягала в той день солідної суми 72 079 фунтів 2 шилінги і 4 пенси.

Годинник на стіні показував, отже, без двадцяти п'яту. За двадцять хвилин агентство зачиниться, упадуть залізні штори, і службовці, закінчивши свій робочий день, розійдуться.

З вулиці долинав приглушений гуркіт екіпажів і гамір натовпу; був останній день листопада, і вже починало сутеніти.

В цей час відчинилися двері і увійшов якийсь чоловік. Він окинув кімнату швидким поглядом, напівобернувся і, піднявши великий, вказівний і середній пальці правої руки, виразно показав число три — очевидно, комусь, хто лишався на тротуарі. Службовці не могли побачити цей жест за напівпрочиненими дверима, а якби й звернули на нього увагу, то й тоді не догадалися б, що він сигналізував про кількість відвідувачів біля бар'єра.

Подавши знак, новоприбулий зачинив двері, наблизився до бар'єра і зайняв чергу позаду одного з клієнтів, показуючіфщо має намір дочекатися, поки той закінчить свою справу і піде.

Один із двох незайнятих службовців підвівся і спитав, підходячи до нього:

— Чим можу служити?

— Дякую, я почекаю, — відповів той, рухом руки даючи зрозуміти, що бажає говорити саме з тим, до кого зайняв чергу.

Виконавши обов'язок ввічливості, службовець охоче повернувся на своє місце і продовжував перервану роботу. Чоловік чекав, і ніхто більше не звертав на нього уваги.

А проте цим варто було зацікавитись: вигляд у нього був незвичайний. Високий зріст і широкі плечі свідчили про виняткову фізичну силу. Пишна білява борода обрамляла засмагле обличчя. Про суспільне становище невідомого не можна було судити — одяг його закривав довгий шовковий плащ.

Відвідувач, за яким він зайняв чергу, закінчив свою справу, і чоловік у плащі почав ділову розмову із службовцем.

Той, кого він змінив, тим часом вийшов на вулицю.

Ледве встигнувши зачинитись, вхідні двері розчинились знову, і ввійшов другий незнайомиць, такий же дивний, як і перший, — точнісінька копія його. Той же зріст, ті ж широкі плечі, та ж білява борода навколо темнобронзового обличчя; одяг новоприбулого закривав такий же довгий плащ із шовку-сирцю. Поводився він так само, як і його двійник: терпляче чекав позаду одного з двох відвідувачів, які ще

лишилися біля бар'єра, а дочекавшись черги, завів розмову із службовцем, що звільнився; тим часом цей відвідувач теж вийшов.

Як і перед тим, двері знов одразу відчинилися. Увійшов третій і зайняв чергу позад останнього з трьох відвідувачів, який ще лишався в конторі. Середній на зріст, гладкий і в той же час кремезний, з червоним обличчям і чорною бородою, у довгому сірому пальті, він одночасно і нагадував тих, які з'явилися раніше, і відрізнявся від них.

Нарешті, коли третій із відвідувачів скінчив свої справи і залишив приміщення агентства, у двері ввійшло одразу двоє. Один з них здавався справжнім Геркулесом; обоє одягнені були не зовсім по сезону в довгі пальто-плащі, так звані ульстери; їхні червоні обличчя теж прикрашали буйні бороди.

Появилися вони досить дивно: спершу ввійшов вищий на зріст і одразу ж спинився, загороджуючи свого товариша, а той, удаючи, що зачепився за замок, щось потай зробив із ним. Зупинка тривала одну мить, двері зачинилися, внутрішня ручка лишалася на своєму місці, зате зовнішня зникла. Тепер уже ніхто не міг ввійти в приміщення ззовні, а постукати в вікно нікому б і на думку не спало: на дверях висіла об'ява, що агентство на цей день зачинене.

Співробітники агентства і гадки не мали, що вони відрізані від зовнішнього світу. Зрештою, це б могло їм здатися просто смішним. Чого, справді, непокоїтися в центрі міста, в години найбільшого пожвавлення, коли від гомінкої вулиці їх відокремлювало лише тонесеньке скло?

Незайняті службовці з люб'язним виглядом поспішили назустріч новоприбулим, — як показував годинник, лишалося тільки п'ять хвилин до кінця прийому, отже, розмова мимохить буде короткою. Один із запізнілих клієнтів прийняв запропоновані послуги, другий, вищий на зріст, побажав мати розмову з директором. Службовець відповів, що

зараз дізнається, чи тут його начальник, на мить зник у дальніх дверях і одразу ж повернувся.

— Прошу, ввійдіть, — промовив він, відкриваючи дверцята в кінці бар'єра.

Чоловік в ульстері прийняв запрошення і прослідував у кабінет директора, а службовець, причинивши за ним двері, повернувся до праці.

Що відбулося між директором агентства і цим відвідувачем? Персонал пізніше запевняв, що йому про це нічого не відомо, що ніхто й не поцікавився цим. Очевидно, так воно справді й було; у нас і досі немає точних відомостей, а тільки здогади про сцену, яка там мала місце.

Одне тільки відомо напевне: і двох хвилин не минуло, як двері знову розчинились, і чоловік в ульстері з'явився на порозі. Він промовив дуже спокійним тоном, ні до кого не звертаючись:

— Будь ласка... Ваш директор хоче бачити касира.

— Гаразд, добродію, — відповів один із службовців і, обернувшись, гукнув: — Стор! Вас питає директор.

— Іду, — відповів касир.

З акуратністю, властивою людям його професії, вів кинув у сейф портфель і три мішки з усією наявною готівкою в банкових білетах і дзвінкій монеті, глухо клацнув важкими дверцятами, спустив віконечко, дбайливо замкнув двері своєї клітки і попрямував до кабінету директора. Незнайомий пропустив його вперед і ввійшов слідом за ним.

Вступивши в кабінет, Стор здивовано переконався, що там нікого нема. Але часу на розгадування цієї загадки у нього не залишилось: стальні пальці простягнися ззаду, стиснули горло... Касир марно

намагався вирватись, закричати— невмолимі руки стискали все дужче й дужче, аж поки він не впав непритомний на килим.

Все це сталося без найменшого шуму. У великому залі службовці спокійно продовжували працювати: четверо розмовляли через бар'єр з клієнтами, п'ятий заглибився в підрахунки.

Чоловік в ульстері витер піт з лоба і нахилився над своєю жертвою. Він миттю заткнув касирові рота і зв'язав його. Потім обережно відчинив двері і кинув погляд у зал. Переконавшись, що все в порядку, він стиха кашлянув, немов бажаючи привернути увагу чотирьох спізнілих клієнтів, і різким рухом розчинив двері навстіж.

Це був сигнал — безперечно, так умовилися заздалегідь, — за яким почалося щось просто неймовірне. Чоловік в ульстері блискавкою метнувся через зал, накинувся на самотнього калькулятора і без жалю став його душити, його спільники теж не дрімали. Один проскочив крізь дверцята в кінці бар'єра і повалив навзніч службовця, який шанобливо з ним розмовляв. Двоє, простягнувши руки, схопили своїх співрозмовників за шию і почали люто товкти їх головами об дубовий бар'єр. Останній, невисокий на зріст, не міг дотягтися до своєї жертви; він просто перестрибнув через бар'єр і з розгону щосили вп'явся в горло нещасного.

Ніхто й не скрикнув. Уся сцена тривала не більше тридцяти секунд.

Жертви лежали непритомні, і нападники поспішили з цього скористатися. План було заздалегідь розроблено до дрібниць і здійснено чітко, без найменших вагань. Як по команді, роти нещасних заткнули ватною і зав'язали, хоч це й загрожувало їм удушенням. Як по команді, руки скрутили за спиною, міцно зв'язали ноги і випростані тіла обплутали тонким сталевим дротом. Миттю покінчивши з цим, усі п'ятеро випростались одним рухом.

— Штори! — наказав той, що питав про директора; він, очевидно, був ватажком.

Троє бандитів метнулися до рукояток, і залізні штори почали спускатися, поступово заглушаючи вуличний гамір. Раптом задзвонив телефон.

— Стійте! — гукнув ватажок.

Він наблизився до телефону і зняв трубку. Четверо бандитів завмерли, прислухаючись до його відповідей.

— Алло, це ви, Бакстон?

— Так.

— От смішно. Я не пізнаю вашого голосу.

— А я вашого.

— Ласон.

— А, так так!.. Тепер пізнаю.

— Скажіть, Бакстон, візок ще не заїжджав до вас?

— Ні, ще, — відповів бандит, завагавшись на мить.

— Коли приїде, перекажіть, нехай зробить ще один рейс в агентство С. Мені тільки-но подзвонили звідти, що після закриття і здачі готівки там одержано значний внесок.

— Сума солідна?

— Та щось коло двадцяти тисяч фунтів... Так я можу на вас розраховувати? н

— Можете.

— На все добре, Бакстон.

— На все добре.

Поклавши трубку, він хвилину постояв у задумі. Потім, прийнявши рішення, підізвав до себе своїх спільників.

— Треба поспішати, — промовив він глухо, гарячково роздягаючись.  
— Несіть сюди одяжу он того, хутчіш!

І вказав пальцем на непритомного Стора.

З касира миттю стягли убрання, і бандит переодягся, хоч костюм був для нього трохи малий. Намацавши в одній з кишень ключі від каси, він одімкнув заґратовану комірку, потім сейф і витяг звідти мішки з дзвінкою монетою, портфель з банкнотами, пакети цінних паперів. Саме тоді почувся гуркіт візка, який спинився проти контори, і хтось постукав у двері, напівзатулені залізною шторою.

— Увага! — квапливо промовив ватажок, енергійно жестикулюючи. — Скидайте пальто, займайте місця, одним духом!.. Не проґавте першого ж, який ввійде!.. І без шуму! Потім двері замкнути, відкриєте тільки мені!..

Говорячи так, він схопив портфель і кілька пакетів і наблизився до дверей; тим часом троє його спільників уже сиділи за столами, відіпхнувши зв'язаних службовців під бар'єр, а четвертий став коло входу. Коли ватажок банди розчинив двері, в кімнату ввірвався вуличний гамір.

Біля тротуару стояв інкасаційний візок

Центрального банку; в темряві світилися його ліхтарі. Кучер сидів на козлах і балакав з інкасатором, який, постукавши у двері агентства, повернувся до візка.

Відчайдушний бандит, не поспішаючи, наблизився до них крізь безупинний потік пішоходів і привітався. Обоє відповіли на вітання, а кучер, глянувши на нього, здивовано вигукнув:

— Еге! Та це ж не Стор!

— Він сьогодні має вихідний день. Я його заміщаю, — пояснив псевдокасир і звернувся до інкасатора: — Допоможи, друже! У нас багато грошей, за раз не донести.

Інкасатор завагався.

— Розумієш, мені заборонено відходити від візка...

— Ат! На одну хвилину! Я побуду тут замість тебе. Тобі допоможуть, поки я це складу.

Інкасатор погодився і ввійшов в контору. Двері за ним зачинилися.

— Ну що ж, пропусти, — казав у цей час кучеру "заступник" Стора.

У кузові візка не було інших отворів, крім невеличких залізних дверцят позаду сидіння возія, і, отже, викрадання цінностей ставало майже неможливим. Щоб потрапити в візок, треба було відсунути сидіння, одна половина якого була відкидна. Але кучер вирішив, що це зайва робота, коли треба лише вкинути кілька пакетів в один з ящиків,

прикріплених до бічних стінок кузова. Він просто розчинив дверцята і сказав:

— Давай сюди портфель.

З портфелем у руці він перехилився назад, напівлежачи на сидінні, і до пояса сховався в кузові, балансуючи зовні ногами. І він не міг бачити, що "касир" піднявся на підніжку, далі на сидіння, потім теж просунувся до половини в кузов, наче бажаючи туди заглянути, і раптом різко випростав у темряві руку.

Якби комусь із численних перехожих спало на думку придивитись, він би побачив, що ноги кучера раптом якось дивно напружились, потім обважніли і опустились на підніжку, а тулуб звис по другий бік сидіння. Бандит схопив нерухоме тіло і кинув його у кузов поверх мішків і пакетів.

Усе це він зробив упевнено і швидко, на очах у натовпу пішоходів, які спокійно крокували, нічого не підозріваючи.

Він знову нахилився в кузов візка, щоб вуличні вогні не сліпили очі, і придивився. На підлозі, в калюжі крові, яка швидко збільшувалась, лежав кучер з ножем, встромленим в низ черепа, просто в мозочок. Він не ворушився. Смерть настала блискавично.

Убивця занепокоївся, що кров може протекти крізь дошки на землю. Він скочив на сидіння, вліз у візок і, внявши з мертвого куртку, затулив нею страшну рану, обтер вийнятий з тіла ніж і руки, виліз і зачинив залізні дверцята.

Вживши цих запобіжних заходів, він наблизився до дверей агентства, постукав умовним стуком, і двері миттю відчинилися й замкнулися за ним.

— Де цей?.. — спитав він, входячи.

— Там, де й інші, — відповіли йому, вказуючи під бар'єр. — Зв'язаний.

— Гаразд!.. Зняти з нього одяг!.. Швидко!

Поки виконували цей наказ, він скинув з себе костюм касира і враз переодягся інкасатором.

— Двоє залишаться тут, — розпоряджався він тим часом, — а ви — за мною, розвантажити каламажку.

І він вийшов, не чекаючи відповіді, а двоє злочинців поспішили услід за ним.

Почалося грабування інкасаційного візка. Ватажок передавав пакети своїм спільникам, і вони переносили їх в приміщення агентства. Двері контори лишились широко розчинені, окреслюючи на тротуарі великий квадрат світла, в який на мить виринали перехожі, щоб зараз же загубитись у темряві. Кожний міг би безборонно увійти, але нікому це й на думку не спадало, і байдужий натовп проминав людей, у діях яких не було нічого підозрілого.

Через п'ять хвилин візок спорожнів. Замкнувшись в конторі, бандити приступили до сортування. Цінні папери, акції та облігації відкидали геть, і скоро вони вкрили підлогу. Банкноти поділили на п'ять частин, і кожний член зграї набив ними пазуху. Дзвінка монета перейшла з мішків у їхні кишені.

— Тепер, — промовив ватажок, — уговоримося заздалегідь про все. Коли я від'їду, ви залишаєтесь тут і опускаєте штори. Потім вийдете сюди, — продовжував він, вказуючи на двері до коридора в глибині приміщення. — Останній нехай двічі поверне ключ в замок і кине його в каналізацію. Там, далі, вестибюль — ви ж знаєте всі ходи й виходи. Не

забудьте про того йолопа, — додав він, вказуючи пальцем на кабінет директора. — Пам'ятаєте умову?..

— Так, так, пам'ятаємо, не турбуйся.

Він уже зібрався йти, але спинився.

— Чорт! Я й забув про головне... Тут повинен десь бути список інших агентств.

Знайшовши потрібне і відшукавши адресу агентства С, він наказав:

— Плащі киньте в кутку. Хай їх тут знайдуть. Головне — щоб їх не побачили більше на нас Зустрінемось самі знаєте де... Пішли!

Решту мішків з золотом і сріблом перенесли в візок.

— Все. Не баріться ж! — гукнув ватажок.

І поки за його провозатими замикалися двері і спускалися залізні штори, новоявлений кучер схопив віжки й оперіщив коней батоном. Візок зірвався з місця і понісся однією вулицею, другою, завернув ще раз і нарешті спинився перед агентством С.

Візниця сміливо ввійшов туди і попростував до каси.

— Ви, здається, повинні передати мені пакет? — промовив він.

Касир звів на нього очі.

— Що таке? — вигукнув він. — Це ж не Бодрюк!

— Ні, присягаюсь! — Інкасатор голосно зареготав.

— Не розумію, — пробурмотів касир незадоволено, — з якої речі банк присилає отак незнайомих людей...

— Тому що в агентстві Б, куди я звичайно їжджу, мені сказали заїхати до вас, бо звідси дзвонили в банк, що після закриття у вас було велике надходження.

— Це так, а все ж я вас не знаю... Грабіжників є доволі... А втім, зараз ми все з'ясуємо. Ваше посвідчення з вами?

Здавалося б, таке несподіване запитання повинно було збентежити бандита. Та це була на диво холоднокрровна людина. Збентежився він чи ні, але відповів зовсім природним тоном:

— Ну розуміється. — І додав, спокійно сідаючи на лаву і починаючи обшукувати кишені інкасаторової куртки: — Ось зараз подивлюся.

Він витяг чимало різних папірців, всіляких службових записок, затертих, і обтріпаних, і серед них знайшов друкований бланк посвідчення інкасатора Центрального банку з вписаним від руки прізвищем Бодрюк. Показати цю посвідку він, зрозуміло, не міг. Але зухвалий бандит і тут не розгубився. Він непомітно розірвав документ навпіл і залишив нижню половину в правій руці, а верхню, на якій стояло зрадливе ім'я, засунув назад у купу папірців.

— От чорт! — вигукнув він роздратованим тоном. — Посвідчення тут, але не все, а тільки половина.

— Половина?.. — перепитав касир.

— Еге ж, воно було старе, протерлося в кишені. Одна половина тут, а друга, либонь, залишилася дома.

— Гм! — незадоволено буркнув касир.

"Інкасатор" образився.

— Ну, як собі хочете, — заявив він, підводячись, і попростував до дверей. — Мені сказано заїхати до вас за вашими грошиками, я й заїхав. Не хочете мені їх давати? Про мене, нехай лишаються тут. Самі будете давати пояснення в банку. А мені однаковісінько.

Цей спритний хід удався блискуче. Особливо погроза, влучно кинута під кінець, зачепила те, що є слабким місцем усіх службовців на світі: "Як би чого не вийшло!" — міркують вони.

— Хвилиночку!.. Покажіть його, ваше посвідчення... Так, бачу, тут є підпис директора!.. — задоволено підтвердив касир. Він раптом зважився і промовив, простягаючи запечатаний пакет: — Ось гроші. Розпишіться в одержанні.

"Інкасатор" поставив якийсь підпис на вказаному місці і пішов до виходу, зберігаючи незадоволену міну.

— Бувайте! — кинув він тоном людини, ображеної незаслуженим підозрінням.

Не встиг він вийти, як щодуху кинувся до візка, сів на козли і зник у нічній темряві.

Так було здійснене це пограбування, про яке стільки говорили й писали.

Як відомо, злочин був розкритий того ж вечора, — грабіжники, безумовно, розраховували, що це станеться тільки наступного ранку. Двері агентства були міцно замкнені, персонал цілком безпорадний, кучера вбито. І бандити міркували, що найімовірніше паніка почнеться тільки вранці, коли прибиральник прийде вимітати контору.

В дійсності все сталося інакше.

О пів на шосту містер Ласон, контролер Центрального банку, занепокоєний тим, що інкасаційного візка все немає, знов подзвонив до агентства ДК. Відповіді він не одержав: бандити, що в цей час саме закінчували поділ здобичі, зняли трубку, щоб уникнути дзвінків, безугавність яких могла привернути увагу сусідів. Проте контролер не стурбувався, вирішивши, що винна телефоністка.

Та час минав, візка все не було, і він зробив нову спробу, теж безуспішну. Телефонна станція запевнила його, що агентство ДК не відповідає, і він відправив банківського розсильного, щоб довідатися, в чому справа. О пів на сьому розсильний повернувся і повідомив, що агентство замкнене і там нікого немає.

Контролер здивувався, як це містер Бакстон так рано закінчив свої операції в останній день місяця, коли персоналові доводиться затримуватись годин до дев'яти. Телефони негайно задзвонили у всіх напрямках. Коло восьмої години один загін поліцаїв знайшов і оточив покинутий інкасаційний візок, а другий на очах у натовпу цікавих відмикав, з допомогою слюсаря, двері агентства ДК.

Читачеві вже відомо, що там мали побачити. Слідство почалось негайно. На щастя, всі службовці агентства були живі, хоч і напівзадушені. З кляпами в ротах вони валялися непритомні і, безперечно, не дожили б у такому стані до ранку.

Довго приводили їх до пам'яті. Але їхні показання були дуже недостатні: п'ятеро бородатих людей, одягнених у довгі плащі і дорожні пальто-ульстери, напали на них, збили з ніг. Більше вони нічого не знали.

Сумніватися в цьому не доводилось. П'ять пальт одразу ж були знайдені, вони лежали на видноті, так, ніби злочинці навмисне бажали залишити після себе якийсь слід. Проте ці речові докази, якнайважливіше

оглянуті кращими детективами, нічого не дали слідству. Зроблені із звичайного, поширеного матеріалу, вони не мали ніяких марок або ярликів магазина чи кравця.

Усіх цих даних було замало, та слідчому так і не пощастило з'ясувати ще що-небудь. Скільки він не розпитував свідків, їхні показання повторювались, не даючи нічого нового.

Останнім важливим свідком був швейцар будинку. На дверях агентства були спущені залізні штори, отже злочинці мусили вийти через загальний вестибюль і швейцар повинен був їх бачити.

Проте і він не зміг додати нічого істотного. Будинок був великий, через вестибюль проходило завжди багато людей. І в цей день він не помітив нічого підозрілого. Якщо грабіжники й пройшли перед його очима, він, очевидно, прийняв їх за службовців агентства.

Спонукуваний слідчим, він довго пригадував і нарешті назвав імена чотирьох жильців, які пройшли вестибюлем приблизно в той час, коли стався злочин. Цих людей негайно допитали; все це були бездоганно чесні особи, які в цей час ходили обідати.

Швейцар розповів також, що десь о пів на восьму, незадовго до прибуття поліції, приходив з великим мішком рознощик вугілля, на якого він звернув увагу тільки тому, що саме в цю пору вугілля ніколи не розносять. Цей хлопчина так наполегливо допитувався про якогось жильця з п'ятого поверху, що швейцар нарешті пропустив його і показав, де чорні сходи.

Вугляр пішов, але хвилин за п'ятнадцять повернувся, так само з мішком. Швейцар спитав його, в чім справа, і він пояснив, що переплутав адресу. Відповідав він захекавшись, як людина, яка тільки-но піднімалася на п'ятий поверх з важкою ношею, а вийшовши на вулицю,

поклав свій мішок на ручний візок, що стояв край тротуару, і неквапливо подався геть.

— А вам відомо, — спитав слідчий, — від якого поставщика був цей рознощик?

Цього швейцар не знав.

Слідчий опитав пожильця з п'ятого поверху. Той підтвердив, що якийсь чоловік дзвонив з чорного ходу приблизно о пів на восьму, кажучи, що привіз замовлене вугілля. Служниця запевнила його, що він помилився, і чоловік пішов. В цьому пункті між свідченнями було певне розходження: служниця з п'ятого поверху заявила, що чоловік цей приходив без мішка.

— Він його залишив унизу, — пояснив слідчий.

Проте це пояснення довелося відкинути, коли в підвальному коридорі знайшли купу антрациту завбільшки з мішок. Очевидно, таємничий вугляр висипав його там. В такому разі, що ж він виніс? Швейцар рішуче твердив, що рознощик виходив з таким же повним і важким мішком, як і входив, це з усього було видно.

— Не будемо зараз цим займатись, розберемося завтра, — вирішив слідчий, відмовляючись розгадати цю загадку.

Його увага була прикута до обставини, яку він вважав значно важливішою і від якої не хотів ухилятись.

І справді, весь персонал агентства був у наявності, за винятком однієї, наизначнішої особи: директор його, містер Льюїс Роберт Бакстон зник.

Службовці не змогли дати з цього приводу ніяких пояснень. Вони пригадували тільки, що близько п'ятої години якийсь відвідувач попросив провести його до директора, потім покликав касира Стора, і одразу після цього почався наскок. А містера Бакстона ніхто з них більше не бачив. Висновок напрошувався сам собою: не підлягало сумніву, що агентство пограбували п'ятеро переодягнених і загримованих бандитів, і не менш безсумнівним було те, що бандити мали спільника на місці, і спільником цим був не хто інший, як сам директор.

Ось чому, не чекаючи докладнішого розслідування справи, було негайно підписано ордер на арешт Льюїса Роберта Бакстона, директора агентства ДК Центрального банку, звинувачуваного у крадіжці й співучасті в убивстві; про його прикмети сповіщено по телеграфу у всіх напрямках, тим більше, що вони були добре відомі, чого не можна сказати про його спільників.

Злочинець ще не встиг вибратися за межі Англії, поліція, безумовно, дуже скоро затримає його всередині країни чи в якомусь порті. Тішачись такою приємною перспективою, слідчий і детективи розійшлися по своїх домівках і міцно спали до ранку.

А тим часом, о другій годині ночі п'ятеро засмаглих людей, одні чисто поголені, інші з великими вусами, зійшли в Саутгемптоні з лондонського експреса, тримаючись гуртом. Одержавши з поїзда свій багаж, серед якого була велика і дуже важка скриня, вони найняли карету в порт. Біля причалу вже чекав пароплав місткістю не менше двох тисяч тонн; з його труб здіймалася ціла хмара диму.

О четвертій годині, з ранішнім відливом, коли ще спав весь Саутгемптон, де нічого не було відомо про злочин в агентстві ДК, пароплав вийшов з порту, проминув мол і вирушив у відкрите море.

Ніхто і не пробував його затримати. Кому могло б здатися підозрілим це судно, навантажене дуже різноманітними, але цілком легальними товарами, з портом призначення Котоноу, в Дагомеї?

І пароплав спокійно рушив у путь з усім своїм вантажем, з п'ятьма пасажирами, їхнім багажем і великою скринею, яку один з пасажирів, вищий на зріст, звелів поставити у себе в каюті. А поліція, перервавши розслідування, спочивала — кожен має право на відпочинок.

Відновлене на другий день слідство тривало ще довго, але, як відомо, не привело ні до чого. Дні минали, а п'ятеро злочинців мов крізь землю провалились. Льюїса Роберта Бакстона так і не розшукали. Не вдалося навіть з'ясувати, від якого поставщика приходив той рознощик вугілля, що на короткий час привернув увагу поліції. Вичерпавши всі зусилля, справу припинили.

Наша дальша розповідь повністю розкриває цю таємницю. Читачеві залишається сказати, чи можна було чекати чогось більш несподіваного й дивного.

## II. ЕКСПЕДИЦІЯ

Конакрі, столиця Французької Гвінеї і резиденція губернатора, — дуже приємне місто. Воно розташоване на острові Томбо, відділеному від материка вузьким каналом, через який перекинуто міст. Це кліматично найбільш здоровий пункт на всьому узбережжі. А тому і представники білої раси там дуже численні, особливо французи і англійці. Але в ті часи, коли відбувались описувані тут події, Конакрі ще не досягло такого розквіту; це було просто велике містечко.

27 листопада в містечку цьому було свято. Оповіщене об'явами від імені самого губернатора, все населення зібралося біля моря, готове привітно зустріти поважних мандрівників, які мали прибути на пасажирському пароплаві "Туат".

Особи, приїзд яких так схвилював місто Конакрі, становили персонал позапарламентської комісії, уповноваженої центральною владою обстежити місцевість у Судані, відому під назвою "Петля Нігера". По правді кажучи, голова ради і міністр колоній не з доброї волі виділили цю комісію і декретували її поїздку. Вони пішли на це під тиском дискусії, яка за кілька місяців до того розгорілася в палаті депутатів, загрожуючи перерости в обструкцію. Палата розділилася на дві рівні числом партії, на чолі яких стали два непримиренні противники.

Одного з них звали Барсак, другого — Бодрієр.

Перший був товстун з невеличким черевцем і нишною чорною бородою віялом. Веселий і симпатичний, родом з Півдня, із Прованса, з гучним голосом, Барсак відзначався якщо не красномовністю, то, у всякому разі, балакучістю. Бодрієр був депутатом від одного з північних департаментів. Худий, вайлуватий, з сухим обличчям, з рідкими опущеними вусами, які підкреслювали його тонкі губи, він був догматиком і взагалі людиною сумної вдачі. Наскільки його колега був товариський, настільки ж він жив відлюдником, затаївшись у собі і замкнувши душу за сімома замками, наче скнара свої скарби.

Обоє були депутатами вже віддавна, і обоє спеціалізувалися в колоніальному питанні, в якому встигли стати авторитетами. Проте — це міркування напрошується мимоволі — гідним подиву лишався той факт, що сумлінні дослідження приводили їх до висновків завжди суперечливих. Досить було Барсаку виступити в будь-якому питанні, як можна було ставити десять проти одного, що Бодрієр зараз же візьме слово, щоб довести протилежне, і, таким чином, докази кожного з них зводилися нанівець, а палата, як правило, голосувала відповідно до настанов міністерства.

Але на цей раз ні Барсак, ні Бодрієр не хотіли поступитися ні на крок, і суперечка обіцяла стати нескінченною. Приводом до неї послужив внесений Барсаком законопроект про надання п'яти депутатських місць Сенегамбії, Верхній Гвінеї і частині французького Судану, розташованій

на захід від ріки Нігера, та про надання усім негритянським племенам права обирати і бути обраними. Як завжди, Бодрієр одразу ж рішуче виступив проти проекту Барсака, непримиренні противники атакували один одного, і докази посипалися, наче град куль.

Перший, посилаючись на свідчення великої кількості військових та мандрівників і торговців, твердив, що негри вже досягли високого ступеня цивілізації. Він додавав, що недосить скасувати рабство; підкореним народностям треба забезпечити ті ж права, які мають завойовники, — і його виступи на цю тему незмінно закінчувались під грім оплесків безсмертними словами: "Свобода, рівність, братерство".

Другий, навпаки, заявляв, що негри ще скніють у ганебному варварстві і що не може бути й мови про надання їм права голосу, навіть дорадчого — це все одно, запевняв він, що радитися з хворою дитиною, які їй давати ліки. І він додавав, що у всякому разі момент несприятливий для такого небезпечного експерименту, що, навпаки, слід би збільшити окупаційні війська, оскільки тривожні ознаки віщують можливість близького заворушення в тих краях. Як і його противник, він навів велику кількість свідчень військових і цивільних авторитетів, закінчив вимогою створити нову експедиційну армію і з патріотичним запалом проголосив священність і недоторканність національних володінь, политих кров'ю французів. Йому теж несамовито аплодували.

Міністр колоній ніяк не міг вирішити, кому з двох запальних промовців віддати перевагу. Обоє мали рацію, але міністра турбували повідомлення про заворушення і наскоки в "Петлі Нігера" і Сенегамбії, про те, що невідомо чому тубільці кидали свої домівки цілими селами; ширилися таємничі чутки про якусь незалежну державу, яка начебто утворювалась в невідомому пункті африканського континенту.

Суперечка тривала, і обидва оратори тріумфували по черзі; раптом один з депутатів у знеможі крикнув посеред галасу:

— Як не можуть порозумітися, треба поїхати і перевірити на місці!

Ця пропозиція мала успіх. За неї одразу ж проголосували, і міністерству було запропоновано створити місію, яка обстежить місцевості, розташовані в "Петлі Нігера", і за звітом якої палата прийме остаточне рішення.

Не так легко було обрати начальника місії: двічі Барсак і Бодрієр одержували однакову кількість голосів. Але треба було якось закінчити справу.

— Чорт забирай! Призначити їх обох! — гукнув один жартівник (такі завжди знайдуться серед французів).

Ця ідея була з ентузіазмом прийнята палатою, — депутати, певна річ, побачили, що так вони на кілька місяців застрахують себе від розмов про колонії. Обрали Барсака і Бодрієра; першість мала належати старшому віком. Як виявилось, Барсак був старший на три дні, і Бодрієрові, на превелику прикрість, довелось задовольнитися посадою його помічника.

Уряд включив до складу місії ще кількох осіб, не таких помітних, але зате більш корисних; всього вона налічувала сім членів, включаючи Барсака і Бодрієра.

Серед них назвемо передусім доктора Шатоннея. Відзначався він як високою кваліфікацією, так і великим зростом: його веселе обличчя, увінчане сніжнобілими кучерями (хоч йому ще не минуло п'ятдесяти років), з такими ж вусами, усміхалося з височини п'яти футів восьми дюймів. Це була чудова людина, чутлива й життєрадісна, готова щохвилини вибухнути гучним реготом.

Можна ще відзначити пана Ізідора Тассена, кореспондента Географічного товариства, маленького чоловічка, сухорлявого й відважного, самовідданого географа-ентузіаста.

Решту членів експедиції, панів Понсена, Кір'є і Гейр'є, чиновників різних міністерств, ніхто не помічав: це були звичайні собі службовці.

Біля цього ядра місії тримався восьмий мандрівник, блондин з енергійним і рішучим обличчям, Амедей Флоранс, спритний кореспондент газети "Експансіон франсез".

Ось які особи прибули 27 листопада на пакетботі "Туат".

На місці висадки їх на берег пролунали неминучі урочисті промови. Так уже повелося, що при офіційній зустрічі люди не обмежуються потиском руки і коротким вітанням, а вважають за необхідне обмінятися словами, які ввійдуть в історію. Слухачі ж, яких розважає ця, хоч і звична вже, але завжди кумедна формальність, колом оточують промовців.

Губернатор п. Вальдонн, супроводжуваний головними чиновниками Конакрі, урочисто вітав дорогих гостей. Треба віддати йому належне — промова його була коротка і мала заслужений успіх.

Йому відповів Барсак як начальник місії. Заключні слова його промови потонули в гучних оплесках зустрічаючих, та не встиг він зробити крок назад, як наперед виступив Бодрієр. Справа в тому, що після нескінченних переговорів у міністерстві було вирішено вважати Бодрієра не помічником, а заступником начальника міси. Внаслідок цього перейменування (о, таємнича всесильність слова!) кожного разу, коли Барсак промовляв на якій-небудь офіційній церемонії, слідом за ним неодмінно виступав Бодрієр.

І цей промовець був нагороджений вибухом оплесків, після чого членів місії відвезли в резиденцію губернатора. Тут вони мали протягом трьох днів розробити в усіх деталях остаточний план обстеження.

А план був величезний. Територія, до якої стосувався законопроект Барсака, перевищувала 1 500 000 квадратних кілометрів. Це майже

втриє більше території Франції. Маршрут був складений так, щоб вражений мандрівників по можливості відбивали дійсний стан речей. Передбачалося, що в дорозі експедиція розділиться на дві частини, і одна партія пройде понад 2 500, а друга — близько 3 500 кілометрів. Виїхавши з Конакрі, експедиція мала спочатку добратися до Канкана через Уоссу, Тімбо — важливий центр Південного Фута-Джалона — і Куруссу, станцію на Нігері, недалеко від його верхів'я.

Із Канкана шлях пролягатиме через Фораба, Форабакуру, Тіолу, Уассулу і Кенедугу до Сікассо, головного міста цієї останньої країни.

У Сікассо, за 1100 кілометрів від моря, дві частини експедиції розійдуться в різні боки. Одна, під керівництвом Бодрієра, спуститься знов на південь, попрямує в Конг і досягне його столиці через Сітардугу, Ньямбуамбо й ряд більш або менш значних поселень. З Конга ця партія просуватиметься в Бауле і, нарешті, в Гран-Бассама досягне Берега Слонової Кості.

Друга партія, очолювана Барсаком, буде тримати шлях на схід, промине Уагадугу і в Сеї досягне Нігера, потім, просуваючися вздовж ріки, пройде Мосі і, нарешті, через Гурма і Бургу досягне кінцевого пункту свого маршруту — Котоноу на дагомейському узбережжі.

Беручи до уваги покрученість шляху і неминучі затримки, слід було чекати, що подорож триватиме щонайменші вісім місяців для першої партії і від десяти до дванадцяти місяців — для другої. Від'їзд з Конакрі було призначено на 1 грудня, отже Бодрієр зможе досягти Гран-Бассама не раніше 1 серпня, а Барсак — Котоноу не раніше 1 жовтня.

Отже, це мала бути довга подорож. А проте п. Ізідор Тассен не сподівався зробити яке-небудь значне географічне відкриття. Але він був людиною із скромним апетитом і умів задовольнятися малим, добре знаючи, що земна куля вже вивчена вздовж і впоперек. Що ж до "Петлі Нігера", яку першим відвідав німець, доктор Барт, у 1853-1854 рр., то цей

район був протягом наступних десятиріч поступово завойований французами.

Від'їзд було призначено на 1 грудня.

Напередодні від'їзду, 30 листопада, у губернатора мав відбутися урочистий прощальний обід для членів місії. Стомившись від прогулянки по Конакрі під пекучим сонцем, Барсак повернувся до себе в кімнату і з насолодою обмахувався, бідкаючись, що скоро доведеться натягти чорний костюм, від якого при офіціальних церемоніях не рятує ніяка спека.

В цю мить вістовий — надстроковик колоніальних військ, який знав край "як свої п'ять пальців" — доповів, що дві особи просять їх прийняти.

— Хто ж це? — спитав Барсак.

Вістовий розвів руками.

— Якийсь тип, і з ним дама.

— Колоністи?

— Не думаю. Вигляд у них чудернацький... Він високий, лисий, як коліно, баки, мов мочалка, а очі вирячені, як у жаби.

— Отаке!.. Ну, а вона? Молода?

— Авжеж.

— Гарненька?

— Нівроку, ще й вифранчена.

Барсак машинально підкрутив вуса і сказав:

— Нехай увійдуть. — При цьому він кинув швидкий погляд у дзеркало, де відбивалася його гладка постать, і саме через це не звернув уваги на годинник, який показував шосту.

Це було — коли зробити необхідну поправку на різницю в довготі — точнісінько в ту мить, коли почався наскок на агентство ДК Центрального банку в Лондоні.

Відвідувачів, чоловіка років під сорок і дівчину років двадцяти — двадцяти п'яти, провели в кімнату, де в прохолоді ніжився Барсак, набираючись сил перед втомною процедурою офіційного обіду.

Чоловік і справді був дуже високий. Пара довжелезних ніг підтримувала порівняно короткий тулуб, над яким витягнута кістлява шия служила п'єдесталом для довгастої голови. Очі в нього були, може, й не вирячені, як твердив вістовий, але все ж опуклі, ніс великий, губи товсті, оголені неблаганною бритвою. Короткі бакенбарди, як звичайно вважають класичною приналежністю австрійців, і віночок кучерявих волосинок навколо лисого блискучого черепа, зовсім не скидалися на мочалку і були руді.

Наш портрет досить ясно показує, що чоловік цей був не вродливий, але при тому він був симпатичний, його товсті губи свідчили про щиросердість, а в очах світилася та лукава добрість, яку наші батьки називали добродушністю.

Його супроводила молода дівчина. Треба сказати, що вістовий тут анітрохи не перебільшив. Вона і справді була не тільки гарненька, а просто красуня: висока, тоненька, з граціозною талією, між свіжих губок виднілися чудові зуби, великі очі відтінялися чарівно окресленими бровами, такими ж чорними, як і густе волосся, і всі риси обличчя були напрочуд гармонійні.

Барсак запропонував своїм відвідувачам сісти, і чоловік почав:

— Пробачте нам, пане депутат, що ми вас турбуємо і що змушені самі вам відрекомендуватись. Мене звуть Аженор де-Сен-Берен, я домовласник, неодружений, громадянин міста Ренна. — Отак виклавши дані про своє суспільне становище, Аженор де-Сен-Берен зробив невеличку паузу, потім продовжував: — А це мадемуазель Джейн Морна, моя тітка.

— Ваша тітка?.. — повторив Барсак.

— Так. Мадемуазель Морна — справді моя тітка, — підтвердив Аженор де-Сен-Берен, а молода дівчина весело усміхнулась.

Єдиною вадою її вродливого обличчя був надто серйозний вираз, і від усміху воно одразу яснішало.

— Пан де-Сен-Берен, — пояснила вона з легким англійським акцентом, — дуже пишається тим, що він мій племінник, і ніколи не пропускає нагоди заявити, ким він мені доводиться...

— Це мене молодить, — перебив племінник.

— Але, — продовжувала Джейн Морна, — після того, як він досяг свого, а саме справив враження і встановив свої законні права, він погоджується помінятися зі мною ролями і стає дядечком Аженором, яким він, за сімейною угодою, завжди був від самого мого народження.

— І що більше відповідає моєму вікові, — пояснив дядько-племінник. — Але годі про це. Дозвольте пояснити, пане депутат, що привело нас сюди. Ми з мадемуазель Морна — дослідники. Моя тітка-племінниця належить до безстрашних мандрівників, а я, як добрий дядько-племінник, дав себе затягти в ці далекі краї. Ми не збираємось залишатися в Конакрі, а маємо намір пуститися в глиб країни, шукаючи

свіжих вражень. Наші приготування закінчені, і ми вже збиралися вирушити, коли дізналися, що тим же шляхом має виступити експедиція під вашкм керівництвом. І я сказав тоді мадемуазель Морна, що, яка б не була ця країна спокійна, на мою думку, все ж краще нам приєднатися до цієї експедиції, якщо тільки нас згодяться прийняти. От ми й прийшли просити вашого дозволу подорожувати разом з вами.

— В принципі я не бачу в цьому нічого незручного, — відповів Барсак, — але, ви ж розумієте, мені треба переговорити з своїми супутниками.

— Ну, звичайно, — погодився Сен-Берен.

— Можливо, — зауважив Барсак, — вони побоюватимуться, що присутність жінки може затримати нас у дорозі і взагалі несумісна з виконанням наміченої програми... В такому разі...

— Нехай їх це не лякає! — запротестував дядечко Аженор. — Мадемуазель Морна — справжній хлопець. Вона сама просить вважати її товаришем у подорожі.

— Саме так! — підтвердила Джейн Морна. — Хочу ще додати, що ми вас аніскільки не обтяжимо. У нас є коні й носії, і все, що потрібно, в достатку. Ми навіть найняли двох бамбара, колишніх сенегальських стрільців, вони служитимуть у нас провідниками й перекладачами. Як бачите, нас можна прийняти без вагань.

— Коли так, то справді... — визнав Барсак. — Зрештою, я сьогодні ж увечері поговорю про це з товаришами, і, якщо вони погодяться зі мною, це справа вирішена. Коли я зможу дати вам остаточну відповідь?

— Завтра, в момент від'їзду, бо ми, у всякому разі, завтра ж виїжджаємо з Конакрі.

І відвідувачі попрощалися.

На обіді у губернатора Барсак передав своїм колегам їхнє прохання, яке було зустрінуте сприятливо. Бодрієр, правда, спробував за своїм звичаєм заперечувати, вбачаючи в такій пропозиції щось непевне, якусь таємничу пастку... Але його висміяли, і підтримка губернатора вирішила справу.

Так експедиція, очолювана Барсаком, збільшилася ще двома учасниками і складалася тепер, разом з журналістом, із десяти чоловік, не рахуючи носіїв і військової охорони.

І на ранок примхлива доля усміхнулась командирові цієї охорони, капітану колоніальних піхотних військ П'єру Марсенею. Він випередив Барсака, що поспішав, як тільки може поспішати сорокарічна людина з черевцем, і допоміг мадемуазель Морна сісти в сідло.

### III. ЛОРД БАКСТОН ГЛЕНОР

В той час, коли починається ця розповідь, минуло вже чимало років, як лорд Бакстон перестав виїжджати. Вхід до замка Гленор, де він жив, у серці Англії, поблизу невеличкого міста Етокзетера, ніколи не відчинявся для відвідувачів, а вікна його особистих покоїв незмінно лишалися замкненими. Таке цілковите і безперервне ув'язнення лорда Бакстона було викликане драматичною подією, яка зганьбила честь його сім'ї, затаврувала ім'я, розбила життя.

За шістдесят років до описуваних подій лорд Едвард Алан Бакстон просто з лави військового училища вступив у життя улюбленцем долі, успадкувавши від предків багатство, незаплямоване ім'я і славу.

Йому було двадцять два роки, коли він одружився з дівчиною із однієї з кращих сімей Англії; через рік народилася дочка. Це було розчаруванням для Едварда Бакстона, і він почав нетерпляче чекати народження другої дитини.

Але минуло двадцять років, і тільки тоді леді Бакстон подарувала йому сина, про якого він стільки мріяв. Хлопчика назвали Джорджем; майже одночасно дочка Бакстонів, яка встигла одружитися з французом Сен-Береном, теж народила хлопчика, якого назвали Аженором.

Ще через п'ять років у лорда Гленора народився другий син, якому судилося через тридцять п'ять років відіграти таку прикру роль у справі агентства ДК. Його поява на світ коштувала матері життя — так лорд Бакстон назавжди вготив ту, яка більше двадцяти п'яти років була супутницею його життя.

Цей страшний удар підкосив Едварда Бакстона. Він забув про свої честолобні задуми і, прослуживши у флоті весь час після закінчення школи, подав у відставку, хоч був ще досить молодий і якраз мав одержати високий чин.

Довгі роки прожив він відлюдно, замкнувшись в собі, але час притишив горе. Через дев'ять років він спробував відновити згасле сімейне вогнище і одружився з удовою свого товариша по зброї, Маргаритою Ферней, яка принесла йому замість посагу шістнадцятирічного сина Вільяма.

Але доля хотіла, щоб лорд Гленор без подружжя доживав віку: ще через кілька років у нього народилася четверта дитина, дочка, якій дали ім'я Джейн, і він овдовів удруге.

Лорду Гленору тоді минуло шістдесят. У цьому віці він уже не міг думати про те, щоб наново будувати життя, і цілком віддався своїм дітям. Старша дочка, пані де Сен-Берен, давно вийшла з-під батьківської опіки. Крім неї лишалося ще четверо дітей, з них старшому ледве минуло двадцять років, — це був Вільям Ферней, якого в серці своєму старий лорд не відрізняв від двох рідних синів і дочки.

Та жорстока доля готувала для нього такі страждання, перед якими давнє горе мало здатися зовсім легким.

Перших прикростей завдав йому Вільям Ферней, син покійної дружини. Нещирий, злий, лицемірний, цей югіак не відповідав на ніжність і тримався осторонь від усіх у цій сім'ї, яка так широко відкрила перед ним і свій дім, і серця. Він лишався байдужим до виявів найкращих почуттів, більше того: чим щирішою увагою його оточували, тим упертіше він усіх цурався, і на дружбу відповідав ненавистю.

Страшна, люта заздрість точила серце Вільяма Фернея. Це низьке почуття заволоділо ним з того дня, як він разом із матір'ю увійшов в замок Гленор. Він мимоволі порівнював долю, що чекала Джорджа й Льюїса, спадкоємців лорда Бакстона, до яких мали перейти його багатства, зі своїм власним майбутнім. І він назавжди зненавидів їх.

Ця ненависть ще більше зросла, коли народилася Джейн, його сестра по крові — адже й вона мала одержати частину цього багатства, від якого, його відсторонять зовсім, або приділять йому з милості мізерну частку. Коли ж померла його мати, єдина істота, яка могла знайти шлях до цього ураженого серця, — ненависть Вільяма перейшла всякі межі. Ніщо не могло її зменшити — ні батьківська турбота лорда Бакстона, ні братня прихильність його синів. Заздрісний юнак все більше віддалявся від сім'ї, живучи власним життям, таємниці якого розкривалися тільки завдяки частим скандалам. Поступово стало відомо, що Вільям Ферней обрав собі друзів і приятелів з-поміж найбільш зіпсованої лондонської молоді і з ними веселився.

Даремно дорікав йому лорд Бакстон. Далі почалися борги, які вітчим спочатку оплачував, а потім вирішив це припинити. Вільям Ферней продовжував жити по-своєму. Джерело його прибутків розкрилося того дня, коли в замок Гленор надійшов вексель на велику суму, з майстерно підробленим підписом лорда Бакстона. Той заплатив, не кажучи ні слова, але вигнав шахрая з замка, правда, призначивши йому значну щомісячну суму на прожиття.

Ні словом не відповівши на докори і поради, не доторкнувшись до грошей, Вільям Ферней залишив замок і зник. Що з ним сталося, лорд Бакстон не знав. З роками прикрий спогад трохи згладився.

На щастя, власні діти радували його, наче відшкодовуючи прикrostі, завдані чужою дитиною. Старший, Джордж, продовжуючи славні сімейні традиції, першим закінчив школу в Аскотті і, прагнучи пригод, вступив в колоніальну армію. Другий, Льюїс, виявив менш войовничі смаки, про що лорд Бакстон дуже шкодував, але в усьому іншому і цей син заслуговував батькової любові. Це був серйозний, врівноважений хлопець, з тих, на кого можна покластися.

Минали роки, життя юнаків ішло належним шляхом, У Льюїса зміцніло покликання до ділової кар'єри. Він вступив до Центрального банку, де його дуже цінували, займав там усе вищі посади, і йому вже передрікали, що одного доброго дня він стане на чолі цієї величезної установи. А Джордж тим часом, переїжджаючи з колонії в колонію, встиг зробитися свого роду героєм і завойовував штіагою все нові чини.

Здавалось, лиха доля відступила від лорда Бакстона, і під старість щастя йому усміхнулось, коли раптом горе, страшніше за все пережите, приголомшило його. На цей раз не лише почуття, а й незаплямована доти честь роду Гленор була навіки зганьблена.

Джордж Бакстон, що тимчасово був звільнений у запас, вступив на службу до великої промислово-розвідувальної компанії. Два роки він на чолі напіврегулярного загону цієї компанії мандрував по країні, ашанті і раптом стало відомо, що син лорда очолив банду і відкрито виступив проти своєї країни. Ця новина була наче удар грому. Одночасно сповіщалося про заколот, який було придушено без жалю. Повідомлялося також про те, що капітан Бакстон став зрадником, а його люди авантюристами; про вчинені ними грабування, здирства, жорстокості і про заслужену відплату. Газети описували з усіма подробицями, як сили заколотників невідступно переслідуваних висланими проти них військами, поступово розпилювавсь. Капітана

Бакстона відтіснили з кількома прихильниками на територію, яка перебувала під французьким впливом, і наздогнали біля села Кубо, коло підніжжя гір Гомборі. Його було вбито першим залпом.

Ще згодом усіх облетіла звістка про те, що командир англійського карального загону, повертаючись після виконання свого сумного обов'язку, помер від пропасниці, а заколотників було остаточно винищено або розсіяно і заколот повністю придушено.

Ще не забулося хвилювання, викликане в Англії цією подією. Воно поступово вляглося, і з часом спогад про померлих стерся з людської пам'яті.

Та була оселя, в якій спогад про одного з них продовжував жити. Це був замок лорда Бакстона.

Трапляється часом, що грім, вразивши високе дерево в самий вершечок, спопеляє всю серцевину до коріння, і від велетня лишається тільки кора: він ще стоїть, зовні мов і не видно, що всередині порожньо, але перший же дужий вітер його звалює.

Так було і з старим моряком, якому минав сімдесят п'ятий рік. Удар був подвійний: він палко любив сина, а честь була йому ще дорожча; та він не зігнувся під ударом, хіба що блідість обличчя зраджувала страждання. Жодного запитання, жодного слова не почули від нього про фатальну подію. Починаючи з цього дня, він перестав виходити на прогулянку, замкнувся від усіх, навіть від найдорожчих друзів, і жив немов замурований, майже нерухомий, у мовчазній і гордовитій самоті.

Троє людей порушували цю самоту, почерпаючи в глибокій пошані до старого силу витримати страшне існування з живою статуєю, майже з привидом.

Перш за все, це був його другий син, Льюїс Роберт, який неухильно щотижня проводив у замку вільний від службових обов'язків день.

Далі його внук Аженор де-Сен-Берен, людина чудової вдачі і незламної вірності, послужливий, з чутливим серцем. Від усіх інших людей він відрізнявся трьома рисами: колосальною неухильністю, невтримною, але нещасливою, пристрастю до вудіння риби і лютою огидою до жінок.

Він одержав після смерті батьків чималий спадок і міг розпоряджатися собою, як хотів. Довідавшись про лихо, яке спіткало його діда, він негайно приїхав із Франції і оселився по сусідству з замком Гленор, в якому, зрештою, проводив майже весь час.

Сидячи на березі річки, він закидав у неї свої вудки з незрозумілим завзяттям. Навіщо, справді, було вкладати, в цю справу стільки запалу, коли він думав завжди про щось інше, і всі риби на світі могли клювати, а він навіть не помічав поплавця? Більше того, коли який-небудь пічкур або верховодка виявляли ще більшу упертість, ніж він — неухильність, і самі себе підсікали, чутливий Аженор поспішав без найменшого вагання кинути рибчину у воду.

Хороший був чоловік, як ми вже казали.

А який затятий холостяк! Усім і кожному він торочив про зневагу до жінок, приписуючи їм усі можливі вади і пороки. Коли ж йому радили одружитись, він цілком серйозно заявляв:

— Я б тільки тоді повірив у любов жінки, коли б вона з розпачу померла над моєю могилою.

У своїй неприхильності до жінок він робив виняток для однієї — це була Джейн Бакстон, остання дитина лорда, тітка Аженора, але тітка майже на двадцять років молодша ніж він, тітка, яку він знав зовсім

маленькою, яку вчив ходити і яку став опікувати, коли нещасливий лорд відійшов від життя. Аженор плекав до неї справді батьківське почуття, глибоке й ніжне, вона йому платила тим же. Власне, він був наставником, але наставником, який робив усе, чого хотіла вихованка. Вони були нерозлучні, разом прогулювалися в лісах, пішки й верхи, плавали човном, полювали і займалися всілякими видами спорку, що давало підставу літньому племінникові казати про свою молоденьку тітку, виховану хлоп'ячому: "Ось побачите, вона в мене кінець кінцем стане мужчиною!"

Джейн Бакстон була третьою з тих, хто піклувався про старого лорда, і вона дбала про нього самовіддано, як мати. Принести хоч крихітку щастя зраненому батьковому серцю — ця мрія її не покидала. Усі її думки, всі вчинки були підпорядковані цій меті.

Вона бачила, що батько оплакує своє знеславлене ім'я ще більше, ніж сумний кінець сина, який дістав по заслuzі. Що ж до неї, то вона, навпаки, не плакала.

Не те, щоб їй байдуже було до втрати любимого брата, до запламованої честі сім'ї. Та разом з горем, сильніший за горе, в її серці бував протест. Як! Льюїс і батько так легко повірили в Джорджеву неславу! Не перевіривши, прийняли як доведене звинувачення з офіційних донесень із-за морів! Та проти цих свідчень говорило все минуле Джорджа, все його героїчне і чесне життя. Час минав, і все палкішою ставала переконаність Джейн, що її брат невинний. І от, через кілька років після його загибелі, настав день, коли вона вперше зважилась порушити мовчання, яким за німою угодою всі в замку оточили трагедію в Кубо.

— Дядечку... — почала вона, звертаючись до Аженора де-Сен-Берена.

У них так повелося, що вона його звала дядьком, а він її племінницею. Так було завжди — за одним винятком. Якщо ненароком умовний дядько давав своїй умовній племінниці привід до незадоволення або зважувався

суперечити її волі, навіть одній з її примх, — вона одразу ж згадувала про свій законний титул і заявляла племінникові, що старших родичів треба шанувати. Побачивши, що справа обертається на зле, принішклий племінник поспішав ублаготворити шановну тітоньку. Через ці зміни титулу їхні діалоги звучали часом дуже кумедно.

— Дядечку... — почала Джейн.

— Що, голубонько? — спитав Аженор, заглиблений у читання величезного тома, присвяченого вудінню риби.

— Я хочу з вами поговорити про Джорджа.

Здивований Аженор опустив книгу.

— Про Джорджа? — перепитав він збентежено. — Якого Джорджа?

— Про мого брата Джорджа, — спокійно пояснила Джейн.

Аженор зблід.

— Але ж ти знаєш, — відказав він тремтячим голосом, — що ця тема заборонена, і це ім'я тут не слід вимовляти;

Рухом голови Джейн показала, що не приймає цього заперечення.

— Байдуже, — не вгавала вона. — Кажіть мені про Джорджа, дядечку.

— Що ж тобі казати?

— Все. Про всю історію.

— Ніколи в світі!

Джейн нахмурила брови.

— Племінничку!.. — кинула вона з погрозою.

Цього було досить.

— Ну от!.. Ну от!.. — пробурмотів Аженор і почав розповідати сумну історію від початку до кінця, нічого не пропускаючи.

Джейн слухала мовчки і, коли він скінчив, не спитала більше нічого. Аженор подумав, що на цьому кінець, і зітхнув з полегшенням.

Він помилявся. Через кілька днів Джейн повернулась до того ж.

— Дядечку... — почала вона знов.

— Що, голубонько? — відгукнувся він.

— А що, коли Джордж все ж невинний?

Аженор подумав, що не дочув.

— Невинний? — перепитав він. — На жаль, бідна моя дитинко, в цьому нема найменшого сумніву. Зрада і смерть нещасного Джорджа — це історичні факти, підтверджені численними доказами. — І він почав наводити дані з газетних статей, ніким не спростованих офіціальних донесень і, нарешті, послався на відсутність Джорджа, що було найпевнішим доказом його смерті.

— Смерті, хай так, — погодилась Джейн, — але зради?..

— Перше є наслідком другого, — відповів Аженор, збентежений такою впертістю.

А вона з цього дня все частіше поверталась до прикрої теми, і нарешті домоглася того, що він уже не насмілювався суперечити їй; мало того, його власна упевненість у вині загиблого капітана похитнулась.

В наступні роки палка віра Джейн все міцніла, але вона розуміла, що мати прибічника в особі Аженора, це ще мало. Проголосити братову невинність, не маючи доказів?.. А докази — де їх візьмеш?

Після нескінченних роздумів вона вирішила, що знайшла вірний шлях. І одного дня сказала Аженорові:

— Ми з вами переконані в тому, що Джордж невинний. Але цього, розуміється, недостатньо. Треба це довести, правда, дядечку? Інакше, скільки б ми не кричали про це скрізь і всюди, нам однаково ніхто не повірить.

— Безперечно, бідна моя дитинко.

— Коли навіть батько прийняв на віру ці чутки, які походять хтосьна-звідки, і на наших очах умирає з горя й сорому, коли він не закричав, почувши обвинувачення проти свого сина: "Брехня! Джордж не здатний до такого злочину!" — як можемо ми переконати сторонніх людей, не навівши беззаперечних доказів того, що брат невинний?

— Це ясно як день, — погодився Аженор, чухаючи підборіддя. — Але от... ці докази... де їх узяти?

— Безперечно, не тут... — Джейн помовчала і додала" стиха: — Можливо, десь в іншому місці.

— В іншому? Де саме, голубонько моя?

— Там, де це сталося. У Кубо.

— У Кубо?

— Так, у Кубо. Там могила Джорджа — адже розповідають, що він там помер, а коли це так, то можна буде дізнатись, якою смертю він помер. Крім того, треба розшукати живих свідків. Джордж командував численним загоном; не може ж бути, щоб усі ці люди зникли. Їх треба допитати, і через них ми будемо знати правду.

Джейн говорила, і обличчя її яснішало, а голос тремтів від ледве стримуваного запалу.

— Це правда, дитинко! — вигукнув Аженор, не помічаючи, що попався на гачок. А вона продовжувала із запалом.

— Ну що ж, як це правда, то їдьмо!

— Куди? — спитав приголомшений Аженор.

— Та в Кубо ж, дядечку!

— В Кубо? Якого ж чорта ти хочеш туди послати?

Джейн оповила руками його шию.

— Вас, любий мій дядечку, — шепнула вона ніжно.

— Мене!? — Аженор вирвався. Він розгнівився не на жарт. — Ти збожеволіла! — заявив він, збираючись податися геть.

— Не зовсім! — відповіла Джейн, перепиняючи йому солях. — А чому б вам і справді не поїхати в Кубо? Хіба ви не любите подорожувати?

— Ненавиджу! Встигнути на поїзд у призначений час — це понад мої сили.

— А рибу ловити ви теж ненавидите?

— Рибу?.. Не розумію, при чому...

— А що ви скажете про смажену рибу, виловлену в Нігері? Це справді було б оригінально! У Нігері пічкури величезні, завбільшки з акулу, а верховодки схожі на тунців! І вас це не приваблює?

— Як тобі сказати... У всякому разі...

— Ви б собі ловили рибку і одночасно провели б розслідування, опитали б тубільців...

— А мова? — перебив Аженор насмішкувато. — Навряд чи ці типи знають англійську мову.

— Саме тому, — з невинним виглядом промовила Джейн, — краще звертатися до них мовою бамбара.

— Бамбара?.. Ніби я знаю цю мову!

— То вивчіть її.

— В моєму віці?

— Я її вивчила, а я ж ваша тітка!

— Ти?.. Ти говориш мовою бамбара?

— Розуміється. Послухайте лишень: "Джі локхо а бе "а".

— Що це за тарабарщина?

— Це означає: "Я хочу пити". Або ще: "І ду, ноно і міта".

— Ну, знаєш... ноно... міта...

— Це значить: "Увійди, ти питимеш молоко".

— І це все треба вивчити?

— Так, і не гаючись, бо день від'їзду не за горами.

— Як день від їзду? Я не поїду!.. От іще!.. І не збираюсь теревені розводити з твоїми дикунами.

Джейн нібито відмовилась від думки його переконати.

— Ну, тоді я поїду сама, — промовила вона сумно.

— Сама! — пробелькотів зовсім спантеличений Аженор. — Так ти збираєшся їхати...

— В Кубо? Неодмінно.

— За тисячу п'ятсот миль від узбережжя!

— Тисячу вісімсот, дядечку.

— Наражатись на страшну небезпеку! І сама — одна!

— Доведеться, якщо ви не хочете зі мною їхати, — відповіла Джейн сухо.

— Та це ж божевілля! Це нервовий розлад! Біла гарячка! — вигукнув Аженор і утік, грюкнувши дверима.

Але на другий день, коли він захотів побачити Джейн, йому відповіли, що вона не приймає; те ж саме повторилося і в наступні дні. Аженор не витримав і через чотири дні капітулював. За цей короткий строк він устиг, як це бувало й раніше, поступово проіннятися її думкою. На другий день подорож уже не здавалась йому божевіллям, на третій він вважав її справою здійсненою, а на четвертий— надзвичайно простою.

Джейн була великодушною: вона навіть не дорікала йому.

— Передусім вивчіть місцеву говірку, — промовила вона, цілуючи його в обидві щоки.

Відтоді Аженор не розлучався з граматикою мови бамбара.

Перш ніж вирушати, Джейн треба було ще одержати батькову згоду. Виявилось, що це легше, ніж можна було чекати. Не встигла вона сказати, що збирається в подорож, як він, не дослухавши куди й навіщо, жестом дав зрозуміти, що згоден, і знову завмер, похмурий, журливий, — хтозна, чи й чув він її. Видно було, що його вже ніщо не цікавить.

І Джейн з Аженором почали збиратись у відчайдушний рейс за тричотири тисячі кілометрів, до якого Джейн готувалась уже кілька років, уважно вивчаючи географічну літературу, присвячену описові краю і його населення. Полотняний одяг для сухої погоди, з грубої шерсті — для періоду дощів склали в легенькі чемодани. Окремо запакували подарунки, призначені для місцевих жителів: яскраві, строкаті набивні тканини, скляне намисто, голки, булавки, галуни, ґудзики і багато іншого подібного. Аптечка, зброя, підзорні труби й компаси, намети, довідники, словники і найновіші карти, кухонне начиння, запаси продуктів, — словом, було дбайливо підібране все, необхідне для тривалого перебування в далеких хащах. І, нарешті, у нікельованому футлярі, який

так і виблискував на сонці, містився цілий набір вудок, волосіні і гачків — запас, достатній для кількох рибаків, — це був особистий багаж Аженора.

Вони мали виїхати до Ліверпуля і сісти там на пароплав "Церера" компанії Уайт Стар, який відпливав в Африку. Спершу вони збиралися вирушити в Англійську Гамбію, але дізнавшись під час зупинки в Сен-Луї, що в Конакрі чекають французьку експедицію, маршрут якої наближається до їхнього, вони вирішили приєднатись до співвітчизників Сен-Берена.

Наприкінці вересня багаж відправили в Ліверпуль, і 2 жовтня Джейн і Аженор востаннє снідали вдвох у великій їдальні замка Гленор (лорд Бакстон ніколи туди не виходив). Сніданок був мовчазний і невеселий.

Джейн Бакстон мимоволі думала про те, чи доведеться їй знов побачити цей замок, де минули її дитинство й молодість, а коли й доведеться, то чи буде тоді живий її старий батько.

А проте це ж задля нього вона пускалася у важку й небезпечну подорож.

Година від'їзду наближалась. Джейн переказала батькові, що просить дозволу попрощатися з ним. Коли вона увійшла разом з Аженором в кімнату старого, той сидів біля високого вікна, з якого видно було поля, його пильний погляд губився в далечині, немов він чекав, що 44 звідти хтось завиться, Хто? Джордж, його син, зрадник батьківщини?..

Почувши, що увійшла дочка, він поволі обернувся до неї, і згаслі очі заблищали — та лиш на мить; повіки опустились, і обличчя лишилось непорушним, як зажди.

— Прощайте, тату, — гірошепотіла Джейн, стримуючи сльози.

Лорд Гленор не відповів. Він підвівся з крісла, простягнув дівчині руку, потім ніжно пригорнув її до себе і поцілував у чоло.

Почуваючи, що ось ось розридається, Джейн вирвалась з його обіймів і вибігла. Тоді старий схопив руку Сен-Берена, міцно стиснув її і, ніби благаючи захисту, вказав на двері, за якими зникла Джейн.

— Можете на мене розраховувати, — пробурмотів Аженор.

Лорд Бакстон одразу ж сів на своє місце, і його погляд знов полинув у далечінь. Глибоко зворушений, Сен-Берен поспішив вийти.

У дворі замка мандрівників чекала карета, щоб відвезти їх на вокзал в Етокзетер, розташований приблизно за дві милі.

— Куди поїдемо? — спитав невинуватий Аженор; збентежений пережитою сценою, він встиг забути, чому вони їдуть з Гленора.

Джейн тільки плечима знизала. Карета рушила.

Та не встигли вони проїхати метрів п'ятсот, як Сен-Берен раптом страшенно розхвилювався. Він не в силі був говорити, він задихався:

— Мої вудки! Мої вудки! — заволав він не своїм голосом.

Довелось повернутися в замок і розшукати славнозвісні вудки, залишені забудькуватим рибалкою. На це яшло не менше як чверть години, і, коли карета прибула на станцію, поїзд уже стояв біля перону. Вони ледве встигли в нього вскочити, і Аженор промовив не без гордощів:

— Удруге в житті я не спізнився на поїзд.

Джейн мимоволі усміхнулась крізь сльози, яких тепер уже не стримувала.

Так почалась ця подорож, що мала привести обох мандрівників до величезних несподіванок. Чи вирушила б Джейн, якби знала, що станеться в її відсутність? Чи залишила б свого нещасного батька, якби могла передбачити, який страшний удар чекає на нього, поки вона ризикуватиме життям заради його спокою й честі?

Та не могло бути ніяких провісників ні трагедії, яка сталася згодом в агентстві Центрального банку, ні, тим більше, ганебного обвинувачення, яке лягло на її брата Льюїса; бажаючи добра своєму батькові, вона покинула його в такий час, коли була йому особливо потрібна.

Звістка про зникнення Льюїса Роберта Бакстона, принесена надто заподатливим слугою, досягла лорда Гленора другого ранку після злочину в агентстві ДК, тобто 1 грудня. Удар був надто сильний. Людина бездоганної поведінки, нащадок кількох поколінь героїв, непохитний служник честі дізнався, що не тільки один його син зрадник, а й другий син — злодій.

З глухим стогоном підніс він руки до горла і, як підтятий, упав долі.

Навколо нього заметушились, його підняли і через деякий час привели до притомності. Ось нарешті він розплющив очі. Погляд цих очей був віднині єдиною ознакою того, що життя ще не згасло в ураженому серці. Він жив, але паралізоване тіло було приречене на довічну нерухомість. Однак і цього було недосить для жорстокої долі. У скам'янілому тілі лишався ясний розум. Нечутливий, німий, нерухомий, лорд Бакстон не переставав мислити!

Саме в ту мить (беручи до уваги різницю в довготі), коли її батько поточився і знепритомнів, Джейн Бакстон поставила ногу в стремено, в

чому їй допоміг капітан Марсенеї, і, переїхавши міст, який з'єднує Конакрі з материком, зробила перші кроки в глибоку таємничу Африку.

#### IV. СТАТТЯ В "ЕКСПАНСІОН ФРАНСЕЗ"

В новорічному номері читачі "Експансion франсез" мали приємність читати статтю, яка належала перу Амедея Флоранса.

##### Експедиція Барсака

(Від нашого спеціального кореспондента)

У хащах, 1 грудня. Як я повідомляв в останній депеші, експедиція Барсака мала вирушити сьогодні, о шостій годині ранку. В призначений час всі були готові, в тому числі двоє добровольців, які приєдналися до експедиції і яким усі були раді. Один з цих добровольців — чарівна молода дівчина, французенка, вихована в Англії, де вона набула дуже приємного акценту. Її ім'я — мадемуазель Джейн Морна. Другий доброволець — її дядько, чи племінник (ніяк не добуру, ким вони одне одному доводяться!), і зветь його Аженор де-Сен-Берен. Дивак страшенний, про його неухважність в Конакрі вже розповідають легенди, і можна чекати, що нам буде з ним весело.

Мадемуазель Морна і пан де-Сен-Берен подорожують для розваги. У них двоє слуг негрів, колишніх сенегальських стрільців, це їхні провідники й перекладачі, хоча наші мандрівники й самі досить добре розмовляють мовою бамбара та іншими місцевими говірками.

Як я вже згадував раніше, депутат Барсак мав намір провести свою мирну експедицію зовсім без участі військових. З властивим йому оптимізмом він чекав, що досить буде йому з'явитись перед місцевим населенням з оливковою галузкою в руці, і поїздка перетвориться на приємну прогулянку вздовж Нігера. Мадемуазель Морна з свого боку побоювалась, що великий загін може налякати тубільців. Протилежної

думки додержувався Бодрієр, якого підтримав губернатор. Цей останній довів, що з простої обережності експедиція повинна мати збройну охорону. Барсаку довелося скоритись і погодитись на надійний захист капітана Марсенея з двома сотнями кавалеристів.

О шостій годині обоз вишикувався за вказівками негра, який уже не раз подорожував з Конакрі в Сікассо і буде нашим провідником. Звуть його Моріліре. Це здоровань років тридцяти, одягнений в короткі штани і стару куртку колоніального піхотинця з брудними потертими галунами. Ноги в нього босі, зате на голові красується полотняний шолом, в минулому білий, оздоблений розкішним триколірним плюмажем. У руці він тримає емблему своїх повноважень, здоровенний дрючок, — очевидно, щоб легше порозумітися з носіями й погоничами.

Слідом за ним їде мадемуазель Морна, обабіч неї — Барсак і капітан Марсенея, а одразу за ними — Бодрієр (забув сказати, що всі ми їдемо верхи), далі, відступивши на три кроки, — Гейр'є, Понсен і Кір'є, потім доктор Шатонней і географ Тассен, заглиблені (уже!) в обговорення проблем етнографії.

Обоз складається з п'ятдесяти ослів, під наглядом двадцяти п'яти погоничів, і п'ятдесяти носіїв, з яких десятиох найняли мадемуазель Морна і пан де-Сен-Берен. Обабіч колони простяглись ряди кавалеристів капітана Марсенея. Ваш покірний слуга гарцює вздовж рядів, час від часу приєднуючись до кого-небудь.

Колону замикають Чумукі й Тонгане, служники мадемуазель Морна.

Точно о шостій подається сигнал від'їзду, і колона вирушає. Триколірний прапор піднімається вгору над резиденцією губернатора, який, в парадному мундирі, востаннє вітає нас зі свого балкона. Лунають звуки труб і барабанів колоніальної піхоти, розміщеної в Конакрі. Ми скидаємо головні убори — що не кажіть, хвилина урочиста.

Тим часом сонце зійшло, і його перше проміння весело освітлює наш шлях.

Одразу за мостом, який з'єднує Конакрі з материком, починається непогана дорога, метрів п'ять-шість завширшки, що тягнеться за чотириста кілометрів, аж до Тімбо. Отже, до Тімбо можна не боятися ніяких труднощів. Погода гарна, температура ледве досягає 17° у затінку, а страшні, тропічні зливи нам не загрожують, бо сезон їх уже минув.

Вперед! Усе йде на краще в цьому кращому з світів.

Коло десятої години ми проїхали мостом через річку, про яку Тассен сказав, що це або притока річки Манеа, або притока Моребайї, або одна з цих двох річок. Нам так і не пощастило уточнити її назву.

Треба сказати, що, подорожуючи по цій частині Африки, через річки доводиться переїжджати дуже часто, по кілька раз кожного дня. Отже я надалі про ці переїзди не згадуватиму, хіба що вони відзначаться чимсь особливим.

Від Конакрі дорога йде майже по прямій, місцевість тут досить рівна. Вздовж дороги тягнуться добре оброблені поля, засіяні маїсом і просом, часом виринає купа бавольникових і динних дерев, бананових пальм, зрідка — невеличкі селища. Тассен одразу дуже впевнено виголошує їх назви — по-моєму, плід своєї фантазії. Але для нас однаково, вигадує він чи ні.

О десятій годині почало припікати, і капітан Марсене́й дав команду зупинитися. Ми пройшли двадцять кілометрів від Конакрі, і це дуже добре. Після сніданку ми будемо відпочивати і, підкріпившись ще раз, о п'ятій годині вирушимо далі, а коло дев'ятої години вечора отаборимося на ніч.

Такий наш щоденний розпорядок, і я більше до цього не повертатимусь. Щоб не набридати читачам, я не спинятимусь на всіляких дрібницях і нотуватиму тільки цікаві події.

Місце зупинки було обрано вдало. Ми розташувалися в тіні невеликого гаю, який надійно захистив нас від спеки. Моріліре заходився коло похідної пічки. З допомогою Чумукі й Тонгане він готуватиме нам їжу; консерви та інші продукти, привезені з Європи, вирішено по можливості зберігати для тих випадків, коли нам не пощастить дістати свіжої провізії в достатній кількості (треба сподіватись, що це траплятиметься не часто).

Наш перший сніданок зовсім не нагадує меню "Англійського кафе" в Парижі, проте він чудовий. Судіть самі: смажене ягня з соусом із пшона з олією каріте, салат з молодих пагонів пальмового дерева, кукурудзяні тістечка, фіги, банани й кокосові горіхи. Напої: чиста вода з джерела, що протікає біля наших ніг, для бажаних — пальмове вино.

Крім перелічених страв ми одержали ще одну, якої Моріліре не передбачав. Поки він куховарив із своїми помічниками, доктор Шатонней докладно розповідав нам про всі особливості місцевих рослинних продуктів, їх збирання і виготовлення.

— Пшоно з олією дає дуже смачний соус, при умові, що олія доброякісна. Олія виготовляється з плодів олійного дерева, яке тубільці звуть "се" (інша його назва — "каріте"), схожих на горіхи або каштани. Одержують олію кількаразовим розтиранням і розтоплюванням, після останнього розтоплення зціджують її і остаточно очищають, додаючи кілька краплин холодної води, коли вона кипить. Тоді олія стає дуже смачною.

— Ви все знаєте, докторе, — захоплено промовила мадемуазель Морна.

— Та ні, просто я багато читав, зокрема треба назвати чудову працю капітана Бінгера. Завдяки цій книзі можу розповісти вам, що являє собою салат з молодих пагонів пальмового дерева. Ці дерева поділяються на чоловічі й жіночі; перші не плодоносять, зате мають дуже міцну деревину, яка не гниє в воді і неприступна для термітів. Другі дають приємні на смак плоди. З листя ж роблять стріхи, виготовляють віяла, плетуть мати й мотузки. Воно може навіть замінити папір для писання. Як бачите, корисна рослина!.. Що ж до салату, то його роблять з серцевини молодих рослин. А часом цю серцевину опускають в оцет і одержують... корнішони!

В цю мить нашу увагу привернув крик, що донісся з лісу. Усі одразу впізнали голос Сен-Берена. Ми з капітаном Марсенеєм і Барсаком поспішили йому на допомогу і знайшли його у трясовині — він загруз до пояса. Коли його витягли на сухе місце і розпитали, то з'ясувалося, що наш завзятий рибалка ловив жаб, і при тому успішно — його шолом був повний.

Повернувшись до табору, Сен-Берен мусив переодягтися, а Моріліре засмажив нам лапки несподіваної здобичі.

Ми поснідали і після кави зручно вмостилися у високій траві, в тіні пальм, і міцно поснули.

Від'їзд було призначено на п'яту, але наш обоз несподівано завдав нам чимало мороки. Дарма Моріліре віддавав накази. На наш подив, негри відмовлялись вирушати, хором вигукуючи, що вони ще не бачили місяця, і не зійдуть з місця, поки його не побачать.

Всезнаючий географ пояснив нам, що, коли місяць молодий, від тубільців завжди можна почути: "Ніхто ще не бачив місяця — це погана ознака. У дорозі нам не пощастить".

Тимчасом було ще видно, та й небо затягли хмари.

А чорношкірі уперто стояли на своєму. Можливо, ми й зараз були б на тому ж місці, та коло шостої блідий молодик нарешті показався між двома хмарами.

Негри зняли радісний галас, і колона зараз же вирушила без ніяких перешкод.

Коло дев'ятої ми робимо зупинку в нетрях і ставимо намети. Правда, місцевість тут не зовсім відлюдна. Праворуч від стежки стоїть тубільна хатина-пустка, ліворуч від табору — друга, в якій, здається, хтось живе.

Оглянувши пустку, капітан Марсенею запропонував мадемуазель Морна перебути там ніч. Вона погодилась і увійшла в цей непередбачений готель.

Та не минуло й десяти хвилин, як вона почала голосно нас кликати. Ми прибігли. Вона стояла перед хатиною.

— Що це таке? — спитала вона з огидою, вказуючи на підлогу.

Це була черва білого кольору, яка виповзала з землі в такій кількості, що здавалось, ніби ґрунт коливається.

— Та це ж черв'ячки! — радісно скрикнув Сен-Берен, який прибіг останнім.

Кому ж і знати, як не йому!

А він уже нахилився, щоб зробити добрий запас.

— Не треба, — сказав йому Тонгане. — Скрізь дуже багато. Нема змоги витруїти.

Веселі ночі це нам обіцяє! І як тільки тубільці уживаються з цими полчищами хробачні?

Здається, я вимовив це вголос.

— Їх їсти, — сказав Тонгане. — Дуже добре!

Мадемуазель Морна збиралась улаштуватися в одному з наметів, коли прийшов Моріліре і повідомив, що молода негритянка, служниця землероба негра, якого немає вдома, пропонує переночувати у дуже чистій хаті, де є навіть — важко собі уявити! — справжня європейська кушетка.

— Твоя давай гроші, — додав він. — Дуже добре!

Мадемуазель Морна вирішує прийняти гостинне запрошення. Ми урочисто супроводимо її до нового житла. Служниця чекає нас. Це дівчинка середнього зросту, років п'ятнадцяти і зовсім не бридка. Весь її одяг складається з листяної пов'язки на стегнах, і вона нагадує статуетку з чорного мармуру.

В цю мить вона дуже зайнята — спинилась під деревом і щось збирає з листя.

— Вона знімає гусінь, яку потім випотрошить, посушить і згодом готуватиме з неї соуси, — розповідає доктор Шатонней, неперевершений знавець негритянської кухні. — Ця гусінь зветься "сетомбо" — єдиний їстівний сорт. Смак у неї повинен бути приємний.

— Правда, — підтверджує Моріліре. — Дуже добре!

Побачивши нас, дівчинка негритянка підходить ближче. На наш великий подив, вона звертається до мадемуазель Морна майже бездоганною французькою мовою.

— Я вихована у французькій школі, — каже вона, — служила у білої, дружини офіцера; я повернулася на село і у велику битву була взята у полон. Умію стелити постіль, як білі. Будеш задоволена.

Вона шанобливо бере мадемуазель Морна за руку і веде в хату. Ми повертаємось, радіючи, що наша супутниця влаштована добре. Але ні для неї, ані для нас ще не пробила година відпочинку.

Не минуло й півгодини, як мадемуазель Морна знову кличе нас на допомогу.

Ми поспішаємо до неї і при світлі смолоскипів бачимо несподівану картину. На землі, біля порогу хатини, лежить мала служниця. Її спина вкрита кривавими рубцями. Нещасне дівча жалібно ридає. Перед нею, закриваючи її своїм тілом, стоїть мадемуазель Морна — у гніві вона незрівнянна! — а за кілька кроків від них тримається, викривляючись, огидний негр, якого вона відігнала; в руці у нього дрючок.

— Уявіть собі, — каже мадемуазель Морна, — я тільки-тільки лягла. Малік — так звуть малу, правда, гарне ім'я, наче бретойське? — Малік мене обмахувала, і я почала засинати. Зненацька повернувся несподівано її хазяїн, оця звірюка. Побачивши мене, він розлютився, витяг її і почав лупцювати, щоб провчити за те, що вона привела в його хату білу жінку.

— Гарненькі звичаї! — бурмотить Бодрієр крізь стиснуті зуби.

Він має рацію, наш похмурий пан Бодрієр. Тільки дарма він одразу стає в позу, забуваючи про все, що тут діється, і випалює:

— Перед вами, панове, ті варварські народності, які ви готові перетворити в мирних виборців!

Очевидно, йому здається, що він на трибуні.

Барсак здригається, наче його муха вкусила. Він випростовується і вимовляє сухим тоном:

— Кажіть це тим, хто ніколи не бачив, як француз б'є жінку!

Що ж, пан Барсак теж має рацію!

Невже нам доведеться бути присутніми на змаганні в красномовстві? Ні, Бодрієр не відповідає, і Барсак повертається до негра з дрючком.

— Ця мала піде від тебе, — каже він. — Ми її заберемо з собою.

Але негр протестує. Ця дівчина його невільниця, він заплатив за неї.

Невже ми будемо гаяти час і марно доводити йому, що рабство на французьких територіях скасовано? Однаково він не зрозуміє. Із введенням нових законів звичаї міняються не одразу.

Але Барсак уже знайшов вихід.

— Я куплю твою невільницю, — каже він. — Скільки?

Негр заспокоюється — здається, можна підробити, міркує він і править осла, рушницю і п'ятдесят франків.

— П'ятдесят ударів дрючком! — відповідає капітан. — Цього ти справді заслуговуєш!

Поторгувавшись, мерзотник віддає служницю за стару крем'яну рушницю, шматок матерії і двадцять п'ять франків.

Поки тривала суперечка, мадемуазель Морна підняла Малік з землі і помастила її рани олією каріте. Коли ж торг закінчився, вона привела

дівчинку в наш табір, одягла її в білу сорочку і, поклавши їй у руку кілька монет, промовила:

— Тепер ти більше не раба: я повертаю тобі свободу.

Але Малік почала плакати: вона сама на цілий світ, вона не хоче йти від "такої доброї білої", вона служитиме в неї покоївкою і залишиться вірною їй до могили.

— Зостав її у себе, дитино, — втручається Сен-Берен. — Вона, безумовно, стане в пригоді, робитиме тобі тисячі дрібних послуг, які потрібні жінці навіть тоді, коли вона стає людиною.

Мадемуазель Морна погодилася тим охочіше, що їй цього страшенно хотілося.

Розуміється, вона більше не шукала ночівлі у тубільців. Для неї розкинули намет, в якому ніщр вже не порушило її сну.

Такий був перший день нашої подорожі.

Амедей Флоранс.

## V. ДРУГА СТАТТЯ АМЕДЕЯ ФЛОРАНСА

Друга стаття Амедея Флоранса була опублікована в "Експансіон франсез" 18 січня.

Експедиція Барсака

(Від нашого спеціального кореспондента)

Даухеріко, 16 грудня. Після мого останнього листа, написаного в день від'їзду в хащах, при світлі блимаючого ліхтаря, подорож продовжувалася щасливо, без пригод.

2 грудня ми встали о 5 годині ранку, і наша колона вирушила в путь.

Одного осла довелось звільнити для Малік, переклавши вантаж на інших. Вона ще зовсім дитина, ця маленька негритянка, і, здається, встигла вже забути про минулі злигодні — тільки й знає що сміятись. Щаслива вдача!

Ми весь час їдемо тією ж зручною дорогою, і якби не колір шкіри місцевого населення та вбогий краєвид, могло б здатися, що ми і не виїжджали з Франції.

Місцевість, яку ми перетинаємо, негарна, зовсім рівна чи злегка хвиляста, з незначними підвищеннями на північному обрії. Скільки око сягає, ніде нема іншої рослинності, крім мізерної суміші чагарників і злаків заввишки від двох до трьох метрів, відомої тут під назвою "хащів". Лиш де-не-де виринає купа миршавих дерев, яким шкодять пожежі, що нерідко спустошують ці савани в сезон посухи, і тільки за обробленими полями можна часом побачити досить буйні дерева — ознаку, що поблизу селище.

Назва одного з селищ нас розвеселила. Цей важливий населений пункт, розташований на англійському кордоні Сієрра Леоне, з правого боку від нашого шляху, зветься Тассен. Наш славний географ може пишатися, відкривши такий омонім свого прізвища за тридцять шість кілометрів від Конакрі!

Тубільці дивляться нам услід привітно, вигляд у них зовсім не войовничий. Начальник експедиції, розуміється, відвідує найубогіші села і веде з жителями нескінченні розмови. Бодрієр, з свого боку, не забуває провести слідом за ним зустрічний опит. Очевидно, обоє роблять з усього

баченого і почутого діаметрально протилежні висновки, бо завжди повертаються однаково задоволені.

Я уважно проглядаю свої нотатки і не знаходжу в них нічого, гідного уваги, аж до 6 грудня, коли Сен-Берен, з яким я, здається, скоро заприятелюю, утнув одну штуку, якою дуже мене розвеселив.

Того вечора ми спинились на ніч поблизу селища Уалія. Коли настав час, я повернувся до себе в намет з законним наміром лягти спати. Вхожу й застаю там Сен-Берена, зовсім роздягненого — в одній нижній білизні. Одяг його розкиданий по всьому намету. Постіль готова. Я одразу зрозумів, що Сен-Берен збирається лягти у мене. Спиняюсь тіри входу і споглядаю несподіваного гостя.

Сен-Берен зовсім не дивується, побачивши мене. Взагалі Сен-Берен ніколи не дивується. Він дуже заклопотаний, схвильований, нишпорить скрізь, розкрив мій чемодан і повикидав усе з нього на землю. Але, не можучи знайти те, що шукає, він просто лютує. Обернувшись до мене, заявляє з найглибшим переконанням:

— Ненавиджу неуважних. Вони мені просто гидкі!

— Справді, гидкі!.. — погоджуюсь я, і оком не зморгнувши. — Але що з вами, Сен-Берен?

— Уявіть собі, — відповідає він, — ніяк не можу знайти своєї піжами... Б'юсь об заклад, що ця тварюка Чумукі забув її на останній стоянці. Весело!

Я висловлюю припущення:

— Якщо тільки вона не в вашому чемодані.

— В моєму...

— Бо це мій чемодан, любий друже, а так само і цей гостинний намет і незаймане ліжко.

Сен-Берен здивовано витріщається. Раптом, зрозумівши свою помилку, він похапцем збирає розкиданий одяг і тікає так, ніби за ним назирці женеться натовп людоджерів. Я ж падаю на своє ліжко і качаюсь від сміху.

На другий день, 7 грудня, ми підкріплялися після ранкового переходу і в цей час помітили, що якісь негри стежать за нами. Вислали в розвідку Моріліре, і він, повернувшись, повідомив, що ці десятеро — торговці й чаклуни; вони не мають проти нас лихих намірів, а бажають: перші — продати нам свої товари, другі — нас розважити.

Барсак наказав їх привести. Тут були "нуну" — майстри на всі руки, ремісники, що виробляли глиняний посуд, оздоби, кошики та інші плетені речі, предмети з дерева й заліза; були тут і "діула" чи "марраба" — ці продавали зброю, тканини і, в першу чергу, горіхи кола, яких ми зробили чималий запас в обмін на сіль. Сіль у цих краях є річчю безцінною і, чим далі від берега, все дорожчою.

Після них виступили два чаклуни, яким. звеліли заспівати їхню найкращу пісню на честь нашої чарівної супутниці. Один з них тримав щось подібне до гітари. Уявіть собі гарбузову пляшку із встромленими в неї трьома бамбуковими пластинками, на кожну з яких натягнута кишкова струна. Зветься цей інструмент "діанне". Другий чаклун, старий з запаленими очима — очні хвороби тут дуже поширені — був озброєний чимсь подібним до флейти, так званою "фабресоро". Це тростина, до обох кінців якої прикріплено по маленькій гарбузовій пляшці.

Концерт почався. Старий, весь одяг якого складався з "біла", вузької пов'язки на стегнах, почав танцювати, а його товариш, одягнений з довгу сорочку "дороке", сів на землю, загравав на своїй гітарі і

гортанно почав співати, — так я собі уявляю, — сонце, місяць, зірки і мадемуазель Морна.

Вихиляння одного, вигуки другого і звуки їхніх інструментів розворушили наших погоничів. Покинувши свій обід, вони влаштували цілий балет.

Цей приклад вплинув і на нас, і, схопивши каструлі й казанки, ми почали вибивати по них дріб ложками і виделками... Сен-Берен розбив тарілку і з кастаньетами із черепків пустився вдвох із вашим покірним слугою у шалений танок. Барсак, сам Барсак (чи слід мені згадувати про це?), забувши всяку стриманість, тюрбаном закрутив навколо голови серветку і пройшовся фантастичним, більш ніж південним вихилясом, дарма що шановний депутат Півночі Бодрієр затулив обличчя.

Та найвеселіший жарт мусить колись закінчитися. Через п'ять хвилин ми спинилися, засапавшись. Мадемуазель Морна сміялася до сліз.

Увечері мій намет випадково опинився поряд з наметом мадемуазель Морна. Я вже лягав спати, коли почув там розмову. Признаюся, замість того, щоб затулити вуха, я прислухався (нескромність для журналіста — найменший з можливих гріхів).

Мадемуазель Морна балакала із своїм слугою Тонгане; він відповідав їй ламаною англійською мовою, але, для зручності читачів, я не відбиваю тут цих неправильностей. Розмова, очевидно, тривала вже довгий час. Мадемуазель Морна розпитувала Тонгане про його минуле. Ось вона спитала:

— Як це сталося, що ти, ашанті...

Отже, Тонгане — не бамбара! А мені це і на думку не спадало.

— ...став сенегальським стрільком?

Може, я помиляюсь, але мені чомусь здається, що мадемуазель Морна каже це не зовсім щиро. Тонгане відповідає:

— Це після справи Бакстона...

Бакстон?.. Це ім'я мені щось нагадує. Але що саме?... Продовжуючи прислухатись, намагаюся пригадати.

— Я служив у його експедиції, — продовжує Тонгане, — коли прийшли англійці і почали в нас стріляти.

— А ти знаєш, чому вони стріляли? — запитує мадемуазель Морна.

— Тому що капітан Бакстон зняв заколот, усіх грабував і вбивав.

— Це правда?

— Авжеж. Спалювали села. Убивали бідних негрів, жінок, малих дітей...

— І всі ці звірства робилися з наказу капітана Бакстона? — добивається мадемуазель Морна, і голос її бринить якось дивно.

— Ні, — відповідає Тонгане. — його ніхто не бачив. Він більше не виходив із свого намету після приїзду другого білого. Цей білий і віддавав нам накази від імені капітана.

— Він довго був з вами, той другий білий?

— Дуже довго. Місяців п'ять чи шість, а може, й більше.

— Де ви його зустріли?

— У хащах.

— І капітан Бакстон легко згодився його прийняти?

— Вони не розлучались аж до того дня, коли капітан перестав виходити зі свого намету.

— І, розуміється, звірства почалися з того дня?

Тонгане вагається.

— Не знаю, — признається він.

— А ім'я цього білого ти пригадуєш?

Якийсь шум за наметом заважає мені почути відповідь Тонгане. Зрештою, мені однаково, як би його там не звали. Це взагалі якась стара, забута історія, і мене вона мало цікавить.

Мадемуазель Морна продовжує розпитувати:

— Після того як англійці вас обстріляли, що сталося з тобою?

— Я вам казав у Дакарі, коли ви мене наймали, — відповідає Тонгане.  
— Я — і ще багато інших — ми налякалися і утекли в хащі. Потім я повернувся, але там, де був бій, нікого вже не знайшов. Там були тільки мертві. Я поховав кількох моїх друзів і начальника теж, капітана Бакстона...

Тут я чую приглушений вигук.

— Після цього, — продовжує Тонгане, — я мандрував від села до села і дійшов до Нігера. Я піднявся по ньому (пірогу я вкрав) і нарешті

добрався до Тімбукту, саме коли туди вступали французи. Моя подорож тривала майже п'ять років. У Тімбукту я найнявся стрільком, а коли мене звільнили, подався в Сенегал, де ви мене і зустріли.

Помовчавши, мадемуазель Морна запитує:

— То капітан Бакстон помер?

— Так, хазяйко.

— І ти його сам поховав?

— Так, хазяйко.

— То ти знаєш, де його могила?

Тонгане сміється.

— Певна річ, — каже він. — Я б знайшов її з заплющеними очима.

Знову мовчання, потім я чую:

— На добраніч, Тонгане.

— На добраніч, хазяйко, — відповідає негр і йде з намету.

Мадемуазель Морна лягає спати, я теж не барюся більше. Та не встиг я загасити ліхтар, як моя пам'ять оживає.

Бакстон?.. Чорт забирай, кому ж знати, як не мені! І де була моя голова? Який пречудовий репортаж я тоді проґавив!

Давненько це було, — я працював на той час в "Дідро" і запропонував своєму редакторові послати мене на місце дії, щоб взяти інтерв'ю у бунтівничого капітана. Редактор кілька місяців не погоджувався, боячись витрат. Що поробиш? Не всі розуміють, що таке злободенність. Коли він, нарешті, погодився, було надто пізно. Уже в Бордо, сідаючи на судно, я дізнався, що капітан Бакстон помер.

Та все це давнє минуле, і, якби ви мене спитали, навіщо я вам розповів оцю підслухану розмову між Тонгане і його хазяйкою, я б признався, що й сам не знаю.

Ранком 13 грудня ми без ніяких пригод досягли Тімбо. Це найбільш значний з усіх населених пунктів, які ми досі проминули. Він оточений тата — глиняною стіною, яка буває в різних місцевостях різна завширшки, поза нею зводять дерев'яний поміст.

В Тімбо така стіна оточує власне три окремих села, між якими простяглися оброблені ниви й гаї, де свійські тварини гуляють на волі. У кожному селі невеличкий базар є щодня, але в найбільшому з них раз на тиждень буває ярмарок.

Ми саме потрапили туди в ярмарковий день і побували ца торзі, де на одинадцяту годину вже зібралася вся місцева аристократія. Що ж до торговців, то вони вже з восьмої ранку розміщуються в солом'яних халабудках, які тягнуться двома рядами, чи просто під матою на чотирьох підпірках.

Продають усе потроху: просо, рис, олію каріте, сіль, биків, кіз, овець, курчат, а також крем'яні рушниці, горіхи кола, тютюн, койо — пов'язки на стегна, ніомі — щось подібне до млинців з пшоняного чи кукурудзяного борошна; крім того, серпанок, коленкор та інші тканини, брилі, тюрбани, нитки, голки, шпильки, порох, кремінь для рушниць і т. д. і т. п. і, нарешті, розкладене маленькими купками на сушеній шкірі загниваюче м'ясо з неповторними пахощами — для ласунів.

З нагоди ярмарку місцеві кокетки з найбільш заможних причепурились, як могли. На стегнах у них пов'язки в білі й сині смуги, верхня частина тіла загорнута в шматок білого коленкбру або тафти яскравих кольорів, у вухах важкі металеві кільця, підтримувані срібними ланцюжками, які перехрещуються на голові, на зап'ястях і литках — браслети, на шиї — намисто з коралів або штучних перлів.

У більшості жінок зачіски в формі шолома. У деяких частина голови виголена, тільки на вершечку залишено щось на зразок півнячого гребінця, оздобленого бляшками. Є й такі, у яких поголена вся голова. Усі ці особливості зачіски залежать від того, з якого племені походить жінка — пель, манде, бамбара та ін. Не вдаватимусь тут у всі тонкощі етнографії, — це не мій фах, до того ж, після повернення Тассен має докладно висвітлити це все у своїй книзі, яка буде належно документована.

Чоловіки носять білі блузи або тільки пов'язки на стегнах, їхні головні убори надзвичайно різноманітні — від фесок "чечіа" до солом'яних брилів. На знак вітання вони хвилини п'ять б'ють себе долонями по стегнах, повторюючи "Дагаре", "Іні-тілі або Іні су-ку-ма", що має означати "добридень".

Ми пробули в Тімбо два дні, тому що всім нам треба було відпочити.

На другий день, тобто 14 грудня, ми були дуже стурбовані долею нашого провідника. Весь день його марно розшукували. Моріліре зник.

Заспокойтесь: 15-го, коли ми вирушали, він був на своєму місці і, ще до того, як ми прокинулись, устиг пустити в хід свій дрючок, щоб у погоничів не лишалось сумнівів Щодо його місцеперебування. Допитаний Барсаком, Моріліре уперто стояв на тому, що напередодні не виходив з табору. У нас не було певності, що він бреше, та й взагалі, очевидно, Моріліре просто захотілося трохи "погуляти" — бажання, яке можна було пробачити. Його облишили, і на цьому скінчилось.

Дорога після Тімбо змінилась і поступово перетворилася на звичайну стежку. Отже, ми стаємо справжніми дослідниками.

Змінилась і місцевість, вона стала пересіченою, і ми тепер тільки те й робимо, що піднімаємось і спускаємось. Вирушивши з Тімбо, ми спочатку вибрались на досить стрімкий пагорб, з якого одразу довелося з'їхати вниз, перейти рівниною і знову пуститися вгору, до села Даухеріко, в околиці якого ми маємо намір заночувати.

Після відпочинку наша колона посувається вперед швидше ніж звичайно, і ми прибули в це село до шостої години вечора.

Там нас чекала дружня зустріч. До нас вийшов старшина з подарунками. Барсак дякував, йому відповідали вітальними вигуками.

— Мене і в моєму виборчому окрузі так не вітають, — задоволено заявив Барсак. — Нічого іншого я й не чекав. Досить виступити перед ними!

Схоже на те, що він має рацію. Хоча Бодрієр недовірливо хитає головою.

А старшина все не вгавав. Він запрошував нас розміститися в кращих хатах його села, а нашу супутницю просив ошасливити його власний дім. Такий палкий прийом припав нам до серця, вся наша дальша подорож ввижалася нам у рожевому світлі, коли це раптом Малік, наблизившись до мадемуазель Морна, хутко прошепотіла:

— Не йди, хазяйко! Інакше смерть!

Мадемуазель Морна здивовано глянула на малу негрятянку. Розуміється, я теж усе чув, як і належить порядному журналістові. Чув таксіж і капітан Марсеней, хоч це й не його фах. Спершу він здивувався, але після короткого роздуму, миттю відкараскавшись від набридливого

старшини, віддав наказ ставати табором. Прислухавшись, я зрозумів, що ми ночуватимемо під надійною охороною.

Ці заходи примусили мене замислитись. Капітан добре обізнаний з країною чорних — невже й він вірить у ту небезпеку, про яку попередила Малік?

Амедей Флоранс.

## VI. ТРЕТЯ СТАТТЯ АМЕДЕЯ ФЛОРАНСА

Третю статтю свого спеціального кореспондента "Експансіон франсез" опублікувала 5 лютого. З причин, про які ми незабаром дізнаємось, це була остання стаття, одержана газетою від її досвідченого репортера. Читачі її, отже, довгий час не могли довідатись, що означало загадкове явище, описане Амедеем Флорансом в останніх рядках цієї статті, повне роз'яснення якого буде подано в подальшій розповіді.

Експедиція Барсака

(Від нашого спеціального кореспондента)

Канкан, 24 грудня. Ми прибули сюди вчора вранці і маємо вирушити завтра, в перший день різдвя.

У попередній статті я розповів вам, як Малік застерегла мадемуазель Морна про небезпеку для її життя і як капітан Марсенеї вирішив отаборитися поза селом, на тому самому місці, де ми спинились.

Він наказав тубільцям повернутися до себе в село і не наближатися до нашого табору.

Бодрієр, як завжди прихильник обережності, всіляко вітав наказ, хоч і не знав причини такого рішення. Зате Барсак, якому вже ввижались тріумфальні арки з зелені, перевитої триколірними стрічками, не зміг приховати досади.

— Хто тут начальник, капітане? — спитав він уривчасто, з глухим гнівом.

— Ви, пане Депутат, — відповів той холодно, але ввічливо.

— В такому разі, чому ви, не спитавши моєї думки, віддали наказ ставати табором, замість того, щоб заночувати у жителів, ще й прогнали цих негрів, які прийшли до нас з найкращими намірами?

— Я дізнався, що проти нас готувалася змова.

— Змова!.. — вигукнув Барсак насмішкувато. — Серед цих чесних негрів!.. За тридцять п'ять кілометрів від Тімбо!.. Отаке скажете!

— Заспокойтесь, прошу вас, пане Барсак, — заговорила мадемуазель Морна, — і послухайте, що я вам скажу. Я тільки-но розмовляла з Малік. Це вона попередила пана Марсенея про змову проти нас. Чули ви коли-небудь, що таке дунг-коно?

Барсак заперечливо хитнув головою.

— А я знаю, що це таке, — перебив доктор Шатонней, який саме надійшов. — Це смертельна отрута, яка має одну особливість: вона вбиває свої жертви тільки на восьмий день.

— Тож послухайте, яку змову готували проти нас жителі села, — продовжувала мадемуазель Морна. — Малік чула, як старшина Даухеріко домовлявся про це із старшинами сусідніх сіл. Доло Саррон — так звуть цього негідника — готував нам дружню зустріч з тим, щоб,

запросивши кого до себе в дім, кого до своїх спільників, почастувати нас місцевими стравами й напоями, від яких ми не відмовилися б. Одночасно мали напоїти і солдатів. На завтра ми б вирушили далі, нічого не помічаючи, і лише за кілька днів почали б відчувати дію отрути. Розуміється, жителі прилеглих сіл очікували б цього моменту, і, оскільки наша охорона теж була б дезорганізована, вони розтягли б наш вантаж, забрали б у неволю наших носіїв і погоничів, заволоділи б також нашими кіньми й ослами.

Можна собі уявити, як схвилювала нас ця звістка. Барсак був просто вражений, Бодрієр торжествував.

16 грудня на світанку ми вирушили. Об'їжджаючи село, в цю ранню годину ще майже безлюдне, бачили старого мерзотника Доло Саррона, який стежив за нами і, як мені здалося, зробив погрозливий жест.

Проїхавши з кілометр, ми опинилися в лісі, де, як сказав нам доктор Шатонней, росли дерева каріте, нтаба та бан. Ось що він розповів:

— Нтаба, це гігантський фікус, його листя має від двадцяти п'яти до тридцяти сантиметрів завдовжки і вживається для покрівель. Плоди нтаби дозрівають у червні і складаються з трьох-чотирьох великих зернин у дуже долодкому соку. Тубільці охоче ласують ними, європейці ж віддають перевагу плодам саба, які нагадують вишні. Плоди пальми бан — ви їх бачите — схожі на соснові шишки; віти її йдуть на дахи, а також на корзини для продуктів — у нас в обозі є кілька таких. З листя виготовляють брилі, мати, базарні кошики. Із висушених розколених гілок виходять чудові факели.

Можливо, все це, що я вам тут розповідаю, позбавлене захоплюючого інтересу. На жаль, не в моїх можливостях щось змінити. Коли я вирушав з експедицією Барсака, я готувався писати захоплюючі кореспонденції, наповнені казковими пригодами. Присмерк незайманих лісів, боротьба із стихіями, сутички з хижими звірами, бої з незліченними арміями негрів —

ось що ввижалося мені у мріях. Яке розчарування! Замість пралісу — оці хащі, і ніяких труднощів, спричинених силами природи. Із тварин, крім гіпопотамів і кайманів, правда, дуже численних, ми бачили тільки стада антилоп та ще де-не-де кількох слонів. Що ж до негрів, то вони скрізь зустрічають нас по-дружньому, за винятком хіба що старого розбійника Доло Сарронз. Одне слово, подорож наша дуже одноманітна.

Після Даухеріко ми спочатку піднялися на пагорб, потім спустилися до Багарейї, в долині Тінкіссо. Тут я помітив, не маючи нічого цікавого для спостереження, що Чумукі більше не тримається в ар'єргарді, а приєднався до Моріліре. Може, посварився з Тонгане? Чумукі й Моріліре розмовляють, як найкращі в світі друзі. Ну що ж! Тим краще.

А Тонгане, здається, анітрохи не шкодує за товаришем. Тримаючись позад обозу, він балакає з Малік, і розмова в них щось дуже жвава. Ідилія, та й годі!

Після Багарейї знов пішли хащі, які все більше всихають, і далі шлях наш пролягає весь час по рівнині аж до Канкана, куди ми прибули вчора, 23-го, вранці, з запізненням на дванадцять годин, і де я закінчую цю статтю.

Причиною запізнення була нова втеча Моріліре. Він зник 22-го, серед дня, коли ми збирались вирушати після зупинки. Марно шукали його скрізь — довелося відкласти від'їзд і чекати.

На ранок наш провідник був на місці і, як звичайно, ладнав обоз у дорогу, так, ніби нічого й не сталося.

Цього разу годі було заперечувати, що він пропадав. Моріліре й не заперечував. Він пояснив, що мусив повернутися на місце попередньої зупинки, бо забув там карти капітана Марсеня. Капітан добре вилаяв його, і на тому скінчилось.

Я б і не згадав тут про цю подію, якби Сен-Берен не спробував перебільшити її важливість з властивою йому багатою фантазією. Тієї ночі його мучило безсоння, і він буцімто бачив, як наш провідник повертався до табору, тільки (як він у великій таємниці повідомив капітанові Марсенею) Моріліре повертався не з заходу, звідки ми прибули, а зі сходу, тобто з боку Канкана, отже він не міг шукати там забутих речей, а коли так, то, виходить, він бреше.

Таке повідомлення, можливо, заслуговувало б на увагу, якби воно не походило від Сен-Берена. Але Сен-Берен!.. Він такий неуважний, що міг переплутати, де схід і де захід.

Сьогодні вдень ми блукали по Канкану — мадемуазель Морна, Барсак, Сен-Берен і я, а вели нас Чумукі й Моріліре...

Але я, здається, трохи поспішив. Тут потрібні деякі пояснення.

Справа в тому, що Моріліре кілька днів не переставав нам набридати всім по черзі, вихваляючи незрівнянного чаклуна і віщуна, якогось Кенієлалу, який проживає в Канкані і має винятковий пророчий дар. І Моріліре знов і знов умовляв нас особисто в цьому пересвідчитись. Розуміється, ми всі, ніби зговорившись, рішуче відмовлялись. Не на те прибули ми в саме серце Африки, щоб звертатися до якихось ясновидців!

І от, супроводячи нас у прогулянці по Канкану, Моріліре і Чумукі раптом спиняються перед хатиною, яка нічим особливим не виділяється. Виявляється, що ми "випадково" (в чому я дуже сумніваюсь) опинилися перед житлом славнозвісного Кенієлали. Вони знову радять нам відвідати його, і ми знову відмовляємось. Але вони не здаються і, в котрий раз уже, починають його вихвалити.

Що йому з того, цьому Моріліре або його другові Чумукі, чи відвідаємо ми Кенієлалу? Невже звичаї в цій країні такі ж високоцивілізовані як і в

нас, і ці двоє зароблять "комісійні" з нашого візиту до знаменитості, до якої їм доручено вербувати клієнтів, точнісінько так, як гондольєри в Венеції вербують покупців для фабрикантів скла і мережив?! Який би це був довід на користь Барсака!

А наші пройди все невгавають. Вони так наполягають, Що ми погоджуємося, просто щоб вони дали нам спокій. Зрештою, можна їм зробити цю приємність, а коли вони й зароблять на цьому кілька каурі, тим краще для них.

Ми входимо в невимовно брудну хатину, в яку ледве проникає світло. Кенієлала стоїть посеред кімнати. Поляскавши себе хвилин п'ять до стегнах, не перестаючи при цьому повторювати "іні-тілі", що означає "доброго полудня", він вмощується навпочіпки на маті й запрошує нас зробити те ж саме.

Перш за все він насипає перед собою купку дуже дрібного піску і, користуючись маленьким віничком, розкидає його віялом. Потім каже нам дати дванадцять горіхів кола, напівчервоних, напівбілих, і, бурмочучи незрозумілі слова, хутко підкидає їх над піском, потім розкладає на ньому у вигляді різних фігур — кіл, квадратів, трикутників і т. д. і робить над ними якісь дивні знаки, наче благословляючи їх. Нарешті він обережно збирає їх і простягає свою брудну долоню, а ми кладемо в неї плату за сеанс.

Тепер нам лишається тільки питати. Він у натхненні. Він говоритиме.

Ми по черзі ставимо йому кілька запитань, він мовчки слухає. Відповідь буде дано всім одразу. Коли ми кінчаємо, він починає говорити дуже жваво й прудко, з переконаністю людини, певної в своїх словах. Що й казати, невеселі пророцтва у нашого чаклуна! Якби ми вірили в них, ми вийшли б з його приймальні заклопотані й зажурені.

Він починає з мене; я запитував про долю того, що для мене найдорожче в світі, — моїх статей, які я вам посилаю.

— Скоро, — каже він мені на якійсь тарабарщині, — ніхто не матиме від тебе відомостей.

От тобі й маєш! А втім, ворожбит сказав: "скоро". Отже, за цей свій лист я можу бути спокійний.

Кенієлала переходить до Сен-Берена.

— Ти, — провіщає він, — дістанеш рану, через яку не зможеш сидіти.

Настає черга мадемуазель Морна.

— Тебе чекає удар в серце, — проголошує Кенієлала.

Так, так! Досить влучно. Уважайте, він не уточнив, яка буде рана — тілесна чи душевна... Я схиляюсь до другого припущення. Очевидно, до наших провідників дійшли якісь плітки. Мадемуазель Морна, здається, зрозуміла пророцтво так само, як і я, вона червоніє. Готовий закладатися, що вона думає про капітана Марсенея.

А наш чаклун замовкає, потім кидає на Барсака погляд, сповнений погрози. Ясно, що це має бути найважливіше пророцтво. Він проголошує:

— По той бік Сікассо я бачу білих. Для всіх вас — це рабство або смерть.

Веселенькі жарти в цього діда!

— Білих?... — повторює мадемуазель Морна. — Ви хочете сказати — чорних.

— Я кажу: білих, — урочисто підтверджує Кенієлала, дуже кумедно розігруючи натхнення. — Не йдіть далі Сікассо. Інакше — рабство або смерть.

Звичайно, це попередження ми зустрічаємо сміхом. За обідом усі, навіть полохливий Бодрієр, довго жартували з цього приводу, а потім і думати забули.

Але я не забув, я довго й серйозно думав над цим увечері, коли ліг спати, і прийшов до висновку, що...

Ні, справді, звернімось до фактів. Їх є, так би мовити, два з половиною. Півфакта — це зникнення Моріліре в Тімбо і на останній зупинці, не доїжджаючи до Канкана. Далі: отруєння дунг-коно і лиховісне пророцтво негра-чаклуна.

Тепер поміркуймо: чи можлива це річ, щоб у старшини якогось жалюгідного селища виник божевільний задум напасти на експедицію, охорона якої налічує двісті шабель, та ще в тій частині Сенегамбії, яка давно вже зайнята французькими військами, за тридцять п'ять кілометрів від Тімбо, де є чималий гарнізон?! Це абсолютно неймовірно. По-друге: чи можливо, щоб старий дурний і неосвічений негр мав здатність передбачати майбутнє? Ні, це абсолютно неможливо.

По-моєму, цілком ясно, що ніхто й не збирався отруювати нас дунг-коно, але все було влаштовано так, щоб ми в це повірили. Так само й Кенієлала уперто передрікав нам рабство або смерть по той бік Сікассо.

Висновок напрошується сам собою: нас хотіли налякати.

Хто? Навіщо? — питаєте ви.

Хто? Цього я не знаю.

Навіщо? Щоб примусити нас відмовитися від подорожі. Ми стоїмо комусь на заваді, і цей хтось не хоче, щоб ми їхали далі Сікассо.

Що ж до Моріліре (якщо Сен-Берен справді був цього разу менш неухважний, ніж звичайно), то він, очевидно, спільник тих, хто намагається нас спинити. Наполегливість, з якою він хотів завести нас до Кенієлалі, дуже підозріла, можна думати, що він підкуплений. Це слід з'ясувати.

Ось які мої висновки. Майбутнє покаже, чи досить вони обґрунтовані. Поживем — побачимо.

Амедей Флоранс.

У хащах, за один день їзди від Канкана. 26 грудня. Додаю ці рядки до свого позавчорашнього листа, який має приставити Чумукі.

Сьогодні вночі сталося незвичайне.

Ми виїхали з Канкана вчора вранці і, після двох великих переходів, зробивши загалом коло тридцяти кілометрів, стали увечері табором у відкритому полі. Місцевість тут відлюдна. Від останнього села Діангана, яке ми проминули, буде кілометрів двадцять, а до найближчого села Сікоро, попереду лишається п'ятнадцять кілометрів. Табір заснув, як звичайно. Серед ночі нас раптом розбудив якийсь дивний шум, якого ніхто з нас ніяк не міг зрозуміти. Це ніби потужне гудіння, подібне до пахкання парової машини або, точніше, до дзижчання комах, але комах велетенських, комах завбільшки з слона. Вартові пояснили, що незвичайний шум почався в західному напрямі. Спочатку дуже слабкий, він поступово посилювався. В ту мить, коли ми повискакували з наметів, він досяг найбільшої сили. Особливо дивне те, що звук цей іде згори, з повітря, з неба. Його джерело десь просто над нашими головами. Що ж це таке?

Марно ми напружуємо зір. Немає ніякої змоги щось побачити. Місяць сховався за густими хмарами, нічна темрява — як чорнило.

Поки ми безуспішно намагаємось проникнути поглядом у цей морок, гудіння віддаляється в напрямі на схід, зменшується, завмирає... Але воно не встигає остаточно ущухнути, коли ми чуємо нове, яке долинає з заходу. Як і перше, це гудіння нарастає, досягає найбільшої сили, зменшується і стихає, віддаляючись у східному напрямі.

Табір охоплений жахом. Негри лежать, притулившись обличчям до землі. Що ж до нас, європейців, то ми зібралися навколо капітана Марсенея. Чумукі й Тонгане також тут. А от Моріліре я не бачу. Певна річ, лежить десь долілиць разом із своїми земляками.

П'ять разів це жахливе гудіння народжується, зростає і згасає. Потім запановує звичайна нічна тиша, і все заспокоюється.

Вранці неможливо вишикувати нашу колону. Налякані негри уперто відмовляються вирушати. Кінець кінцем капітанові Марсенею вдається їх довести до тями. Він вказує на сонце, яке сходить на безхмарному небі. І справді, в цю мить у повітрі не діється нічого протиприродного.

Ми вирушаємо із запізненням на три години.

Зрозуміло, у нас тільки й розмов про таємниче нічне явище, але нікому не щастить знайти пояснення. Потім поступово починаємо переходити до інших тем. Раптом, приблизно за два кілометри від місця стоянки, капітан Марсенею, який їде попереду, помічає, що ґрунт поритий коліями завдовжки метрів п'ятдесят, в напрямі з заходу на схід. З західного боку ці колії мають глибину близько десяти сантиметрів і непомітно згладжуються в бік сходу, їх десять, і вони тягнуться п'ятьма групами, по дві колії в кожній.

Чи мають вони якийсь зв'язок із нічним явищем? Хочеться відповісти: ні.

А проте — у них теж напрям з заходу на схід, і кількість збігається: п'ять пар колій, п'ять гудінь... Отже?..

Отже, я не знаю.

Амедей Флоранс.

## VII. У СІКАССО

Експедиція Барсака досягла Сікассо 12 січня. Таким чином, роблячи щодня в середньому по двадцять п'ять кілометрів, вона менш як за шість тижнів пройшла 1100 кілометрів, які відділяють від узбережжя це місто, колишню столицю Кенедуги.

Як уже згадувано, "Експансіон франсез" перестала одержувати статті Амедея Флоранса. Третя стаття, відіслана ним на третій день після від'їзду з Канкана, була останньою, і ми не мали б ніяких відомостей про дальшу подорож, якби не збереглася записна книжка, в якій досвідчений репортер щодня нотував свої спостереження. Автор має ці нотатки перед очима і, в разі потреби, братиме звідти великі уривки.

Між Канканом і Сікассо не трапилося нічого цікавого, подорож була одноманітна. Кілька дотепів з приводу неуважності Сен-Берена, докладний перелік нічим не прикметних буденних подій та опис місцевості, зовсім рівної до Тіоли і дуже пересіченої після цього населеного пункту — ось чим заповнені записи Амедея Флоранса. Ні словом не згадуються більше ті висновки, до яких він прийшов наприкінці своєї третьої статті. З мовчання Амедея Флоранса можна зрозуміти, що, як і треба було чекати, жодне з пророцтв Кенієлалі не справдилося. Так само, як і більш або менш сумнівна спроба отруєння дунг-коно, ці грізні застереження негра-чаклуна поступово відійшли в минуле, зблідли.

Читачі, очевидно, не забули, що в Сікассо експедиція Барсака мала розділитись. Одна частина, керована самим Барсаком, попростує звідти до Нігера через Уагадугу, столицю Мосі, з тим щоб повернутись до океанського узбережжя через Бургу й Дагомею. Друга, під керівництвом Бодрієра, зверне одразу на південь і спуститься майже по прямій лінії до Гран-Бассама. Військова охорона також розділиться, і кожен експедицію супроводитиме сто солдатів.

Саме місто, як і інші подібні населені пункти в цій місцевості, являло собою групу сіл, оточених кожне своїми обробленими полями і об'єднаних спільною огорожею тата, яка в Сікассо досягала не менше шести метрів висоти і була внизу завтовшки вісім метрів. Французькі власті обмежилися тим, що спорудили за цією стіною приміщення для гарнізону.

Гарнізон Сікассо складався в ті часи з однієї роти колоніальної кавалерії і двох рот сенегальських стрільців під командуванням французьких офіцерів і унтер-офіцерів. Прибуття експедиції, зрозуміло, було для цієї молоді радісною подією.

Дорогим гостям влаштували урочисту зустріч. Майоріли на вітрі прапори, грали сурми, били барабани, зелене листя оповивало тріумфальну арку; лунали вітальні вигуки спеціально зігнаних негрів, — все було, як належить, не обійшлося і без промови Барсака.

Увечері офіцери влаштували чудову вечірку, де панували невимушені веселощі. На цьому святі царювала Джейн Морна. Можна собі уявити, яким успіхом вона користувалась.

Та голова в неї не запаморочилася. Тільки капітан Марсенею своєю уважністю до неї одразу проклав шлях до її серця. Сама того не знаючи, вона з такою невинністю віддавала йому перевагу, що всі незабаром це помітили. Товариші Марсенея делікатно вгамували свій запал і по черзі почали його нишком поздоровляти.

Капітан опускав очі, заперечував, удавав, що нічого не розуміє, а в душі був невимовно щасливий.

На другий день, почалася підготовка до поділу на дві групи, і тут виявились непередбачені труднощі. Поділ основного складу місії був уже намічений: Понсен і доктор Шатонней приєдналися до Барсака, решта членів — до Бодрієра. Амедей Флоранс вирішив супроводити першу групу, шлях якої був довший, що обіцяло більше матеріалу для кореспонденцій.

Капітан Марсеней мав наказ відрядити для охорони Бодрієра сто своїх солдат під командуванням лейтенанта з гарнізону Сікассо, а сам з другою сотнею приєднатися до Барсака. Людина дисциплінована, він дуже бентежився, з тривогою гадаючи: з ким же поїдуть Джейн Морна і Сен-Берен?

І він зітхнув з полегшенням, коли почув з уст молодої дівчини, що вона поїде з Барсаком. І одразу ж зітхнув удруге, цього разу з глибоким розчаруванням, — Джейн додала, що вони з Сен-Береном не довго супроводжуватимуть шановного депутата Півдня, через кілька переходів розпрощаються з ним і продовжуватимуть власні дослідження далі на північ в напрямі Гао.

Цей намір викликав справжню бурю. Офіцери всі як один засуджували таку нерозважність. Як, сама, без конвою, вона зважувалась пуститися в майже незнану місцевість, куди ще ніколи не заходили французькі війська! Ти доводили, що така подорож просто нездійсненна, що вона ризикуватиме життям або, у всякому разі, що старшини негритянських сіл не дадуть їй проїхати.

Ніщо не допомогло. Джейн Морна лишалась незламною, і ніхто, навіть капітан Марсеней, не міг на неї вплинути.

— Чому саме Гао, а не якийсь інший пункт? — запитували її. — Що так незборимо приваблює вас там? Адже ви подорожуєте для розваги.

— Моя примха, — відповідала Джейн Морна.

Лишалось розподілити між обома партіями допоміжний персонал.

Десять ослів, п'ять погоничів і десять носіїв Джейн Морна й Сен-Берена, природно, мали супроводити тих, хто їх найняв. Решту носіїв, погоничів, і в'ючних тварин мали поділити на дві нерівні частини з тим, щоб численніша супроводила Барсака, перед яким лежав довший шлях, і з нею мав лишитись провідником Моріліре.

Але саме тут почалися ускладнення.

З першого ж слова Моріліре рішуче відмовився від такого плану і не хотів нічого слухати. Він заявив, що наймався тільки до Сікассо, і ніщо в світі не примусить його йти далі. Не допомогли ні умовляння, ні залякування; зрештою, від нього вдалося добитись тільки обіцянки супроводити Бодрієра.

Коли з цим було покінчено, такі ж труднощі виникли і з погоничами та носіями. Усі вони, за винятком найнятих особисто Джейн Морна і Сен-Береном, нізащо не погоджувалися йти далі Сікассо. Благання, обіцянки, погрози наштовхувались ніби на мур.

Довелося шукати нового провідника й інших слуг. Щодо носіїв і погоничів, то їх набрали досить легко, але минуло кілька днів, перше ніж знайшли нарешті тубільця, який викликав довір'я, його найняли як провідника. Це був негр Бала Конере, років тридцяти п'яти — сорока, родом з Ніеле, розташованого на шляху Барсака, але трохи обізнаний і з краєм Мосі.

З Моріліре одразу ж сталася різка зміна. Весь час він байдуже, навіть насмішувато, стежив за безплідними розшуками, але як тільки ці розшуки увінчалися успіхом, він став невідомим. З'явившись до Барсака, почав смиренно просити пробачення за свою впертість, яку виправдував страхом, і запропонував, що поведе експедицію в Уагадугу й Дагомею. В той же час і колишні слуги перестали відмовлятися і заявили, що підуть за провідником куди завгодно, аби тільки це був Моріліре.

Така раптова одностайність явно доводила, що Моріліре був єдиним винуватцем несподіваного страйку, і а першу мить виникла думка відмовитися від його спізнілих послуг. Але все ж важливо було мати випробуваний персонал і провідника, який народився в обстежуваному краю, а тому на витівки Моріліре, врешті, вирішили не зважати, а Бала Конере віддали в розпорядження Бодрієра.

Усі ці вагання й зміни забрали чимало часу. Тільки 21 січня Барсак і Бодрієр змогли нарешті вирушити, кожен у своєму напрямі.

На світанку роти знов вишикувалися з офіцерами в парадних мундирах на чолі, знов замайоріли на вітрі прапори, сурми заграли похідний марш, і група Барсака, а за нею група Бодрієра прослідували поміж двох рядів солдатів. Потім війська рушили за ними і урочистим кортежем провели їх до воріт.

За стіною відбулося прощання. Офіцери гарнізону побажали обом загонам щасливої дороги, Барсак і Бодрієр з щирим хвилюванням потиснули один одному руку, і обидві колони вирушили — Бодрієр зі своєю групою на південь, Барсак із своїми супутниками, в оточенні сотні вершників під командуванням капітана Марсенея, звернули ліворуч і зникли на сході.

Та цим двом колонам судилася зовсім різна доля. Бодрієр, не зустрічаючи ніяких небезпек, спокійно виконав свою місію і, з легкістю зібравши дані для свого парламентського звіту, своєчасно прибув у Гран-

Бассам; Барсака ж і його друзів чекали пригоди жахливі і незвичайні до неможливого.

Ось чому, нехтуючи дрібними подіями спокійної поїздки Бодрієра, ця оповідь буде надалі стосуватися виключно тієї частини експедиції, яка прямує на схід, і, керована провідником Моріліре, заглиблюється все далі в країну чорних.

## VIII. МОРІЛІРЕ

(З записної книжки Амедея Флоранса)

22 січня. Ми виїхали з Сікассо два дні тому, і у мене вже складається враження, що в нас щось не гаразд. Повторюю, це тільки моє враження", але, по-моєму, у наших слуг настрій гірший, наприклад, погоничі ще менш ретельні (якщо тільки це можливе!), а носії стомлюються дедалі швидше і все частіше вимагають перепочинку. Можливо, все це мені тільки ввижається, і я перебуваю під впливом пророцтв Кенієлалі з Канкана. Немає нічого неймовірного в тому, що ці напівзабуті пророцтва набули певної ваги, відколи ми просунулися далі Сікассо і наша охорона зменшилася наполовину.

Я не боюсь, о ні! Адже мені що потрібне? Пригоди, пригоди і ще раз пригоди, з яких я робитиму захоплюючі кореспонденції, бо це ж мій фах.

24 січня. Що я казав? Сьогодні ввечері прибули в Кафеле. За чотири дні ми зробили п'ятдесят кілометрів. Дванадцять кілометрів на день — справжній рекорд.

31 січня. Ну так от: цей рекорд перекрито! Ми пройшли ще п'ятдесят кілометрів, а витратили на це шість днів, разом це становить: сто кілометрів за десять днів! І ось ми в маленькому селі Кокоро.

Три дні тому, лишивши позаду село Нгана (і де в чорта вони понабирали такі назви!), ми востаннє видерлись на досць стрімку кручу, після чого спустилися в долину, по якій їдемо і зараз. Гори на заході, півночі й півдні. Перед нзми на схід — рівнина.

На довершення наших злигоднів доведеться на деякий час затриматись у Кокоро. Не тому, що ми тут полонені. Навпаки, старшина цього села, добродій Пінті-Ба, нащ близький друг. Але...

Було це так. Учора ввечері, наближаючись у пільмі до села, ми чуємо виття цілого натовпу негрів — при світлі факелів ми налічуємо їх не менше восьми сотень, і, за всіма ознаками, настрій у них аж ніяк не доброзичливий. Це вперше ми зустрічаємо такий прийом, а тому спиняємось, трохи здивовані.

Здивовані, але не дуже занепокоєні. Скільки б вони не розмахували своїми дротиками, ці крикуни, ясно, що одного рушничного залпу досить, щоб змести їх усіх. Капітан Марсенеї віддає наказ, його люди тримають рушниці наготові. Капітан в нерішучості. Стріляти в своїх ближніх — це не жарти. Досі зброя мовчала, і не хотілося б примушувати її подати голос.

Раптом кінь Сен-Берена, наляканий вигуками, стає дибки і робить шалений стрибок. Вибитий з сідла, невдаха летить сторчка і падає простісінько в купу негрів. З лютими вигуками вони накидаються на нашого нещасного друга, але...

...але мадемуавель Морна щодуху мчить на своєму коні прямо до негрів. Їхня увага одразу ж відвертається від Сен-Берена. Сміливу вершницю оточують з усіх боків. Двадцять дротиків піднімаються проти цеї.

— Манто! — кричить вона нападникам. — Нте а бе суба! (Тихо! Я чарівниця!).

З цими словами вона витягає з-під сідла кишеньковий електричний ліхтарик, запалює його, потім гасить і знов затталює; вона повторює це кілька раз, щоб показати, що їй підвладні вогонь і блискавка.

Виття вщухає, навколо неї утворюється шанобливе коло, на середину якого виходить уже згадуваний тут Пінті-Ба. Він зараз почне промову — адже це слабкість усіх правителів на світі. Але мадемуазель Морна наказує йому мовчати. Вона заклопотана тим, щоб подати допомогу Сен-Берену, який не ворухиться після падіння і, очевидно, поранений.

Доктор Шатонней вступає в коло так спокійно, наче прийшов до хворого додому. Він оглядає Сен-Берена, і виявляється, що той поранений і весь у крові. Бідолаха впав так невдало, що дуже порізався об гострий камінець: у нього широка рана трохи нижче спини. В цю мить мені спадає на думку, що ось справдилося одне з пророцтв Кенієлалі. Чого не буває на світі! Можна чекати, що й інші справдяться... Мене проймає дрож, коли я згадую про долю своїх статей.

Тим часом доктор Шатонней бере свою сумку, промиває й зашиває рану, а негри спостерігають це все з великим зачудуванням.

Поки триває операція, мадемуазель Морна, не сходячи з коня, дає Пінті-Ба дозвіл говорити. Він наближається й запитує мовою бамбара, чи якоюсь іншою подібною, чому тубаб (тубаб — це Сен-Берен) напав на них з рушницею. Мадемуазель Морна спростовує це. Старшина наполягає і вказує на футляр, що висить у Сен-Берена через плече. Йому пояснюють. Марна справа. Щоб його переконати, доводиться зняти чохол, розкрити футляр, який так і виблискує у світлі факелів, і показати сховані в ньому вудки.

В очах Пінті-Ба загораються хтиві вогники. Його руки простягаються до блискучого предмета. Мов розпещена дитина, він просить, вимагає, допоминається. Сен-Берен обурено відмовляє.

Мадемуазель Морна, бажаючи закріпити мирні відносини, настоює теж, але марно. Кінець кінцем, вона починає гніватись.

— Племіннику... — каже вона суворо і спрямовує на упертого риболова проміння свого електрично ліхтарика.

Сен-Берен миттю капітулює і віддає футляр від вудок Пінті-Ба, який приписує свій успіх магичній дії ліхтарика і впливові чарівниці. Заволодівши таким скарбом, цей йолоп просто шаленіє. Він витанцьовує диявольський танок, потім робить знак, і вся зброя зникає, а сам старшина виголошує промову, запрошуючи нас гостювати у селі, скільки заманеться.

Сьогодні вдень ми зробили візит до нових друзів, в той час як солдати й наші слуги лишалися поза стіною тата.

2 лютого. Ми все ще в Кокоро, де нас затримує рана Сен-Берена. Дядько-племінник (я рішуче закріплюю за ним цей титул) не може триматися на коні.

3 лютого. Все ще в Кокоро. Весело!

4 лютого, 6 година ранку. Нарешті ми вирушаємо!

Того ж дня, увечері. Від'їзд не відбувся. Ми все ще в Кокоро.

Сьогодні на світанку ми розпрощалися з нашими друзями неграми. Зібралось все населення села на чолі з Пінті-Ба. Лунали нескінченні побажання.

Колона вирушає. Вона, вирушає, але не посувається вперед. Гірше, ніж до Кокоро: Справжній саботаж. Щохвилини то спиняється хтось із носіїв, і треба його чекати, то з віслюка падає вантаж, і треба його

укладати на місце. На десятю годину, коли ми зупиняємось, ми не зробили й шести кілометрів.

Мене вражає терпіння капітана Марсенея. Весь час він абсолютно спокійний, наче ніщо не може його збентежити, втомити. Сповнений незламної енергії, він бореться з цією упертою змовою.

Але в ту мить, коли ми маємо вирушати у вечірній перехід, починається нова пісня. Моріліре заявляє, що він помилився. Відбувається нарада з провідниками мадемуазель Морна. Чумукі підтримує Моріліре. Тонгане, навпаки, твердить, що ми на вірному шляху. От, маєте! Кому вірити?

Після довгих вагань приєднуємось до думки більшості і повертаємо назад. Тепер просто любо глянути, як; швидко ми посуваємось: негри більше не стомлюються, вантаж на ослах наче укріпився сам собою. За годину ми проходимо відстань, на яку вранці пішло чотири години, і ще до смерку повертаємось на те місце, з якого вирушили вранці — біля Кокоро.

6 лютого. Учора ми любенько вирушили і, — дивна річ, — по тому ж шляху, від якого напередодні відмовились. Уранці, прокинувшись від сну, Моріліре заявив, що, гаразд подумавши, він бачить, що помилився увечері, а не вранці. І знов Чумукі його підтримав. Я схиляюсь до думки, що ці двоє змовилися нас продати.

Вчорашній день не приніс нічого особливого, якщо не брати до уваги мовчазний саботаж, до якого ми починаємо звикати. А от сьогодні сталися дві серйозні події.

Під час ранішнього переходу раптом падає один осел. Його хочуть підвести, але він мертвий. Зрозуміло, ця смерть могла настати від природних причин. Але я, признаюся, мимоволі подумав про дунг-коно та інші подібні місцеві витівки.

Ніхто нічого не каже. Вантаж з мертвого осла перекладають на інших, і ми рушаємо далі.

Після полудня — другий випадок. Виявляється, що зник один носій. Що з ним? Таємниця. Капітан Марсенеї кусає вуса, я бачу, що він заклопотаний. Якщо негри нас покинуть, — кепська буде справа! А відомо, що жодна пошесть не поширюється так легко, як дезертирство. І я помічаю, що з того моменту нас охороняють більш пильно. Ми змушені дефілювати, як на параді, — кавалерія не дозволяє нікому віддалятися від загону за власним бажанням. Ця міцна дисципліна мене особиста навіть гнітить, але я її виправдую.

Увечері, після зупинки, нова несподіванка: виявляється, багато негрів п'яні. Хто ж їх підпоїв?

Капітан організує якнайсуворішу охорону табору, після чого наближається до Барсака, який саме обмірковував становище разом зі мною. Поступово до нас приєднуються доктор Шатонней, Понсен, мадемуазель Морна і нарешті Сен-Берен, і у нас створюється справжня військова рада.

У кількох словах капітан викладає факти, звинувачуючи у всьому Моріліре. Він пропонує допитати зрадливого провідника і, в разі потреби, застосувати силу. До кожного негра треба приставити стрілка, який примусить його йти, навіть під страхом смерті.

Барсак не погоджується, Сен-Берен тим більше. Допитати Моріліре — це застерегти його, показати йому, що його викрито. Але в нас немає ніяких доказів проти нього, ми навіть не можемо зрозуміти, з якою метою він нас зраджує. Він буде все спростовувати, і ми нічого не зможемо заперечити. А негрів як можна присилувати? Що, коли вони ляжуть на землю і чинитимуть опір бездіяльністю? Якщо ми їх перестріляємо, це буде невдалий спосіб примусити їх нам служити.

Вирішили мовчати, виявляти Сувору незламність, запастися терпінням і над усе пильно стежити за Моріліре.

7 лютого. Є новини. Ніч була дуже неспокійна. Наслідки: ми не вирушили у звичайний час і зробимо сьомодні тільки один перехід — вечірній.

Постараюсь викласти факти в хронологічному порядку. Висновок з них напрошується сам собою: і неуважність часом буває корисною.

Учора ми вирішили нічого не казати Моріліре, але не спускати з нього очей. Щоб не втаємничувати солдатів у наші побоювання, ми умовились в нічні години чергувати по одному. Нас шестеро (мадемуазель Морна наполягає на тому, щоб і її вважати за мужчину), отже це не важко здійснити. Розділивши час від дев'ятої вечора до п'ятої ранку на шість однакових чергувань, кинули жеребок. Випав такий порядок: мадемуазель Морна, Барсак, капітан Марсенея, я, Сен-Берен, Понсен.

О першій годині ночі я зміню капітана Марсенея. Він каже, що все в порядку, і показує на Моріліре, який спить поблизу, загорнувшись у своє дороке. У світлі повного місяця видно чорне обличчя пройдисвіта, виразно біліє його одяг.

Під час мого чергування не трапилось нічого незвичайного, от тільки десь о пів на другу мені здається, що я чую те ж саме гудіння, яке так збентежило нас увечері першого дня після виходу з Канкана. Шум долинає начебто зі сходу, але цього разу такий віддалений, слабкий, невловимий, що я й досі не певен, чи справді чув його.

О чверть на третю я передаю пост Сен-Берену і лягаю, але мені не спиться — сон перебитий. Покрутившись з півгодини, я встаю, з наміром провести час до ранку на свіжому повітрі. В цю мить я знов чую той самий звук — такий невиразний, що знов можна подумати, ніби це тільки

здається. Цього разу я мушу переконатись! Я вискакую з намету, напружую слух...

Нічого, або майже нічого! Наче подув — він слабне, слабне і завмирає на сході, майже невідчутний. Я вирішую розшукати Сен-Берена.

От несподіванка (втім — чи це ж несподіванка?) — Сен-Берена немає на посту. Б'юсь об заклад, що ця невинувата людина встигла вже забути про чергування і займається чим-небудь зовсім іншим. Хоч би тільки Моріліре не скористався цим і не вислизнув у нас з-під носа!

Ні, Моріліре не втік. Онде він блаженно спить; простягтись на землі. Я бачу його чорне обличчя і біле дороке, освітлені яскравим місячним промінням.

Заспокоївшись, вирушаю на розшуки Сен-Берена, з наміром його покарати. Я майже певен, де його можна знайти — недалеко від нашого табору я помітив річку. Я прямую до неї, і справді бачу якусь тінь посеред течії. Але як же наш невтомний рибалка опинився, на такій відстані від берега? Невже він уміє ходити по водах?

Ні, він мені вранці розповідав, що з трьох обрубків дерева зробив пліт, який його тримає; за допомогою довгої гілляки він відштовхується на кілька метрів від берега і "віддає" якір, який заміняє велика каменя, прив'язана до плоту. І все це він змайстрував за якісь півгодини — ловко!

Але зараз мені не до цього. Я наближаюсь до берега і кличу приглушеним голосом:

— Сен-Берен!

— Тут! — відповідає тінь на водах.

— Що ви там робите, Сен-Берен?

Я чую легеньке хихотіння, потім тінь відповідає:

— Займаюсь браконьєрством, друже!

Що це, сон? Браконьєрство... в Судані! Ніби тут існують якісь правила щодо рибальства. Я перепитую:

— Браконьєрством?! Що ви мені розкажете?

— Безумовно, — відповідає Сед-Берен. — Адже я закидаю невід уночі. Це категорично заборонено.

Ця думка його дуже тішить. Ще й сміється, тварюка!

— А Моріліре?.. — питаю я, розлютувавшись.

В нічній тиші лунає страшний проклін, який моє перо відмовляється передати, потім тінь починає рухатись, і Сен-Берен, ніби тать уночі, мокрий до колін, зіскакує на берег. Він сам не свій — тільки надто пізно.

— Моріліре!.. — повторює він придушеним голосом.

— Так, Моріліре, — кажу я йому. — Що ж це ви робите, добродію?

Новий проклін, і Сен-Берен мчить до свого поста, який не мав права залишати.

На щастя, Моріліре все ще спить. Можна з певністю сказати, що він і не поворухнувся, відколи я змінив капітана Марсенея. Сен-Берен такої ж думки.

— Ви мене налякали! — зітхає він.

В цю мить ми чуємо сильний шум з боку річки, від якої ми тільки-но відійшли. Можна запрягтися, що хтось тоне.

Ми біжимо, Сен-Берен і я, і справді бачимо: поза саморобним плотом борсається щось чорне.

— Це негр, — каже Сен-Берен.

Він стрибає на свій пліт, рятує негра і витягає його на берег. При цьому він пояснює:

— Чорношкірий заплутався в моєму неводі, який я забув. (Ну, звичайно, любий Сен-Берен!) Але що в біса він тут робив, цей негр?

Ми схиляємось над бідолохою: він дихає нормально, і можна не боятись за його життя... З наших губ одночасно зривається вигук:

— Моріліре!..

І справді, це Моріліре; він зовсім голий, мокрий з голови до ніг і, очевидно, мало не захлинувся, коли тонує. Ясно, що наш провідник вислизнув з табору, переплив річку, мав прогулянку по полях і, повертаючись, потрапив у сіть, по волі провидіння забуту Сен-Береном. Якби не дорогоцінна неуважність нашого рибалки, ми, можливо, ніколи б не дізналися про тимчасову відсутність цього зрадника Моріліре.

Раптом мені спадає на думку: а той, інший Моріліре, який так спокійно спить у місячному промінні?

Я підбігаю до цього сплюха, штурхаю його... Аякже! Я так і думав: у мене в руках порожнє дороке. А чорне обличчя — це просто кусок дерева, підкладений під каску з плюмажем, в якій має звичку хизуватись наш стрілок у відставці.

Цього разу негідника спіймано на гарячому. Треба примусити його у всьому признатися! Повертаюсь до Сен-Берена і його полоненого, який, здається, починає опритомнювати.

Я кажу: здається... Раптом він схоплюється на рівні ноги і кидається до річки з явним наміром ще раз там скупатись. Але він погано розрахував: рука Сен-Берена: стискує зап'ястя втікача, який марно намагається вирватись. Сен-Берен не може зрівнятися красою з Аполлоном Бельведерським, але він сильний, як Геркулес. У нього страшний потиск, про це можна судити з корчів і гримас негра. В одну мить Моріліре переможено: він падає на коліна і благає пощади. При цьому з його безвладної руки щось випадає.

Я нахиляюсь, піднімаю. На лихо, ми надто необережні з цим негром: він робить одчайдушне зусилля, накидається на мене, вириває вільною рукою цю річ і — вона зникає у нього в роті.

З Сен-Беренових губ утретє злітає проклін. Я підскакую до полоненого, стискую його горло, а Сен-Берен хапає його за другу руку.

Напівзадушений, Моріліре мусити повернути те, що схопив у рот. І він повертає, але, на жаль, тільки половину. Своїми стальними зубами він перекусив підозрілу річ і половина вже у нього в шлунку.

Я роздивляюсь свою здобич: це маленький листок паперу, на якому щось написано.

— Тримайте добре цього негідника, — кажу я Сен-Беренові і біжу за капітаном Марсенеєм.

Перш за все капітан наказує міцно зв'язати Моріліре і посадити його в намет, навколо якого розставляє чотирьох вартозих і дає їм якнайсуворіші інструкції. Після цього ми втрьох поспішаємо до капітана, щоб дізнатися, що написано на папірці.

При світлі ліхтаря бачимо, що це арабські літери. Капітан добре знає арабську мову і легко міг би їх прочитати, якби вони були виразнішу а документ цілий. У такому вигляді це просто ребус, і треба чекати, щоб при денному світлі спробувати його розшифрувати.

Та коли розвидняється, ми приходимо до висновку, що це марна спроба. Однак Моріліре, треба думати, не маючи більше надії нас обдурити, постарається нам догодити, в усьому признається і сам дасть нам повний переклад.

Ми простуємо до намету, де його ув'язнено, входимо туди...

Вражені, ми спиняємось при вході. Пута нашого в'язня валяються долі, а в наметі нікого нема.

## ІХ. ЗА НАКАЗОМ ЗГОРИ

(З записної книжки Амедея Флоранса)

Того ж дня. Отже, намет був пустий, Моріліре зник, лишивши свої пута на землі. Дуже роздратований, капітан Марсенеї кличе вартових. Але бідолаху здивовані до краю. Вони твердять, що не залишали своїх постів, не чули нічого підозрілого. Просто незрозуміло!

Ми повертаємось у намет і тільки тоді помічаємо вгорі дірку, а над нею — велику гілку бавольника. Все ясно! Погано зв'язаний Моріліре якось зумів звільнитись від пут, піднявся по центральній жердині і втік.

Наздогнати його? Безнадійна справа! У нього майже година виграшу, до того ж, як розшукати людину в хащах, не маючи собак?

Усі ми одностайно приходимо до думки, що з цим нічого не поробиш. Капітан відсилає чотирьох стрільків, суворо заборонивши їм розголошувати цю подію, і йде до себе, щоб зайняти таємничим

документом. Сен-Берен має оповістити всіх про зраду Моріліре, — якщо тільки не забуде.

За годину ми збираємось у наметі Барсака. На всіх обличчях щире здивування. Що, справді, має означати ця несподіванка? Можливо, за кілька хвилин ми дізнаємось.

Капітан Марсенеї пояснює нам, що по-арабськи пишуть справа наліво, отже йому довелося переписати текст у звичайному для нас порядку.

У всякому разі, не я розшифрую цю нісенітницю!

Папірець переходить з рук у руки. Мадемуазель Морна і Сен-Берен, здається, щось розуміють. Обсяг їх знань гідний подиву. Барсак і Понсен знають не більше від мене.

— Останнє слово в першому й другому рядку неповне, — пояснює капітан. — Перше має бути "тубабуленго", що означає "європейці", а друге "кафама", тобто "ще". Ось переклад доповненого в такий спосіб тексту: "Володар (або Король) не хоче, щоб європейці... Тому що вони просуються ще... лист, який позбавить їх солдатів... Він наказуватиме. Підкоряйся... ти почав. Володар (або Король)..."

У нас усіх кислі обличчя. Справді, не набагато ясніше! Але капітан Марсенеї продовжує давати пояснення.

— Перший уривок речення зрозуміти легко. Десь є якийсь Володар, або Король, який не хоче, щоб ми щось робили. Що саме? Про це говорить другий уривок. Він не хоче, щоб ми просувалися в глиб країни чорних. З певних причин ми, очевидно, йому заважаємо. Цей другий уривок є, без сумніву, початком викладу якогось невідомого нам плану. Два наступні рядки менш зрозумілі. "Лист, який позбавить їх солдатів" — це нам нічого не каже. Четвертий рядок, це наказ, звернений до

Моріліре, але нам не відомо, хто такий цей "він", який наказуватиме. Що ж до останніх слів, то вони позбавлені змісту, для нас у всякому разі.

Усі розчаровано переглядаються. Що й казати, розібралися! Барсак бере слово і підсумовує:

— З усіх наших дотеперішніх спостережень, включаючи сьогоднішні події, можна зробити такі висновки: по-перше, наш провідник зрадив нас в ім'я когось третього, хто з невідомих причин намагається перешкодити нашій подорожі. По-друге, цей невідомий користується певною владою, оскільки зміг дати нам у Конакрі провідника за своїм вибором. По-третє, ця влада все ж не така вже й велика, оскільки він досі знайшов для досягнення своєї мети тільки дитячі засоби.

Я заперечую:

— Пробачте! Цей таємничий невідомий робив і деякі інші спроби.

І я доводжу до відома шановних слухачів свої міркування з приводу отруєння дунг-коно і пророцтв Кенієлали. Моя спостережливість дістає належну оцінку.

— Глибокодумні висновки пана Флоранса, — підхоплює Барсак, — тільки підтверджують мої думки. Отже, я переконаний, що наш противник, хто б він не був, не такий уже й страшний, а то він би вжив проти нас серйозніші засоби. А тому я вважаю, що, не перестаючи надавати всій цій справі істотного значення, не треба перебільшувати її. Інакше кажучи: будьмо обережні, але без паніки.

Як би там не було, нам потрібні нові провідники. Мадемуазель Морна пропонує своїх — вони повинні добре знати місцевість. Щоб розв'язати це питання, кличемо Чумукі й Тонгане.

Мені не подобається, як тримається перший. Він запевняє, що на нього можна розраховувати, але вигляд у нього якийсь збентежений, він ніяковіє, його очі бігають. По-моєму, він не кращий за Моріліре і весь час бреше.

В Тонгане, навпаки, відчувається щирість. Він чудово знає край і поведе нас куди завгодно. Носіїв і погоничів він зуміє напоумити. Взагалі, цей хлопчина справляє хороше враження, і погляд у нього чесний. Віднині я покладаюсь на Тонгане і не довіряю Чумукі.

Нові провідники йдуть на переговори із слугами. Вони доводять до загального відома офіційну версію, згідно з якою Моріліре з'їв кайман і віднині вони вдвох займатимуть його пост. Після відпочинку ми вирушаємо.

9 лютого. Моріліре нема, але все йде по-старому. З Чумукі й Тонгане ми просуваємось не швидше, ніж з їх попередником. Обидва провідники без кінця сперечаються один з одним. Вони ніяк не можуть домовитись, у який бік треба йти. Іноді суперечка так затягається, що настає спека і доводиться спинятись.

За два з половиною дні ми зробили всього тридцять кілометрів. Слабувато!

Після Кокоро ми йдемо все тією ж долиною. Вона ще розширилась, і висоти видно тепер тільки праворуч від нас, на півдні.

Дорога дуже легка, от тільки річки доводиться часто переходити, зрідка по напіврозвалених містках, а частіше вбхід (а броди не завжди зручні, та й кайманів у воді немало!).

11 лютого. Сьогодні ми зранку йдемо серед оброблених ланів, а це означає, що село недалеко. Лани були б у непоганому стані, якби значну частину їх не спустошили терміти. Ці комахи зводять тут свої гнізда,

формою подібні до шампінйонів і заввишки в людський зріст. На початку зими ці гнізда порожніють, а крилаті комахи налітають на села.

О пів на дев'яту ранку ми наближаємось до села Бама. Чумукі лицемірно заявляє капітанові Марсенею, що негри дуже стомлені, відмовляються йти далі і просять дозволу залишитись у Бама на весь день. Не зморгнувши оком і не звертаючи уваги на знаки, які йому робить Тонгане, капітан здивовано відповідає Чумукі, що він даремно про це просить — адже ще заздалегідь було вирішено, що цього дня в нас буде довга зупинка. Чумукі спантеличений, а Тонгане зводить руки до неба і ділиться з Малік своїм обуренням.

12 лютого. Сьогодні — як учора, навіть ще гірше. Вранці ми вирушаємо в повному порядку. Все йде добре аж до зупинки: ми посуваємось швидким кроком, з боку негрів — жодної скарги чи затримки. Але як тільки ми стаємо табором, Чумукі одразу приступає до капітана Марсенея з такою ж розмовою, як і напередодні. Капітан відповідає, що Чумукі має цілковиту рацію і що ми не зрушимо з місця сьогодні і весь завтрашній день, зате наступного дня, після такого довгого відпочинку, ми доти не спинимось увечері, поки не зробимо двадцять кілометрів.

Капітан заявляє все це дуже голосно, так, щоб усі чули і щоб негри знали, що віднині з ними розмовлятимуть серйозно.

Того ж дня, одинадцята година вечора. Це починає мені набридати. Надвечір, коло шостої години, тобто ще завидна, ми раптом чуємо те саме гудіння або дзижчання, яке вперше долинуло до нас біля Канкана і яке я потім почув у ту ніч, коли втік Моріліре. Сьогодні цей шум знов лунає зі сходу. Він дуже слабкий, але досить виразний — помилитись неможливо. Усі піднімають голови до неба, негри вже налякались. Ще день, але ми нічого не бачимо. Правда, якраз на сході перед нами високий пагорб, він заважає дивитися. Я поспішаю нагору.

Поки я з усіх ніг видираюсь на пагорб, дивний шум поступово зростає і зненацька обривається. В ту мить, коли я досягаю вершини, ніщо не порушує тишу. Передо мною, скільки око сягає, тягнеться рівнина, вкрита хашами. Даремно я напружую зір, даремно вдивляюсь в обрій. Я не бачу нічого.

До самої ночі я залишаюсь на вершині пагорба. Потроху на рівнині густішає темрява — місяць вступає в останню чверть і зійде пізно. Моя упертість марна, доводиться спускатись.

Я ще не зійшов до половини схилу, коли шум відновлюється. Слово честі, від цього можна збожеволіти! Починається він так само, як і обірвався, — раптово, потім поступово слабне, наче віддаляючись на схід. За кілька хвилин знов запановує тиша.

У глибокій задумі я спускаюсь і повертаюсь у свій намет, щоб це все описати.

13 лютого. Сьогодні у нас відпочинок. Кожний займається своїми справами. Барсак походжає туди й сюди. Вигляд у нього заклопотаний. Понсен, ця винятково мовчазна людина, безупинно пише щось у великій. записній книжці. Схоже на те, що він робить якісь обчислення. Які? Я б спитав, але чи відповість він мені? Між нами кажучи, я підозріваю, що він німий.

Сен-Берен... де ж він? Треба думати, десь полохає пічкурів. Капітан Марсенеї розмовляє з мадемуазель Морна. Не будемо їх турбувати.

На протилежному кінці табору я бачу Малік у товаристві Тонгане. Для них теж час минає непомітно. Тут і там сплять негри; солдати, за винятком вартових, не відстають від них.

Що ж до мене, то я більшу частину дня закінчував статтю на підставі попередніх нотаток.

Дописавши статтю, я кличу Чумукі, який завідує поштовим зв'язком. Чумукі не відгукується. Прошу одного з стрілків розшукати його. За півгодини стрілок повертається і каже, що ніде не знайшов його. Я сам вирушаю на розшуки — і теж марно. Чумукі зник безслідно, і відправку статті доводиться відкласти.

14 лютого. Сьогодні вранці — величезна несподіванка.

Спочатку ми марно шукаємо скрізь Чумукі, нарешті це нам набридає, і близько восьмої години ми вирішуємо рушати. Раптом на заході, тобто з боку села Бома, з'являється численний загін.

Капітан Марсенеї перший помічає його і, не гаючись, віддає накази. Надія охорона миттю вишиковується в бойовому порядку.

Марна осторога! Ми розпізнаємо французьку форму, — або, точніше, те, що її заміняє в цьому краї. Незнайомий загін наближається, і ми бачимо, що він складається з двадцяти чорних солдатів, озброєних і кінних, і трьох білих вершників — двох унтер-офіцерів і лейтенанта.

Одного з наших сержантів посилають назустріч. Після коротких переговорів загін під'їжджає до нашого табору з рушницями за плечима, і лейтенант наближається до капітана Марсенея. До наших вух долітає:

— Капітан Марсенеї?

— Це я, лейтенанте...

— Лейтенант Лакур, з 72-го піхотного полку колоніальних військ, нині командир кінного загону суданських волонтерів. Я прибув із Баммако, мій капітане, і наздоганяю загін від Сікассо, де не застав вас, спізнившись на кілька днів.

— З якою метою?

— Цей пакет вам усе пояснить, мій капітане.

Капітан Марсене́й бере лист. Він читає, і я помічаю, як на його обличчі вимальовується подив і розчарування.

— Добре, лейтенанте, — каже він. — Дозвольте мені проінформувати пана Барсака і його супутників.

Лейтенант уклоняється. Капітан віддає наказ своїм людям і наближається до нас.

— Маю повідомити вам надзвичайну новину, пане депутат, — звертається він до Барсака. — Я змушений з вами розстатися.

— Розстатися?

Цей вигук вихоплюється у мадемуазель Морна. Вона зблідла і кусає губи. Якби я не знав її краще, я б сказав, що вона. от-от заплаче. Та й ми всі спантеличені, за винятком Барсака — він, навпаки, спалахує гнівом.

— Що це значить, капітане? — запитує він.

— Це значить, пане депутате, що я одержав наказ вирушити в Тімбукту.

— Неймовірно! — вигукує прикро вражений Барсак.

— Але так воно є, — відповідає капітан. — Ось, читайте.

Він простягає Барсаку лист. Начальник експедиції пробігає його очима і, дуже обурений, передає нам, закликаючи нас бути свідками виявленої до нього безцеремонності. Я примудряюся одержати лист останнім, щоб мати змогу його переписати. Ось він, цей лист:

"Французька республіка. Генерал-губернаторство Сенегал.

Округа Баммако

Наказую капітанові П'єру Марсенею і його загону вирушити форсованим маршем у Сегу-Сікоро, а звідти по Нігеру до Тімбукту, де він перейде в розпорядження полковника — коменданта міста. Коні загону капітана Марсенея залишити у Сегу-Сокоро, де їх мають годувати.

Лейтенант 72-го піхотного полку колоніальних військ Лакур, командир кінного загону з 20 суданських волонтерів, приставить цей наказ капітанові Марсенею, у Сікассо, і перейде в розпорядження п. депутата Барсака, начальника парламентської експедиції в районі "Петлі Нігера" (перша група), якого він буде ескортувати до пункту прибуття.

Полковник Сент-Обан, комендант округи Баммако".

Поки я гарячково списую, Барсак продовжує бушувати:

— Це нечувано! Дати нам тільки двадцять чоловіки охорони!.. І саме в ту мить, коли ми зустрічаємося з найбільшими труднощами! Ну ні, це їм так не минеться! Нехай-но я повернусь у Париж, а там побачимо, чи схвалить палата, що з її депутатом поведуться так безцеремонно.

— А тим часом треба виконувати наказ, — каже капітан Марсенею, навіть не намагаючись приховати, як йому сумно.

Барсак тягне капітана набік, та в мене репортерський слух, я все чую.

— Але ж, капітане, що, коли наказ підроблено? — запитує Барсак, знижуючи голос.

Капітан рвучко відхиляється.

— Підроблено!.. — повторює він. — Про це не може бути й мови, пане депутат. На жаль, нема найменшого сумніву, лист належно скріплений офіційними печатками. До того ж, я служив під командуванням полковника Сент-Обана і добре знаю його підпис.

Поганий настрій може багато в чому служити вдправ— данням. Однак я все ж вважаю, що Барсак надто багато собі дозволяє. Це щастя, що лейтенант Лакур не чув.

Барсак не знаходить, що відповісти, і мовчить. Дозвольте мені, пане депутат, відрекомендувати вам лейтенанта Лакура, — каже капітан.

Барсак уже вгамувався; знайомство відбувається.

— Чи відомо вам, лейтенанте, — запитує Барсак, — які причини наказу, приставленого вами?

— Розуміється, пане депутат, — відповідає той. — Серед туарегів ауелімміденів заворушення, вони загрожують нашим кордонам. Необхідно, отже, змінити гарнізон Тімбукту. Полковник бере те, що в нього під рукою.

— А ми?.. — обурюється начальник експедиції. — Хіба це мудро — зменшувати нашу охорону до двадцяти чоловік?

Лейтенант Лакур усміхається.

— Не турбуйтеся, це не матиме ніяких неприємних наслідків, — запевняє він. — Цей район абсолютно спокійний.

— Але в палаті депутатів наводилися відомості — сам міністр колоній про це говорив, а резидент Конакрі усе підтвердив — що в місцевостях, прилеглих до Нігера, відбуваються дуже тривожні події.

— Колись це було справедливо, — відповідає лейтенант Лакур, не перестаючи усміхатись, — але тепер про це всі забули. Давня історія!

— А проте ми й самі могли переконатись... — не вгаває Барсак і розповідає про наші пригоди.

Та лейтенант не збентежений.

— Ви ж бачите, — каже він, — що ця невідома особа, якій ви, здається, віддаєте надто багато уваги; це, власне, якийсь нікчема. Як! За вашими словами, він намагається перепинити вам шлях і річого кращого не знайшов, щоб вас затримати?.. Це несерйозно, пане депутат.

Барсак і сам такої ж думки і не знаходить, що відповісти.

До них наближається капітан Марсений.

— Дозвольте мені попрощатися з вами, пане депутат.

— Як? Так швидко! — вигукує Барсак.

— Так треба, — відповідає капітан. — Наказ є наказ. Я повинен, не гаючись й години, поспішати в Сегу-Сікоро й Тімбукту.

— Виконуйте ж наказ, капітане, — каже, простягаючи руку, розчулений Барсак, — і будьте певні, що вас супроводитимуть наші кращі побажання. Ніхто з нас не забуде днів, проведених разом, і я думаю, що висловлюю одностайну думку всіх, передаючи нашу найщирішу вдячність за пильність, з якою ви нас охороняли, і за вашу безмежну відданість.

— Дякую, пане депутат, — каже капітан, теж глибоко схвилюваний.

Він прощається з кожним із нас по черзі і, розуміється, після всіх з мадемуазель Морна. Я нишком поглядаю на них, але мене чекає розчарування. Все відбувається дуже просто.

— До побачення, мадемуазель, — каже капітан.

— До побачення, капітане, — відповідає мадемуазель Морна.

От і все. Але ми в курсі подій і розуміємо, що ці скупі слова сповнені особливого змісту, в звичайній розмові їм не властивого. Усім ясно, що це взаємна урочиста обіцянка.

Так зрозумів і капітан: його обличчя сяє. Він шанобливо цілує руку мадемуазель Морна, відходить, стрибає в сідло — і ось він уже на чолі свого загону, що тим часом вишикувався. Він востаннє вітає нас, потім піднімає вгору шаблю, і сто чоловік зркваються з місця і вирушають прудкою рисою.

Ми проводжаємо їх очима, мимоволі збентежені. За кілька хвилин вони зникають. Ми залишаємося з лейтенантом Лакуром, двома його унтер-офіцерами й двадцятьма солдатами, про існування яких нічого не знали ще годину тому. Усе відбулося, так швидко, що ми зовсім приголомшені.

Намагаючись опанувати себе, я кидаю погляд на наших нових охоронців, і раптом — дивна річ! — почуваю легке тремтіння (я навіть не можу сказати, щоб воно було неприємне!) У них. такий вигляд, що я б не хотів зустрітися з ними в темному місці!

## Х. НОВА ОХОРОНА

(З записної книжки Амедея Флоранса)

Того ж дня, увечері. Ні, не хотів би я зустріти; ся з ними в темному місці, а проте — я з ними, та ще й у глибині хащів, а це незрівнянно гірше. І таке становище, як на мене, сповнене принад. Розуміти, що наражаєшся на справжню небезпеку, і не знати, що це за небезпека; напружувати розум, намагаючись відгадати, де вона криється, прислухатись, придивлятись, щоб удар, якого чекаєш невідомо звідки, не був несподіванкою — це, справді, захоплююче! Ось коли людина дійсно живе напруженим життям...

Ну, я, здається, знов захопився. Мені ввижаються бандити, хоч це, певна річ, звичайнісінькі, нічим не прикметні стрілки, і всі страхи — гра моєї уяви, більш нічого. Адже є лист, справжній, лист полковника Сент-Обана!

І проте, як собі хочете, ніщо не може знищити того враження, яке справила на мене наша нова охорона та її командир.

Мене з першого погляду вразила одна деталь: чи ж не дивно, справді, що ці люди, включаючи сержантів, геть запорошені, як і повинно бути, — адже вони доганяли нас п'ятнадцять діб, — а їх начальник чистенький, аж виблискує. Білизна в нього сніжнобіла, черевики так і сяють, вуса нафабрені, просто франт. Можна подумати, що лейтенант Лакур збирається на парад. Усе в нього по уставу, все на місці, до останнього гудзика, навіть брюки бездоганно випрасовані! Не часто побачиш у хащах таку елегантність.

Цей лейтенант маленький на зріст і, здається мені, людина не лагідна. У нього блідоблакитні очі, або навіть сталі, і вираз їх ніяк не можна назвати доброзичливим; при цьому він небалакучий і відлюдькуватий. Після полудня він виходив із свого намету тільки два рази, і то з єдиною метою — перевірити своїх людей. Щоразу, побачивши начальника, стрілки підводяться і вишиковуються. Лейтенант проходить перед строєм, прямий, як струна, його крижаний погляд обводить їх з голови до ніг, і він зникає у себе, не промовивши ні слова.

Його сержанти, навпаки, невимовно брудні. Їхні "мундири" — це справжнє лахміття; штани в них надто короткі, ще й полатані, номери полку чи якихось інших знаків немає. Важко повірити, щоб французьких солдатів так погано екіпірували. І ще одне: враження таке, ніби власники цих зношених мундирів почувають себе в них якось незвично. Розмовляють вони тільки один з одним і завжди стиха. Як я не напружував свій репортерський слух, вловити вдалося лише кілька малозначних слів.

Що ж до суданських стрілків, то вони після чергувань тримаються вкупі і — річ майже неймовірна! — теж дуже небалакучі. Вони мовчки готують собі їжу або сплять. Їх зовсім не чути. Кожний наказ сержантів миттю виконується. А в цілому складається враження, що ці двадцяттеро негрів сумні й чимсь налякані.

Ось які мої спостереження.

Весь цей день мадемуазель Морна не показується. Не видно і Чумукі, через що моя стаття все ще лежить у мене в кишені.

15 лютого. Прокинувшись уранці, я не помічаю ніяких приготувань до відправки. Запитую Тонгане і дізнаюся, що ми сьогодні не зрушимо з місця. Після вчорашнього відпочинку це здається дивним.

Випадково зустрічаюся з лейтенантом Лакуром, таким же виструнченим і елегантним. Спинившись, запитую його про причину затримки.

— Наказ пана Барсака, — відповідає він лаконічно.

Три слова, вітання по-військовому, поворот на каблуках. Лейтенант Лакур не з тих, кого звуть блискучими співрозмовниками.

Невже начальник експедиції вирішив припинити подорож з цією в п'ять раз зменшеною охороною? Це мене цікавить і водночас турбує: таке рішення привело б до закінчення репортажу, який (я передчуваю!) починає ставати сенсаційним.

Коло десятої години помічаю Барсака. Він прогулюється великими кроками, заклавши руки за спину, втупивши погляд у землю, видно, що настрій у нього не блискучий. Не дуже вдало обраний момент, щоб розпитувати його про дальші наміри, але мене це не спиняє.

Барсак не сердиться. Він перестає ходити і якусь мить мовчки дивиться на мене. Нарешті каже:

— Кілька днів тому, пане Флоранс, ви ставили мені те ж саме запитання. Я вам не відповів. Сьогодні можу вам сказати, що сам не знаю, що відповісти.

— То ви ще не прийняли ніякого рішення, пане депутат?

— Ні. Я обмірковую, намацую ґрунт, зважую всі "за" і "проти"... — Знову мовчання, потім раптом: — Ні, справді, чом би нам не розглянути це питання разом? Ви людина практична, розважлива. (Щиро дякую, пане Барсак!) Ви мені дасте добру пораду.

Я вклоняюсь.

— До ваших послуг, пане депутат.

І я розповідаю йому про свої спостереження за нашою охороною та її командиром і, як висновок з цього, неспіливо формулюю. припущення, що, коли ці люди не справжні солдати, вони, можливо, служать нашому невідомому ворогові, на якого ми досі не хотіли зважати.

Вислухавши, Барсак починає реготати.

— Справжній роман! — вигукує він. — Виявляється, у вас блискуча уява, пане Флоранс! Вона вам дуже стане в пригоді, якщо ви коли-небудь візьметесь за писання п'єс, але не раджу вам покладатися на неї в реальному житті.

— Проте... — починаю я, зачеплений його тоном.

— Немає ніяких "проте". Є факти. Підписаний наказ, це по-перше...

— Його могли підробити...

— Ні, капітан Марсенею визнав його дійсним і виконав, не вагаючись.

— Його могли викрасти...

— Знов роман! Як, я вас питаю, можна було б підмінити справжній конвой? Треба було б тримати наготові загін, досить численний, щоб, по-перше, знищити справжніх солдатів, усіх до останньої людини, розумієте — до останньої людини! — і, по-друге, щоб замінити їх абсолютно тотожним загonom, і притому заздалегідь, коли ще ніхто не міг знати про те, яка буде чисельність нового загону, та й взагалі про те, що цей конвой має бути надісланий полковником Сент-Обаном. Ніхто з людей лейтенанта Лакура не поранений, отже цей загін має бути дуже численний, ви ж повинні розуміти, що справжні солдати не дозволили б винищити себе, не захищаючись. І ви хочете, щоб така банда лишилась непоміченою, щоб чутки про такий бій не дійшли до нас! Ви ж знаєте — в хащах новини поширюються від села до села із швидкістю телеграми... Ось на які неможливі речі доводиться наштовхуватися, коли даєш волю власній уяві!

І справді, Барсак має рацію. І де був учора мій здоровий глузд? Я сам себе умовив.

— А що особливого ви знайшли в цих неграх і сержантах? Вони дуже брудні, це правда, але і в капітана Марсенея можна було побачити не чистіших. У похідних умовах немає можливості виявляти особливий педантизм щодо обмундирування.

Золоті слова! Докидаю несміливо (бо я справді починаю вагатися):

— А проте лейтенант Лакур...

— О, він надзвичайно коректний! — усміхаючись вигукує Барсак.

— Одразу видно, що це людина, яка дуже дбає про себе і свій туалет. Але це ж не злочин.

Ні, безумовно! Я роблю останнє зусилля:

— А все ж таки новісінький мундир — це дивно...

— Другий мундир у нього в чемодані, — пояснює Барсак (у нього на все є відповідь!). — Пан Лакур був дуже запорошений і вирішив відрекомендуватись мені в повному параді.

Видно, що він вважає це цілком нормальним. Що ж, очевидно, це я недооцінюю особу начальника експедиції.

— Я вчора мав довгу розмову з лейтенантом Лакуром. Запевняю вас, це чарівна людина, незважаючи на надмірне прагнення до елегантності. Ввічливий, добре вихований, навіть шанобливий...

Пан Барсак розправляє плечі.

— ...навіть шанобливий. В його особі я маю дуже приємного нового знайомого і дуже поступливого підлеглого.

Я запитую:

— А лейтенант Лакур не вбачає ніяких перешкод для продовження подорожі за даних умов?

— Ні, ніяких.

— А проте ви вагаєтесь, пане депутат.

— Я більше не вагаюсь, — заявляє Барсак, який встиг у розмові сам себе переконати. — Ми вирушаємо завтра.

— Не порушуючи питання про доцільність подорожі, оскільки доведено можливість продовжувати її? Прихована іронія мого запитання лишається непоміченою.

— Навіщо ж ? — відказує Барсак. — Ця подорож не тільки корисна, вона необхідна.

— Необхідна?..

Настрій у Барсака явно вже покращав. Він по-дружньому бере мене за руку і пояснює конфіденціальним тоном:

— Між нами, любий мій, скажу вам дещо, чого б я не повторив з трибуни в палаті. Так от, якщо ми доведемо подорож до кінця, то далі події розгортатимуться ось як: ми обоє, я і Бодрієр, подамо свої звіти, висновки яких будуть діаметрально протилежні. Ці звіти будуть передані у відповідну комісію, де ми або підемо на взаємні поступки, і отже якійсь частині негрів на океанському узбережжі буде надано право голосу, що означатиме мою перемогу, або ж ми не підемо ні на які поступки, і справа скінчиться нічим. А через тиждень про це всі забудуть, і ніхто не зможе пригадати, говорять факти на мою користь чи ні. І в обох випадках ніщо не заважатиме мені чи Бодрієру — дивлячись, які будуть

обставини, — одержати портфель міністра колоній. Якби ж я, навпаки, повернувся, не довівши свою місію до кінця, це б означало добровільне визнання власних помилок. Мої вороги одразу почали б репетувати, що я просто старий йолоп, і мене одразу б втопили.

Він робить маленьку паузу і закінчує глибокодумно:

— Ніколи не забувайте одну істину, пане Флоранс: політичний діяч може помилитись, це не має ніякого значення. Коли ж він визнає свою помилку — він пропав.

В захопленні від афоризму, я розстаюся з ним дуже задоволений. Повертаючись до себе, натрапляю на записну книжку Понсена, забуту на складаному стільці. Мій інстинкт журналіста переборює вихованість, і я рішуче розгортаю цей загадковий предмет. Ось коли я нарешті дізнаюся, що ж це наш мовчазний товариш пише з ранку до вечора.

Та ба! Годі щось розуміти. Самі цифри, перемішані з незрозумілими буквами. Якісь "з. д. 0,009", "П. к. с. 135,08" і так далі. Ще одна таємниця! Що це за шифр? Невже Понсен щось приховує? Невже він теж нас зраджує?

Про всяк випадок, занотовую деякі з його загадкових формул, кладу записну книжку на місце і тікаю зі своїм трофеєм. Хто знає, може, колись це придасться!

У другій половині дня я вирушаю на прогулянку. Мене супроводить Тонгане верхи на коні Чумукі — цей кінь кращий, ніж його власний. Ми їдемо по полю дрібною риссю. Хвилин через п'ять Тонгане не витримує і випалює:

— Добре Чумукі тікати. Чумукі паскудний зрадник.

От тобі й маєш! Виходить, Чумукі теж нас зрадив? Я удаю, що здивований.

— Ти хочеш сказати: Моріліре.

— Моріліре нічого доброго, — рішуче заявляє Тонгане. — Але Чумукі однаково, що Моріліре. Казав неграм: "Погано йти". Давав багато долотубаб (горілки), багате срібла, багато золота.

Золото в руках Моріліре і Чумукі? Це неправдоподібно.

— Ти хочеш сказати, що вони давали неграм каурі, щоб схилити їх на свій бік?

— Не каурі, — наполягає Тонгане. — Багато золота, — і додає подробицю, яка мене приголомшує: — Багато англійського золота.

— Ти знаєш англійське золото, Тонгане?

— Еге ж, — відповідає він. — Я ашанті. Я знаю фунтерлінги.

Я розумію, що Тонгане називає цим дивним словом фунти стерлінгів. Слово кумедне, але в цю мить мені не до сміху. Золото — англійське золото! — в руках Чумукі і Моріліре... Мене це бентежить, але я, зрозуміло, удаю, що всі ці пояснення мене мало цікавлять.

— Ти хороший хлопець, Тонгане, — кажу я йому, — і коли ти так добре знаєш "фунтерлінги", візьми цю золоту монету з гербом Французької республіки.

— Хороша республіка! — вигукує радісно Тонгане і підкидає вгору одержану монету; підхопивши на льоту, він опускає її в сидельну сумку.

При цьому обличчя у нього стає дуже здивоване, а рука витягає цілу купу паперів. Я з криком вихоплюю в нього ці папери, я їх добре пізнаю, адже це мої статті! Мої чудові статті залишилися в сумці негідника Чумуки! Перевіряю. Яка прикрість! Вони всі тут, починаючи з п'ятої. Як суворо засуджують мене зараз в "Експансіон франсез"! Я збезчещений, моя репутація навіки зганьблена!

Я поринаю в ці сумні думки, а наші, коні несуть нас все далі. Кілометрів за шість від табору я раптом спиняюсь.

Майже при дорозі, на просторі завширшки метрів шість-сім, довжиною метрів на п'ятдесят трави полягли, поламані, частково навіть зрізані, наче велетенською косою. І на цьому оголеному місці — саме це й привернуло мою увагу — виразно видно дві паралельні колії, подібні до тих, які ми помітили біля Канкана, тобто на одному кінці вони заглиблені в ґрунт на вісім-десять сантиметрів, а на другому поступово згладжуються. Цього разу заглиблені вони в бік сходу.

Я мимоволі зіставляю цю парну колію з гудінням, яке ми чули три дні тому. І в Канкані ми також чули дивне гудіння, перед тим як побачили ті незбагненні сліди.

Який зв'язок існує між цими явищами: гудінням, парними коліями — і Кенієлалою з Канкана? Я його не бачу. А проте цей зв'язок повинен існувати. Поки я роздивляюсь ці загадкові борозни, у підсвідомості саме собою виринає мерзенне обличчя негра-чаклуна. Я раптом усвідомлюю, що з чотирьох пророцтв цього блазня справдились уже три!

І тоді мене всього знову — вдруге від учорашнього вечора! — проймає тремтіння, і мені на мить стає страшно від свідомості таємниці, яка мене оточує.

Але це триває тільки одну мить. Я занадто цікавий, це моє слабке місце. І поки ми повертаємось, я знов і знов намагаюсь відгадати

дратуючі загадки і так заглиблююся в це, що вже нічого не бачу навколо себе.

При в'їзді до табору мене пробуджує несподіване зауваження Тонгане:

— Тулатігі (лейтенант) недобрий. Паскудна мавп'яча голова.

— Справді! — відповідаю я, не подумавши, що мене виправдує.

17 лютого. Великий перехід сьогодні і ще більший — учора. За два дні п'ятдесят кілометрів. Чумукі так і не появився — каналія! Це й помітно. Під проводом Тонгане наші погоничі й носії роблять чудеса.

Признаюся, за ці два дні мої побоювання значно ослабли. Наш конвой пунктуально виконує свої обов'язки, — вони, до речі, не важкі. Як і при капітані Марсеней, вершники двома рядами тягнуться з обох боків обозу. Вони тільки не перекидаються жартами з нашими слугами, що, безумовно, свідчить про кращу дисципліну.

Обидва сержанти тримаються більше позаду, а лейтенант Лакур — на чолі загону, поряд з Барсаком. Мадемуазель Морна разом з Сен-Береном їде трохи далі, позаду доктора Шатоннея і Понсена. Вона, здається, не дуже цінує товариство лейтенанта.

А про нього нічого не скажеш. Він хоч і мало балакає, але зате діє. І, безумовно, не останню роль в успішному просуванні нашої колонії відіграє його енергійність.

Нічого не скажеш. А проте...

Це було вранці, близько дев'ятої години. Ми проїздимо маленьким покинутим селом. Раптом із однієї халупи до нас долинає стогін. За наказом Барсака конвой спиняється, і доктор Шатонней, в супроводі

лейтенанта Лакура і двох стрільків, заходить до халупи, з якої чути стогін. Зрозуміло, преса в моїй особі не відстає від них.

Сумне видовище! Двоє мертвих і поранений. Обидва трупи, чоловік і жінка, страхітливо спотворені. Хто міг це зробити?

У халупі надто темно, і доктор Шатонней наказує стрількам винести пораненого назовні. Це літній негр. В плечі у нього жахлива рана. Кістка ключиці оголена. Якою зброєю завдано було такі страшні пошкодження?

Доктор прочищає рану, витягає з неї численні осколки свинцю, потім зашиває її і дбайливо забинтовує. Лейтенант подає йому бинти. Поранений весь час жалібно стогне, але коли перев'язку закінчено, йому неначе стає легше.

Та наш доктор, видимо, чимось заклопотаний. Він повертається до хати, оглядає трупи і виходить ще більше заклопотаний. Наблизившись до пораненого, починає допитувати його з допомогою Тонгане.

Бідолашний негр розповідає, що шість днів тому, тобто 11 лютого (а отже — за три дні до зміни нашої охорони), на селище напав загін негрів під проводом двох білих.

Усі мешканці врятувались у хащах. Тільки чоловік і жінка, трупи яких ми знайшли, не встигли сховатись. Поранений був разом з усіма, та, на лихо, коли він тікав, куля влучила йому в плече. Проте в нього вистачило сил вкупі з іншими утекти від нападників. Коли загін подався геть, односельчани принесли його додому, але всі знов розбіглися при появі нашого загону, що наблизився з того боку, куди вирушив перший.

Ця розповідь дуже нас непокоїть. Справді, не дуже приємно дізнатися, що по краю блукає згряя злочинців. Просто щастя, що ми не наштовхнулися на неї — адже виходить, що вона посувалася нам назустріч.

Тим часом бідолаха зворушливо висловлює доктору Шатоннею свою вдячність і раптом замовкає, його очі, сповнені ждху, прикуті до чогось позаду нас. Ми повертаємось — за нами стоїть один з унтер-офіцерів з нашого конвою. Поява цієї людини страшенно налякала негра.

Втім, унтер-офіцер спокійний. Цей спокій порушується тільки тоді, коли крижані очі лейтенанта Лакура кидають на нього жахливий погляд, сповнений звинувачення і погрози. Сержант відходить, торкнувшись рукою до лоба і цим показуючи нам, що поранений марить.

Ми повертаємось до пораненого, але він дивиться на нас з жахом, і з нього не можна витягти ні слова, його відносять назад у хатину, доктор Шатонней висловлює певність, що він видужає, і ми вирушаємо.

Не знаю, про що думають мої супутники. Що ж до мене, то я не перестаю міркувати над новою загадкою. Що саме так налякало старого негра? Чому він не звернув ніякої уваги на лейтенанта Лакура і так явно вжахнувся, побачивши одного з сержантів? Розгадки немає. Зрештою, всі ці нерозв'язані загадки починають дратувати.

Увечері ми звели наші намети поблизу невеличкого села Каду. На превеликий жаль, саме тут мадемуазель Морна й Сен-Берен мають розлучитися з нами. Ми продовжуватимемо наш шлях до Уагадуги й Нігера, а вони подадуться на північ, до Гао на тому ж Нігері. Немає потреби говорити, що ми залюбки зробили б усе, аби переконати їх у безглузді цього божевільного наміру. Але всі наші зусилля ні до чого не привели. Насмілюсь твердити, що майбутня подруга життя капітана Марсенея не належить до безхарактерних жінок. Коли мадемуазель Морна щось забере собі в голову, сам чорт не примусить її відступитись.

Отже, ми спиняємось біля Каду. В ту мить, коли я прямую до свого намету, мене затримує доктор Шатонней. Він каже:

Я хочу розповісти вам одну річ, пане Флорине: в негрів, яких ми бачили сьогодні вранці, стріляли розривними кулями.

Він віддаляється, не чекаючи відповіді.

Ну от, маєте! Ще одна таємниця. Розривні кулі! Хто може вживати таку зброю? І як взагалі така зброя може існувати в цих краях?

Ще два запитання до моєї колекції запитань, яка безупинно збагачується.

18 лютого. Остання новина дня, без коментарів. Наша охорона нас залишила. Я повторюю: залишила.

Це неймовірно, але я знов кажу і повторюю ще раз: охорона нас залишила. Прокинувшись години три-чотири тому, ми її не знайшли. За ніч вона розтанула в повітрі, випарувалась, зникла, а разом з нею наші носії й погоничі, всі до одного.

Зрозуміло? Лейтенант Лакур, обидва сержанти і двадцять стрільків пішли не на ранішню прогулянку, з тим, щоб повернутись до сніданку. Ні, вони залишили нас, без-по-во-рот-но за-ли-ши-ли.

І от ми самі в хащах, з нашими кіньми, з нашою особистою зброєю, тридцятьма шістьма ослами, харчами на п'ять днів і з Тонгане.

Ага! Я хотів пригод!..

## ХІ. ЩО РОБИТИ?

Коли члени експедиції Барсака, прокинувшись уранці 18 лютого після прибуття в Каду, помітили зникнення своєї охорони і всіх погоничів та

носіїв, вони остовпіли. Ця подвійна зрада була така неймовірна, що вони довгий час відмовлялися вірити.

Першим вийшов із намету Амедей Флоранс — і поспішив розбудити своїх супутників. Усі, в тому числі й Малік, яка провела ніч у наметі Джейн Морна, миттю зібралися, обмінюючись здивованими вигуками.

Раптом з густих хащів донісся стогін. Сен-Берен, Амедей Флоранс і доктор Шатонней побігли в тому напрямі і знайшли Тонгане, зв'язаного, з заткнутим ротом, з великою раною в лівому боці.

Тонгане звільнили від пут, привели до притомності, перев'язали рану і засипали його запитаннями. Тонгане розповів усе, що йому було відомо про нічні події.

Утеча відбулася між першою і другою годиною ночі. Прокинувшись від незвичайного шуму (якого в наметах не почули), Тонгане з подивом побачив усіх стрільків на конях і вже на деякій відстані від табору, в той час як служники під проводом лейтенанта Лакура і обох сержантів були зайняті чимсь — у темряві не можна було розібрати, чим саме. Зацікавившись, Тонгане підвівся і, не передчуваючи нічого лихого, попрямував до носіїв і погоничів. Але не дійшов. На півдорозі на нього напали двоє, один схопив його за горло — Тонгане не встиг і скрикнути. В одну мить його кинули на землю, зв'язали, заткнули йому рота. Падаючи, він устиг помітити, що слуги навантажували на себе паки, вибираючи їх з-поміж інших. Нападники вже віддалялися від Тонгане, але до них раптом наблизився третій — це був не хто інший, як лейтенант Лакур, — і уривчасто спитав:

— Готово?

— Так, — відповів один з нападників, і Тонгане впізнав сержанта.

Замовкли. Тонгане відчув, що над ним нахилилися і чийсь руки обмацують його.

— Ви з глузду з'їхали, даю слово! — заговорив лейтенант. — Лишаєте після себе молодчика, який, може, бачив більше, ніж треба. Роберт, прошу тебе, штрикни багнетом цю нечисть!

Наказ було миттю виконано, але Тонгане пощастило вивернутися, і багнет не влучив у груди, а сковзнув по боці, пробивши довгу, але неглибоку рану. У темряві лейтенант і його помічники цього не помітили, тим більше, що хитрий провідник зітхнув, наче прощаючись з життям, а багнет був весь у крові.

— Готово? — повторив голос лейтенанта Лакура.

— Готово! — відповів той, кого було названо Робертом.

Усі троє пішли, і Тонгане більше нічого не почув. Він скоро знепритомнів.

Цього свідчення було досить, щоб довести, що зраду було заздалегідь задумано і підготовлено. Усі презирнулися, глибоко вражені. Першим порушив мовчанку Амедей Флоранс.

— Оце справді номер! — вигукнув він.

Ці слова немов розрядили загальне напруження, і незабаром усі взялися до практичних заходів, яких вимагали обставини. Передусім, належало підсумувати, що лишилося із зброї та харчів. Було виявлено сім рушниць (з них шість мисливських) і дванадцять револьверів, все це з великою кількістю боєприпасів; крім того, семеро коней, тридцять шість ослів, коло ста п'ятдесяти кілограмів різних товарів і харчі на чотири дні. Отже, засоби самозахисту й транспорт були в наявності. Щожт до харчів,

то їх і надалі не важко буде діставати по селах. До того ж, маючи шість чудових рушниць, можна розраховувати на полювання.

Ослів вирішили позбутися — без досвідчених погоничів вони могли стати неабияким тягарем. Джейн Морна і Сен-Берен одразу ж розпочали переговори з жителями Каду. У селі їх зустріли дуже добре, кількома дрібними подарунками вони завоювали симпатії старости і при його сприянні ослів продали в Каду й прилеглі села по десять тисяч каурі (коло тридцяти франків) за штуку. Уже цією сумою забезпечувалося харчування для членів експедиції і плата п'ятьом носіям днів на двадцять. Староста обіцяв також забезпечити їх п'ятьма носіями або й більшою кількістю в разі потреби.

На торговельні переговори пішло кілька днів, і тільки 22 лютого вони були закінчені. На цей же час загоїлась і рана Тонгане — як уже згадувано, вона була поверхнева — і ніщо більше не затримувало від'їзд. Уранці 23-го розставили колом шість складаних стільців, посередині розстелили карти, і всі зібралися на чолі з Барсаком, з Тонгане і Малік в ролі слухачів.

— Засідання вважаю за відкрите, — промовив Барсак за звичкою члена палати депутатів. — Хто просить слова?

Всі непомітно усміхнулись. Амедей Флоранс, не моргнувши оком, відповів з прихованою іронією:

— Ми будемо говорити після вас, пане голова.

— Як хочете, — погодився Барсак, анітрохи не здивований цим титулом. — Перш за все, слід уточнити обстановку. Нас покинула наша охорона, але ми добре озброєні, маємо предмети обміну і знаходимося в глибині території Судану, на великій відстані від узбережжя...

При цих словах Понсен, від якого досі ніхто ніколи й слова не чув, витяг з кишені свою величезну записну книжку, начепив на кінчик носа пенсне і сказав:

— Точно за тисячу чотириста вісім кілометрів, п'ятсот вісімдесят три метри і сімнадцять сантиметрів, рахуючи від центральної жердини мого намету.

— В такій точності немає потреби, пане Понсен, — зауважив Барсак. — Досить буде сказати, що ми перебуваємо приблизно за тисячу чотириста кілометрів від Конакрі. Усім вам відомо, що ми збиралися проникнути ще значно далі, але нова ситуація вимагатиме, можливо, нового рішення. На мою думку, нам слід поставити собі за мету досягти населеного пункту, в якому є французький пост. Там ми заявимо про все і спокійно вирішимо, що робити далі. усі одностайно вітали таке рішення.

— Ознайомлення з картою, — продовжував Барсак, — показує, що нам треба постаратись досягти Нігера в будь-якому пункті. Чи не можна пройти до Сея через Уагадугу й Надіанго? Після падіння Тімбукту французькі пости продовжують просуватися вниз по Нігеру. Правда, мені не відомо, чи досягли вони Сея, але це цілком можливо, я б сказав, навіть імовірно. Якщо нам вдасться одержати нову охорону, цей варіант матиме ту перевагу, що відповідатиме нашим планам.

— Але в ньому є незручність, пане голова! — з за; палом вигукнув Понсен, гарячково пробігаючи цифри у своїй записній книжці. — Так нам доведеться зробити вісімсот кілометрів шляху. За моїми підрахунками, наш крок дорівнює в середньому сімдесяти двом сантиметрам. Отже, вісімсот кілометрів становлять один мільйон сто одинадцять тисяч сто одинадцять кроків з дробом. Відкидаємо дріб. За годину ми робимо в середньому п'ять тисяч п'ятсот сорок три кроки з дробом. Відкидаємо дріб. Наші зупинки становлять в середньому, за моїми точними підрахунками, вісімнадцять хвилин чотири секунди на годину. Лишається дві тисячі п'ятсот двадцять секунд, тобто три тисячі шістсот і одна

десята кроку. На ці вісімсот кілометрів шляху потрібно витратити один мільйон сто одинадцять тисяч сто одинадцять кроків, поділені на...

— Ой! Ой! Ой!!! — заволав не своїм голосом Амедей Флоранс. — Чи не простіше було б сказати, що в нас піде на це сорок три дні, коли робити за день п'ятнадцять кілометрів, або тільки сорок днів, якщо робити за день по двадцять кілометрів? Що ви хочете довести цими жахливими підрахунками?

— Я хочу довести те, — відповів з ображеним виглядом Понсен, ховаючи свою імпозантну записну книжку, — я хочу довести те, що краще було б досягти Нігера через Дженне. Тоді нам треба було б пройти наполовину менше, тобто чотириста кілометрів.

— А ще краще було б, — зауважив Амедей Флоранс, проводячи по карті пальцем, — досягти Нігера в Сегу-Сікоро. Туди близько п'ятисот кілометрів, до того ж, ми йшли б по слідах капітана Марсенея.

— Цілком вірно, — підтримав доктор Шатонней. — А є ще одна можливість, по-моєму, найкраща: просто повернутися тим же шляхом, яким ми йшли сюди, якщо не до самого моря, то принаймні до Сікассо. Туди всього двісті кілометрів, а там наші земляки, які так гостинно нас приймали. Тоді можна буде вирішити, куди податися: на Баммако чи, як радить пан Флоранс, до якого і я приєднуюсь, на Сегу-Сікоро.

— Доктор має рацію, — погодився Амедей Флоранс. — Це найрозумніше рішення.

— Дуже ймовірно, пане Флоранс, — поміркувавши, заговорив Барсак, — що доктор і ви маєте цілковиту рацію. Але я прошу вас згадати про те, що повернення в Сікассо означало б відмову, хай і тимчасову, від місії, яку я взяв на себе. Так, панове, передусім — обов'язок...

— Ваші побоювання нам зрозумілі, пане Барсак, — перебив Флоранс, почувавши, що зараз почнеться промова, — але бувають випадки, коли наш обов'язок — бути обережними.

— Лишається вирішити, — відповів Барсак. — чи такий це випадок. Наша охорона утекла, це правда, але я марно запитую себе: які небезпеки чекають на нас? Давайте поміркуємо. Адже ця підставна охорона легко могла повбивати нас усіх до одного! А вона цього не зробила. Більше того, нам турботливо залишили харчі, нашу зброю, боєприпаси, коней і певну кількість товарів. Не такі вже й страшні вчинки.

— А Тонгане? — напівголосно заперечив доктор Шатонней.

— Тонгане — негр, — відповів Барсак, — а для багатьох людей життя негра нічого не варте.

— Пан Барсак має рацію, — втрутився Флоранс. — Так, проти нас і справді діють дуже помірковано, і, безумовно, досі зазіхань на наше життя не було. Я кажу: досі, тому що наш невідомий супротивник легко може вдатися до більш дійових засобів нападу, якщо ми продовжуватимемо просуватись у тому напрямі, який йому не до вподоби. Рана Тонгане доводить, що в тих, кому ми заважаємо, розмова коротка.

— Цілком вірно, — підтримав доктор.

Кілька хвилин усі мовчали. Барсак глибоко замислився. Безумовно, висновки Амедея Флоранса були правильні, і, ясна річ, вельмиповажний депутат Півдня не збирався ризикувати своїм дорогоцінним життям з єдиною метою уникнути нападок, які чекатимуть його в Парижі, якщо він повернеться туди, не виконавши своєї місії.

— Я приєднуюсь до пропозиції pana Флоранса, — заговорив він нарешті, бажаючи перевірити на своїх слухачах ті аргументи, які пізніше наведе в парламенті, — і саме в тому вигляді, як її сформулював доктор Шатонней. Отже, я віддаю свій голос за повернення у Сікассо, маючи кінцевою метою Сегу-Сікоро. Справді, панове...

— Пробачте, пане голово! — перебив Амедей Флоранс, знову відчуваючи, що їм загрожує промова. — Якщо дозволите, я б хотів зауважити, що ми приймаємо рішення, не дізнавшись, якої думки додержуються мадемуазель Морна і пан де-Сен-Берен.

Зауваження було слухне. Джейн Морна і Сен-Берен весь час мовчки слухали, не втручаючись у суперечку.

— Пан Флоранс має рацію, — погодився Барсак і звернувся до Джейн Морна. — Будьте ж такі ласкаві, мадемуазель, поділіться з нами своїми міркуваннями.

— Дякую, пане Барсак, — відказала Джейн Морна спокійно, — але ми не повинні втручатися в обговорення, яке нас не стосується.

— Як вас не стосується?.. Чому ж, мадемуазель? Ми, здається, усі в однаковому становищі.

— Зовсім ні, — відповіла Джейн Морна. — Вас обставини змушують відмовитися від своєї мети, а для нас ніщо не змінилося. Нам би не хотілося відокремлюватись від вас якраз тоді, коли у вас найбільше неприємностей, але ми маємо намір продовжувати подорож за встановленим маршрутом.

— І ви все ще думаєте про те, щоб добратися до Гао?

— Так, ще більше, ніж будь-коли.

— Самі? Без охорони?

— А в нас і наміру не було добиратися туди з охороною.

— Без носіїв?

— Наймемо нових. Якщо це неможливо, обійдемося без них.

— Незважаючи на цю ворожість, причини якої нам не відомі, але яка безумовно існує?

— Незважаючи на цю ворожість, яка, проте, здається мені, скерована більше проти вас, ніж проти нас.

— Хто його знає — адже шлях у нас один. У всякому разі, боюсь, що цей невідомий противник нападе якраз на вас, якщо ви самі будете продовжувати подорож до Нігера.

— І в такому разі ми все ж не злякаємось цього невідомого противника.

— Та це ж божевілля! — вигукнув Барсак. — Ми не дозволимо вам такого безумства, яке ви самі називаєте примхою.

Джейн Морна завагалась, потім сумно відповіла:

— На жаль, це зовсім не примха.

— А що ж? — здивувався Барсак.

Джейн Морна знов завагалась і, після короткої мовчанки, промовила урочисто:

— Обов'язок.

Барсак, доктор Шатонней і Амедей Флоранс дивилися на неї здивовано і з цікавістю.

А вона продовжувала:

— Пробачте мені, панове, я вас обдурювала... Пан де-Сен-Берен назвав вам своє справжнє прізвище, вірно і те, що він француз, як і ви всі. Я ж заховалася під вигаданим ім'ям, приховала свою національність...

І Джейн Бакстон — так ми віднині її знов називатимемо — розповіла, хто батько її, ким був брат, розповіла про драму в Кубо, про обвинувачення проти Джорджа Бакстона, про його смерть, про розпач лорда Рленора. Вона розповіла, що хоче повернути братові чесне ім'я, зняти з нього ганебну пляму, а зраненому батьковому серцю принести мир і спокій.

Ця розповідь глибоко схвилювала її слухачів. Їх захопило благородство і безстрашність цієї молодого дівчини, яку не спиняли ніякі труднощі й небезпеки.

— Міс Бакстон, — досить гостро промовив Амедей Флоранс, коли вона скінчила говорити, — я дозволю собі докір на вашу адресу.

— Докір?.. Мені?.. — здивувалася Джейн, яка чекала зовсім іншого.

— Так, докір, до того ж серйозний! Якої ви дивної і, я б сказав, невисокої думки про нас, міс Бакстон, про французів взагалі, про Амедея Флоранса зокрема!

— Що ви хочете цим сказати, пане Флоранс? — прошепотіла збентежена Джейн Бакстон.

— Як! — скрикнув репортер обурено. — І ви міркуєте, що Амедей Флоранс дозволить вам зробити оцю невеличку прогулянку в Кубо без нього?!

— О, пане Флоранс... — запротестувала зворушена Джейч, починаючи розуміти, куди він хилить.

— Як це мило!.. — продовжував Амедей Флоранс у тоні ще більшого обурення. — Який егоїзм!..

— Не розумію... — спробувала зауважити Джейн, напівусміхаючись.

— Прошу, дозвольте мені закінчити, — рішуче перебив Флоранс. — Ви забуваєте, що я журналіст, мало того, я — репортер, ще й маю над собою головного редактора. Знаєте, що мені скаже мій редактор, коли дізнається, що я проґавив такий сенсаційний матеріал у справі Бакстона? Так от, він мені скаже: "Флоранс, моє малятко, ви просто йолоп!" Раз, два — і вижене мене геть. Ну, а я не хочу втрачати своє місце. Отже, я вирушаю з вами.

— О, пане Флоранс!.. — повторила Джейн, зовсім розчулена, і потиснула руку цієї чесної й мужньої людини.

— Я згодна, — промовила вона.

— А мене ви приймаєте, міс Бакстон? — пролунав раптом грубий голос доктора Шатоннея.

— Вас, докторе?..

— Звичайна річ, мене. Така експедиція не може обійтися без лікаря. Адже ви рушаєте туди, де вас легко можуть порубати на дрібні шматочки, отже мені треба там бути, щоб їх позшивати докупі,

— О, докторе! — тільки й спромоглася повторити Джейн, мало не плачучи.

Вона розхвилювалася ще більше, коли почула гнівний голос Барсака:

— Ну, а я!.. Виходить, я тут ніщо, — моєю думкою ніхто й не цікавиться?

Барсак був у нестямі від люті. Адже і він одразу вирішив приєднатися до міс Бакстон. Одним ударом він уб'є двох зайців: шлях молодій дівчини майже збігається з його власним, а нерозважність такого вчинку виправдовувалася б благородною метою. До того ж, як могли б вони, четверо мужчин, четверо французів, проявити таку байдужість і залишити молоду дівчину в хащах, серед таких небезпек? І от тепер Флоранс з доктором Шатоннеєм перехопили його лаври, а це завжди буває прикро.

— Я не кажу про пана Флоранса, — продовжував Барсак. — Він людина вільна. Але ви, докторе, ви ж, здається, є членом місії, яку я очолюю. Невже ви теж, як і всі мої солдати, збираєтеся стати дезертиром?

— Запевняю вас, пане Барсак... — пробелькотів доктор, який не подумав про це.

— А якщо ні, значить, ви подумали, що і я поїду в Кубо, так? Та хіба ж вам вирішувати, куди нам слід прямувати? І чи годиться вам давати мені уроки?

— Повірте, пане Барсак... — спробував виправдатися бідний доктор.

— Ні, докторе, ні, не дозволяю, — відповів Барсак, голос якого звучав все гучніше. — І хай вам буде відомо, що я, відповідальний начальник експедиції на Нігер, не схвалюю ваших проєктів. Навпаки; беручи до

уваги, що єдиного провідника, який у нас залишився, найняла міс Бакстон і що він перебуває виключно в її розпорядженні, беручи до уваги також і те, що ми не можемо порозумітися з тубільцями без допомоги міс Бакстон і пана де-Сен-Берена, єдиних людей серед нас, які можуть розмовляти мовою бамбара, я хочу, я маю намір, я наказую...

Тут Барсак, голос якого уже гримів як грім, зробив паузу із знанням справи, потім закінчив дуже простим тоном:

— ...усім тримати шлях на Нігер через Кубо.

— Як, пане Барсак?.. — прошепотіла Джейн, боячись, що недочула.

— Саме так, міс Бакстон, — відрубав Барсак. — Доведеться вам підтримувати нас до кінця.

— О, пане Барсак... — прошепотіла Джейн Бакстон востаннє і зайшлася ревними слізьми.

Та й у інших очі підозріло блищали. Усі були зворушені, але чоловіки, перебиваючи один одного, намагалися приховати це за зливою слів.

— Подорожувати буде дуже просто, — проголошував Флоранс, — адже продукти в нас є.

— Ну, звичайно, на п'ять днів, — казав доктор Шатонней таким тоном, ніби йшлося про півроку.

— Тільки на чотири, — поправляв Барсак, — але ми купимо ще.

— До того ж, будемо полювати, — підказував доктор.

— Вудити рибу, — додавав Сен-Берен.

— Є ще й фрукти, я з ними добре обізнаний, — запевняв доктор.

— Моя знає овочі: батати, ямс, — вставляв Тонгане.

— Я робитиму олію каріте, — не відставала Малік.

— Вирушаємо завтра, — підсумував Барсак. — Треба готуватися, не гаючись.

Варто відзначити, що Понсен весь час не розкривав рота. Як тільки було вирішено, що всі поїдуть у Кубо, він витяг свою записну книжку і заглибився в нескінченні підрахунки.

— Все це дуже добре, — відгукнувся він на останні слова Барсака. — Той факт, що шлях на Кубо на чотириста кілометрів довший, ніж шлях на Сегу-Сікоро, не має ніякого значення. Як уже відомо, довжина нашого кроку становить сімдесят два сантиметри, отже ця відстань має п'ятсот п'ятдесят п'ять тисяч п'ятсот п'ятдесят п'ять цілих кроків з дробом. Відкидаємо дріб. За годину, як я казав, ми робимо...

Але ніхто його не слухав. Барсак, доктор Шатонней, Амедей Флоранс, Джейн Бакстон і Сен-Берен уже діяльно готувалися до від'їзду.

## ХІІ. МОГИЛА

Група, що залишилась від експедиції Барсака, вирушила з Каду вранці 24 лютого, в супроводі шести носіїв, найнятих у селі. Хоч які тривожні були останні події, усі виїжджали в веселому настрої, приємно схвильовані великодушністю, навіть героїзмом того, до чого готувались. Зрештою, нічого ще не було втрачено. Верхові коні були у всіх шістьох мандрівників, а також у Тонгане (який посадив позад себе Малік), вони мали при собі зброю і вдосталь харчів та предметів обміну. Навкруги панував спокій, і починало здаватися, що на шляху до Кубо їх уже не чекають серйозні випробування.

Тепер, не маючи великої кількості ослів, можна було надіятись і на більшу швидкість. Щоб всіяко прискорити рух, довелося піти на великі жертви. В подяку за послуги старості Каду залишили значну частину товарів, відмовились і від наметів, зберігши тільки один — для Джейн Бакстон (хоч вона й протестувала проти цього).

Треба було пройти близько п'ятисот кілометрів; мандрівники сподівалися прибути в Кубо між десятим і п'ятнадцятим березня. Початок подорожі не суперечив щасливим передчуттям. Невтомність і старанність нових носіїв сприяли цьому, і через п'ять днів експедиція без ніяких пригод прибула в Санабо, за сто сорок кілометрів від Кубо. Майже завжди була змога ночувати в тубільних хатах; прийом був скрізь дуже добрий, харчі в достатку.

Першого березня вранці мандрівники виїхали з Санабо. Досі в них не було ніяких підстав шкодувати про прийняте рішення.

— Це аж надто добре! — заявив Амедей Флоранс другого березня, ідучи поруч Сен-Берена.

— Так винагороджуються добрі діла, любий друже, — відповів той. — Ви ж не схотіли нас покинути.

— Коли справи йтимуть так і далі, то наша заслуга буде нікчемна, — повертаючись у сідлі, вставив доктор Шатонней, який їхав попереду.

— Хто знає! — сказав Сен-Берен. — Ми ще не доїхали.

— Ет! — вигукнув Амедей Флоранс. — Все одно. Цього разу вітер попутний. Це завжди відчувається, чорт забирай! Я певен, що ми доїдемо до Кубо, як у кріслі, без ніякісіньких пригод, що, зрештою, не дуже приємно журналістові, редактор якого... Гей! — перебив він сам себе, звертаючись з цим вигуком до свого коня, який тяжко спіткнувся.

— Що сталося? — запитав Барсак.

— Та щось скоїлося з моїм конем, — пояснив Флоранс. — Не знаю, в чім річ. Весь ранок спотикається. Треба буде оглянути...

Він не встиг закінчити. Кінь раптом спинився, похитнувся і затремтів. Репортер ледве встиг зіскочити, як у коня підігнулися коліна, і він простягся на землі.

Усі оточили бідолашне створіння, яке важко дихало. Розв'язали попруги сідла, змочили ніздрі коня водою з річки, та ніщо не допомагало, і за годину кінь сконав.

— Було б мені потриматися за дерево, — жалібно промовив Амедей Флоранс, який став пішим. — Це ж відомо: коли людина похваляється, що їй щастить, обов'язково накличе біду.

— Невже ви забобонні, пане Флоранс? — спитала Джейн Бакстон, усміхаючись.

— Не зовсім! Просто, зло бере, от і все!

Репортеру віддали коня Тонгане, Джейн Бакстон посадила Малік позад себе, і, після двогодинної затримки, мандрівники вирушили далі.

З настанням ночі спинилися біля купи дерев понад шляхом, на невеликому підвищенні, що давало можливість бачити далеко у всі боки і таким чином забезпечувало від несподіванок. Очевидно, зручність цього місця помічали й інші мандрівники до них, — видно було, що на цьому місці вже робилися зупинки. Сліди, залишені ними, свідчили, що ці групи були численні і мали коней. Хто вони, ці люди? Негри чи білі? Друге припущення (більш імовірне, бо негри рідко користуються кіньми) підтверджувала і знахідка Амедєя Флоранса — звичайний ґудзик, тобто продукт цивілізації, мало вживаний неграми.

Прим'яті трави вже випробовувались, отже, люди ці тут проїжджали принаймні днів десять тому. А з того, що зіткнень з ними не відбулося, можна було зробити висновок, що вони теж прямують на північний схід і що зустрітися з ними не доведеться.

3-го березня нічого особливого не сталося, але 4-го надвечір кінь Барсака здох точнісінько так само, як кінь Амедея Флоранса. Це вже ставало дивним.

Доктор Шатонней, оглянувши мертву тварину, при першій нагоді сказав Флорансу віч на віч:

— Обидва коня були отруєні.

— Та не може бути! — скрикнув репортер. — І хто б їх отруїв? Негри, найняті в Каду?.. Вони не зацікавлені в тому, щоб створювати нам труднощі.

— Я нікого не звинувачую, але обстоюю те, що сказав. Після першого випадку в мене виникла підозра, після другого в мене немає найменшого сумніву. Ознаки незаперечні. Останній неук, і той не помилився б.

— Що ж нам робити?

— Тут я знаю не більше, ніж ви. Я вас попередив, і, по-моєму, треба повідомити й інших, за винятком міс Бакстон, а її не варто турбувати даремно.

— Безумовно, — погодився Флоранс. — Але скажіть мені: невже це неодмінно мусить бути злонависність? А чи не можна це пояснити інакше? Чи не могли наші коні наїстися отруйної трави?

— Це не тільки можливо, а інакше й бути не могло. Лишається з'ясувати, випадково домішалася до їхньої їжі отруйна трава, чи ця випадковість зветься людиною? А цього я теж не знаю.

Вирішено було ще пильніше доглядати п'яťох уцілілих коней. Під час зупинок один з європейців або Тонгане залишався біля них, щоб ніхто не міг підійти непомітно. Чи то допомогли ці заходи, чи просто перші дві смерті були випадкові, але наступні два дні минули без подій, і всі потроху заспокоїлись.

Зрештою, крім загибелі двох коней, з ними досі не сталося нічого прикрого. Перед ними тяглася рівнина, подорож по ній не виснажувала носіїв, харчі вони весь час в достатку купували по селах. Тільки в кінці дня 5 березня і весь день 6-го вони не зустріли на своєму шляху жодного села. Довелось скористатися з досі недоторканного запасу продуктів. Правда, Тонгане запевняв, що незабаром вони наблизяться до чималого населеного пункту, і тому це нікого не стурбувало.

І справді, 6 березня мандрівники досягли селища Яхо. Та не встигли вони наблизитися до стіни тата, як згори пролунали лайливі вигуки і навіть кілька пострілів з кремінних рушниць — там зібрався чималий натовп. Якщо не брати до уваги зустріч, влаштовану населенням Кокоро, це вперше від Конакрі вони наштовхувались на такий прийом.

Як не намагався Барсак зав'язати дружні стосунки з жителями цього села, ніщо не допомогло. Марно майорів білий прапор на довгій палиці. Ця емблема миру, зрозуміла скрізь, на всій нашій планеті, викликала бурю вигуків, супроводжувану градом куль, які, на щастя, не завдали шкоди парламентарові, що мав обережність триматися на достатній віддалі. Не кращого добилися й Тонгане та ще двоє носіїв однакової раси з жителями Яхо. Їх не схотіли слухати і обсипали кулями, камінням і взагалі всім, що потрапляло до рук. Було ясно, що жителі села вирішили не вступати ні в які зносини з чужинцями.

Які б не були причини такої негостинності, мандрівники не змогли поповнити свої запаси продуктів, і їм довелося вирушити 7 березня далі, маючи їжу тільки на два дні. Проте в цілому становище не викликало великої тривоги: експедиція зробила вже більше трьохсот кілометрів від Каду, і можна було сподіватися, що в ближчих селах їх чекає більш дружній прийом.

Проте за весь цей день вони не побачили жодного села, а надвечір здох третій кінь — точнісінько так само, як і два перших.

— Хтось все ж таки примудряється отруювати наших коней, хоч ми й пильнуємо їх? — спитав Флоранс доктора Шатоннея.

— Це мало ймовірно, — відповів доктор. — Отруїли їх, очевидно, ще до від'їзду з Каду, можливо, в ту ніч, коли втекла охорона. І якщо коні гинуть не одразу, а поступово, це, мабуть, залежить від різної опірності їх організмів, а також від неоднакових доз отрути.

— А тим часом, — промовив Амедей Флоранс, — у нас уже троє піших на чотирьох вершників. Не дуже весело!

8 березня мандрівники вирушили далі в не зовсім спокійному настрої. Майбутнє не обіцяло нічого доброго. Не можна було більше закривати очі на те, що ворожа сила, перше ніж зникнути, подбала про отруєння коней, а це свідчило про негасиму ненависть, жахливу і незбагненну. З хвилини на хвилину тепер можна було чекати загибелі чотирьох коней, які ще лишалися живими. З другого боку, харчів лишилося тільки на один день, і доведеться голодувати, якщо до заходу сонця не зустрінеться якесь село.

Та ще не минуло й години після від'їзду, як вдалині показалося скупчення будинків.

Мандрівники спинилися, мимоволі замислившись над тим, який прийом їх чекає. На широкій рівнині не помітно було нічого особливого. Здалека здавалося, що село немов вимерло. Навкруги теж панувало безлюддя. Було видно тільки пишний килим хащів, крізь них пролягав шлях, на якому де-не-де чорніли якісь невиразні плями.

Після короткої зупинки Барсак і його супутники рушили до села. Та вони не зробили й кілометра, як від огидного смороду їм перехопило подих. Ще кілька кроків — і вони наблизилися до однієї з чорних плям, які угледіли здалека. Усі відсахнулися: це був труп негра, уже в стані розкладу. Поки доїхали до села, налічили на шляху ще десять таких страхітливих віх.

— Ці люди вбиті розривними кулями, — сказав Флорансу доктор Шатонней, оглянувши один із трупів.

— Знову? — вигукнув Флоранс.

У селі видовище було ще жахливіше. Численні ознаки свідчили про те, що тут відбулася запекла бійка, після якої переможці підпалили село. В нечисленних уцілілих хатах знайшли ще кілька трупів.

— Смерть цих нещасних настала принаймні десять днів тому, — сказав доктор Шатонней, — і також від розривних куль.

— Але хто ж ті негідники, які вчинили таку різню? — вигукнув Сен-Берен.

— Можливо, це ті люди, сліди яких ми помітили кілька днів тому, — сказав Амедей Флоранс. — Ми тоді теж прикидали, що вони випередили нас днів на десять.

— Це, безсумнівно, вони, — промовив обурений Барсак.

— Їм завдячуємо ми і недавній прийом в Яхо, — додав Флоранс. — Вони і там хотіли влаштувати те ж саме, але Яхо оточене стіною тата, і їм не вдалось туди вдертися, і тепер зрозуміло, чому налякані негри трималися ніби в облозі.

— Це справді логічно, — підтримав доктор Шатонней.

— Але хто ж ці негідники, — запитала Джейн Бакстон, — і чи не загрожує нам небезпека з їх боку?

— Хто вони, я не знаю, — відповів Амедей Флоранс, — але мені здається, що нам не треба їх боятись. За всіма даними, вони випередили нас днів на десять-дванадцять і їдуть верхи, отже мало ймовірно, щоб ми їх наздогнали.

З невеселими думками лишали вони позад себе розорене село. Увечері спинились на ночівлю серед степу, їжі лишилося на один раз. Її розділили на дві частини, однією повечеряли, другу зберегли на ранок.

Протягом 9 березня проминули ще два села. До першого, оточеного невисокою стіною тата, наблизитись не пошастило — зустріч була така ж, як у селі Яхо. Друге нічим не захищене, було зруйноване, розграбоване й спалене, і стояло пустою.

— Можна й справді сказати, — зауважив Барсак, — що ці люди всіляко намагаються створити поперед нас пустелю.

Зауваження було слухне. Не досягши мети іншими засобами, їх хотіли заморити голодом.

— Подумаєш! — підкреслено безтурботно промовив Амедей Флоранс. — Всупереч їх намаганням ми її пройдемо, цю пустелю. До Кубо не більше ста п'ятдесяти кілометрів. Це, зрештою, не така вже велика відстань.

М'ясники й бакалійники застрайкували — ну що ж, нехай полювання забезпечує нас біфштексами!

Усі, за винятком Понсена, який зовсім не вмів стріляти, поспішили відгукнутись на цей заклик. На лихо, високі трави заважали вистежувати дичину, якої в цій місцевості було обмаль. За весь день вдалося заполювати тільки дрохву, двох цесарок і двох куріпок. Цього ледве вистачило, щоб сьак-так нагодувати чотирнадцять чоловік.

Коли увечері спинились на ночівлю, Амедей Флоранс і доктор Шатонней вдруге помітили, що на тому ж місці вже до них ставали табором. Трава, здавалось, була прим'ята не так давно, немов час, на який їх випереджали, зменшився. Поки мандрівники обмінювалися міркуваннями з цього приводу, їх раптом покликав Тонгане, який стеріг коней. Виявилося, що впали одразу два коні. Знов нічим не можна було їм допомогти, і після годинної агонії вони сконали.

Залишалася ще пара коней, але не надовго: вони теж загинули протягом десятого березня.

Очевидно, загибель коней злякала носіїв, найнятих у Каду, чи просто вони не схотіли більше голодуват, оскільки за весь цей день полювання не дало нічого істотного. Як би там не було, вони зникли в ніч з 10 на 11 березня і, коли настав ранок, шестеро європейців, Тонгане і Малік, прокинувшись, побачили, що вони самі — без носіїв, без коней і без їжі.

Вони пережили в цю мить хвилинну зневіру, цілком природну, коли взяти до уваги, що вони починали знесилюватись. Особливо глибоко сумувала Джейн Бакстон; її гнітила думка, що це вона втягла своїх супутників у невдалу подорож. Почуваючи себе відповідальною за всі злигодні, вона каралась і благала простити її.

Амедей Флоранс відчув, що необхідно боротися з таким настроєм.

— Скільки непотрібних слів! — вигукнув він удавано грубо, звертаючись до Джейн Бакстон. — Ми ще, здається, не померли. Ці дні полювання було не дуже вдале, — подумаєш! Завтра нам більше пощастить, от і все.

— Не забуваймо, — прийшов йому на допомогу доктор Шатонней, — що наші негри, утікаючи, зробили нам послугу: не треба турбуватись про їхні шість шлунків.

— Це просто благодіяння з їх боку, — докінчив Флоранс. — Я й так збирався запропонувати вам відправити їх додому, до їхніх любих родичів.

— Дякую, пане Флоранс, велике спасибі вам усім, панове, — промовила глибоко зворушена Джейн. — Повірте, я ніколи не забуду, які ви добрі й самовіддані.

— Без ніжностей! — перебив Флоранс. — Це дуже шкодить перед сніданком. Послухайте краще мене, ходімо мерщій полювати, а потім наїмося донесхочу. А про почуття будемо розводитись за десертом, якщо вам від цього легше.

Після втечі носіїв довелось кинути останній намет і решту предметів обміну. Віднині і Джейн Бакстон спатиме на свіжому повітрі, якщо не знайдеться захистку десь у спорожнілому селі. Про втрату товарів шкодували особливо не доводилось: навіщо вони потрібні, коли країна спустошена? До того ж, у них ще лишалося золото.

За цих сумних обставин мандрівники вирушили далі. Двадцятого березня шлях знов пролягав через село, в якому було знайдено численні трупи негрів. Доктор звернув увагу своїх супутників на те, що смерть спіткала цих людей недавно, не більше ніж днів за два перед тим. Чи не означало це, що банда убивців тепер ближче і що можна чекати зустрічі з нею?

Незважаючи на цю маловтішну перспективу, вони продовжували шлях на північ. Та й що інше лишалось їм робити? Неможливо було повертатися на південь, по шляху, позначеному зруйнованими або вороже настроєними селами. Краще за всяку ціну постаратись досягти Нігера — тільки тям можна сподіватись на підтримку.

Все та ж сама пустеля зустрічала виснажених мандрівників. Села, захищені від спустошення стіною тата, трималися вороже, всі інші житла були зруйновані, спалені, спустошені. Нідє вони не могли дістати продуктів і живилися випадково викопаними ямсом, бататами й іншими овочами і корінням, небагатими трофеями полювання та ще, коли-не-коли, жалюгідною рибчиною, виловленою Сен-Береном. Та це траплялося найрідше: річок було мало. Не раз доводилось терпіти від спраги — усі колодязі на їх шляху незмінно були засипані. Лиха сила, яка з такою жорстокістю переслідувала їх, не забувала ні про що.

Але їхня енергія залишалася незламною. Ледве тягнути ноги, коли дичини не було, обпалені пекучим сонячним промінням, скорочуючи переходи в міру того, як зменшувалися сили, вони мужньо прямували на північ, день за днем, крок за кроком, незважаючи на втому, спрагу, голод.

Звичні до злигоднів, до важкого життя негр і негритьянка переносили всі випробування напроцуд терпляче. При цьому обоє виявляли зворушливу відданість.

— Я не дуже голодний, — казав Тонгане, віддаючи Малік який-небудь їстівний корінець.

Малік приймала дар і одразу несла його Джейн Бакстон, а ця остання прилучала до загального запасу.

Усі лишалися вірні своєму обов'язку, але в поведінці кожного виявлялися власні риси вдачі.

У Барсака почувався глухий гнів. Він весь час мовчав, і лиш зрідка з його уст злітали слова, звернені до французького уряду, бездарність якого завела його, Барсака, в таку халепу. Доктор Шатонней теж говорив небагато, проте, хоч і був поганим мисливцем, лишався корисним супутником. Він часто відшукував їстівні фрукти і, удаючи, що по-старому веселий, сміявся з кожного слова Амедея Флоранса. Понсен, той зовсім не розкривав рота, він не полював, не рибалив, але, зрештою, і не скаржився. Він тільки продовжував час від часу щось підраховувати у своїй записній книжці. Поводження Сен-Берена ні в чому не змінилося — не веселіший і не смутніший, ніж в день від'їзду, він, здавалось, з властивою йому неухильністю не помічав, що голодує.

Зовні могло здатися, ніби Джейн Бакстон уже не так спокійно зносить випробування, що їх доля для неї готувала, а проте не вони поклали на її обличчя печать всезростаючого смутку. Вона ніколи й не сподівалася, що подорож буде легкою, і мужньо зустрічала всі перепони на своєму шляху. Схудла, ослабла від злигоднів і страждань, вона зберігала всю свою енергію, і думкою невідступно линула до накресленої мети. Та в міру наближення мимоволі зростала її тривога й журба. Яку відповідь дасть їй могила в Кубо? Чи дізнається вона взагалі про що-небудь, чи доведеться повернутися ні з чим?

Смукот Джейн Бакстон не уник спостережливого ока Амедея Флоранса, і він, як міг, намагався її розважати. Він був душею цього невеличкого товариства, і ніщо не могло зменшити його невичерпну веселість. Що б не сталося, він радів. Спрага? Чудовий засіб проти розширення шлунку, яке в нього починається. Голод? Нічого не може бути кращого проти артриту, що йому загрожує. Страшенна втома? Тим краще вони всі спатимуть. І він шукав підтримки у доктора Шатоннея, який усе підтверджував, у повному захваті від цієї мужньої людини.

Заслуга Флоранса була тим більшою, що він зазнавав ще й інших турбот, про які його товариші і не догадувались. Це почалося 12 березня, в той день, коли вони минали село, розграбоване, здавалось, тільки напередодні. З цього дня у репортера склалося переконання, що за ними

йшли назирці. Він був певний, що в хащах на них чатували, крок за кроком супроводжуючи потерпілу експедицію, стежачи за її агонією, готуючись звести нанівець усі їх зусилля, коли порятунок буде близький. Завжди на сторожі, він мав численні докази на підтвердження своїх підозрінь: вдень його чуйне око відзначало нові сліди недавніх стоянок, ухо вловлювало відгомін далеких пострілів, тупіт кінських копит, вночі його турбував шепіт, рух, якісь невиразні тіні, що їх ховала темрява. Про все це він вирішив до певного часу нічого не говорити своїм супутникам і наказав мовчати Тонгане, який теж помічав ці тривожні ознаки. Вони обмежилися тим, що пильно вартували.

Подорож, зв'язана з такими труднощами, не могла закінчитись у передбачений строк. Тільки увечері 23 березня вони зробили останню зупинку перед Кубо. Ще сім або вісім кілометрів відділяли знесилених мандрівників від цього пункту, а до могили капітана Джорджа Бакстона лишалося, за словами Тонгане, менш двох тисяч метрів. На світанку вони мали вирушити до неї, звертаючи вбік від дороги.

Поки всі вони відпочивали, а Малік, розклавши вогнище з трави, готувала мізерну вечерю, Амедей Флоранс розповів товаришам про все, що його непокоїло, про свої денні і нічні спостереження. Висновки ж він робив такі: ні один їх крок не міг лишитись непоміченим цими завжди незримо присутніми ворогами.

— Я йду ще далі, — додав він, — і наслідуюсь твердити, що противники ці — наші старі знайомі, майже близькі друзі. Я навіть певен, і буду рішуче обстоювати, що їх точнісінько двадцять три — двадцятєро негрів і троє білих, з яких один як рідний брат нагадує нашого елегантного приятеля, так званого лейтенанта Лакура, — з ним шановне товариство вже мало приємність познайомитись.

— Може, ви й маєте рацію, пане Флоранс, — визнав Барсак, — але, зрештою, це нічого не міняє.

— Я не згоден, — заявив Амедей Флоранс, — зовсім не згоден, тому й вирішив поговорити з вами, після того, як стільки часу мовчав, щоб марно вас не бентежити. Та ось, незважаючи ні на що, ми досягли мети. Завтра ми або будемо в Кубо, тобто в безпеці, або змінимо напрям, тоді, можливо, нас перестануть переслідувати. Признаюся, у мене виникло бажання цього разу ввести в оману наших переслідувачів, щоб вони не догадалися про наші наміри.

— Чому? — спитав Барсак.

— Сам не знаю, — признався Флоранс. — Просто, мені це спало на думку. По-моєму, в інтересах міс Бакстон краще було б, щоб мета її подорожі лишалась невідомою, аж поки вона не проведе свій розслід.

— Я згодна з паном Флорансом, — заявила Джейн Бакстон. — Хто знає, можливо, завтра наші вороги нападуть на нас. Шкода було б мені, зайшовши так далеко, зазнати поразки. Мені здається, що пан Флоранс має рацію — нам треба постаратись вислизнути від тих, хто за нами стежить. На жаль, не уявляю, як це зробити.

— Це дуже просто, — сказав Флоранс. — Цілком імовірно, що пильність наших переслідувачів слабне, коли ми робимо зупинку на ніч. Сталість наших звичок їх заспокоює, і вони певні, що вранці знайдуть нас там, де ми були ввечері. Сьогодні, треба думати, вони пильнують нас не більше, ніж завжди. Отже, найпростіше, це вирушити зараз же, користуючись темрявою. Підемо по черзі, якомога тихше, усі в одному напрямі і зустрінемося в умовленому місці. Зрештою, за нами назирці йде не така вже численна армія, і треба якогось виняткового невезіння, щоб нам наскочити просто на чарівного лейтенанта Лакура.

Цей план зустрів гарячу підтримку з боку Джейн Бакстон. Умовились тримати шлях на захід, до купи дерев, яку помітили приблизно за кілометр звідти і над якою блимала зірка. Над. обрієм клубочилися густі, темні хмари.

Першим рушив Тонгане, за ним Джейн Бакстон, потім Малік і всі інші по черзі; Амедей Флоранс ішов останнім.

Відхід здійснили щасливо. За дві години всі зібралися під деревами і поспішили їх проминути, щоб в такий спосіб відгородитися від переслідувачів. Після цього йшли вже спокійніше. Близькість мети додавала сил — ніхто не почував втоми.

Півгодини швидкої ходьби — і Тонгане спинився. За його спостереженнями, вони досягли як раз того місця, де було винищено бунтівничий загін Джорджа Бакстона. Але в нічному мороку він не міг точно вказати пункт, який цікавив Джейн Бакстон. Доводилось чекати ранку.

Таким чином, вони мали змогу відпочити кілька годин. Тільки Джейн Бакстон не знала сну, гадаючи, що принесе їй світанок? Безліч питань зринало знов і знов. Чи справді мертвий її нещасливий брат і чи вдасться знайти докази цього? А докази його невинності? Чи знайдуться живі свідки трагедії? І що вона почує з їх уст?

Ще не минула шоста година ранку, як усі вже були на ногах. Помалу розвиднялось, і очі всіх були з хвилюванням прикуті до Тонгане, який оглядав місцевість, відшукуючи відомі йому орієнтири.

— Там, — промовив нарешті негр, вказуючи на дерево, що самотньо височіло серед рівнини, метрів за триста-чотириста від них.

За кілька хвилин усі були під цим деревом. Тонгане упевнено вказав місце, і вони почали поспішно розкопувати ґрунт, хоч ніяких ознак могили тут не було. Ножі гарячково вгрузали в землю, її викидали руками; яма швидко зростала.

— Увага! — скрикнув раптом репортер. — Ось кістки...

Міс Бакстон, глибоко схвильована, мусила спертися на руку доктора.

Яму обережно розчистили. Показалося тіло, вірніше, кістяк, який зберігся напрочуд добре. Навколо рук уціліли клапті тканини з золотим шитвом — знаками чина. Між кістками, на грудях, знайшли портфель, майже зотлілий. В ньому був лише один документ — лист, адресований Джорджеві Бакстону його сестрою.

Сльози бризнули з очей молодії дівчини. Вона піднесла до губ пожовклий папірець, який розсипався під її пальцями, потім, опанувавши себе, наблизилась до могили.

— Докторе, прошу вас, — звернулась вона до Шатоннея, і голос її тремтів, — чи не будете ви такі ласкаві оглянути останки мого нещасного брата?

— До ваших послуг, міс Бакстон, — відповів доктор, до того схвильований, що забув навіть про голод.

Він спустився в могилу і старанно провів огляд за всіма правилами судової медицини. Коли він закінчив, його обличчя було серйозне і виявляло глибоке зворушення.

— Я, Лоран Шатонней, доктор медицини Паризького університету, — урочисто промовив він серед глибокої тиші, — свідчу ось що: по-перше, кістки, що їх я оглянув і що їх міс Джейн Бакстон визнає кістками свого брата Джорджа Бакстона, не мають ніяких слідів поранення, завданого вогнепальною зброєю; по-друге, людина, якій належали ці кістки, була вбита; по-третє, смерть настала від удару кинджалом, завданого згори вниз, причому кинджал пройшов крізь ліву лопатку і влучив у верхню долю серця; по-четверте, ось зброя, якою вчинено злочин, власноручно вийнята мною з кістки, в якій вона застрягла.

— Убитий!.. — прошепотіла Джейн, глибоко вражена.

— Убитий, я стверджую це, — повторив доктор Шатонней.

— І ззаду!..

— Ззаду.

— Значить, Джордж невинуватий!.. — скрикнула Джейн і заридала.

— Невинність вашого брата виходить за межі моєї компетенції, міс Бакстон, — обережно зауважив доктор, — і я не можу висловлюватися з цього приводу так рішуче, як з приводу фактів, констатованих мною. Проте, повинен вам сказати, що вона здається мені надзвичайно імовірною. Справді, з мого огляду випливає, що ваш брат загинув не з зброєю в руках, як досі вважалося, а що його було вбито ззаду. Коли саме? Цього я не знаю. Єдине, що можна твердити: удар завдав не солдат регулярної армії, тому що кинджал — не військова зброя.

— Спасибі, докторе, — промовила Джейн, поступово опановуючи себе. — Перші результати моєї подорожі сповнюють мене надією... Ще одне слово. Чи зможете ви, докторе, письмово підтвердити все, що тут виявили, а ви, панове, чи згодні бути свідками?

Усі поспішили запевнити Джейн Бакстон, що вона може на них розраховувати. Амедей Флоранс виклав усі факти на папері; протокол підписав доктор Шатонней, а за ним і всі інші, після чого цей документ вручили сестрі разом із зброєю, знайденою в могилі її брата.

Молода дівчина затремтіла, коли рука її торкнулась до цієї зброї. Великий чотиригранний клинок з глибокими рівчачками на всіх чотирьох поверхнях вкривав товстий шар іржі, можливо, змішаної з кров'ю. На ручці чорного дерева, напівзогнилій від вогкості, виднілися сліди напису.

— Подивіться, панове, — сказала Джейн, — на цій зброї колись було ім'я убивці.

— Шкода, що воно стерлося, — зітхнув Амедей Флоранс, розглядаючи кинджал. — Заждіть... Ще можна щось прочитати: "і", а також, по-моєму, "л".

— Малувато, — промовив Барсак.

— Можливо, цього буде досить, щоб викрити убивцю, — сказала Джейн дуже серйозно.

За її наказом Тонгане закидав останки Джорджа Бакстона землею, яку старанно розрівняли, після чого, залишивши самотню трагічну могилу, мандрівники повернули на Кубо.

Та пройшовши три або чотири кілометри, вони змушені були спинитись: у знесиленої Джейн Бакстон підгинались коліна і їй довелось лягти.

— Хвилювання, — пояснив доктор Шатонней.

— І голод, — цілком слушно додав Амедей

Флоранс. — Ну що ж, старий, — звернувся він до Сен-Берена, — не дамо ж ми померти від виснаження вашій племінниці, навіть якщо вона ваша тітка, хоч цьому важко повірити! Де наші рушниці?.. Та глядіть, не здумайте прийняти мене за добірну дичину!

На жаль, дичини там було обмаль. Тільки на кінець дня доля усміхнулася нашим мисливцям, і під їхніми пострілами впали дві дрохви й куріпка. Вперше за довгий час у них була ситна вечеря. Зате довелось відмовитися від думки добратись до Кубо того ж вечора, і вони вирішили востаннє заночувати просто неба.

Знемагаючи від втоми, впевнені, що їм пощастило збити з пантелику своїх противників, мандрівники не подбали на цей раз про вартування.

Ось чому ніхто з них не бачив дивних явищ тієї ночі. На заході замиготіли по рівнині слабенькі вогники. Це повторилося багато раз. Інші вогні, дуже яскраві, відповідали їм зі сходу, на великій височині, хоч у цій зовсім рівній місцевості не було жодної гори. Поступово ці бліді відблиски з заходу і потужні спалахи зі сходу зблизилися, перші дуже повільно, другі — з великою швидкістю, і зійшлися там, де лежали поснулі мандрівники. Раптом усі вони прокинулися від дивного гудіння, яке вже чули після від'їзду з Канкана, тільки цього разу звук був ближчий і незмірно дужчий. Не встигли вони розплющити очі, як зі сходу, за якихось сто метрів від них, блискавками вдарили сліпучі вогні, немов електричні прожектори. Вони ще намагалися збагнути це дивне явище, коли з темряви виступили люди і кинулися на засліплених, приголомшених мандрівників. В одну мить вони опинилися на землі.

Грубий голос спитав французькою мовою:

— Готово, хлопці?

І потім, після паузи, додав:

— Першому, хто поворухнеться, куля в голову.. Ну, гайда!

## ЧАСТИНА ДРУГА

### I. БЛЕКЛЕНД

Недалеко від пересічення другого меридіана західної довготи і шістнадцятої паралелі північної широти, тобто трохи нижче найбільш північного пункту, якого досягає Нігер, на лівому березі цієї ріки, розташоване місто Гао-Гао. Звідси починається велика пустеля Сахара, яка тягнеться на північ аж до Марокко, Алжіра й Тріполі, на схід — до Єгипта й Нубії, на південь — до європейських володінь у Центральній Африці, на захід — до узбережжя Атлантичного океану. Найближчі до Гао-Гао оазиси, Ардар на півночі й Аїр на сході, відділені від нього

перший чотирма сотнями, другий — дев'ятьма сотнями кілометрів пісків. Навіть на найбільш точних картах цей величезний простір, що охоплює триста шістдесят тисяч квадратних кілометрів, являє собою білу пляму. А в ті часи, коли експедиція депутата Барсака зустрілася з випробуваннями, описаними в першій частині нашої оповіді, ніхто ще там не був, і ця місцевість лишалась зовсім недослідженою.

В ті часи серед жителів узбережжя Нігера ширилися дивні легенди про цю незнану місцевість. Часом, розповідали тубільці, з безплідних рівнин прилітали і повертались туди ж велетенські чордгі птахи з вогненними очима. А часом з цієї таємничої країни нібито з'являлася раптом зграя дужих чортів на баских конях, у яких з ніздрів палахкотіло полум'я. Ці фантастичні вершники мчали по селах, убиваючи всіх і кожного на своєму шляху, потім теж поверталися назад у пустиню, перекинувши через сідло чоловіків, жінок, дітей, яких вже ніхто більше не бачив.

Хто були ці лиховісні істоти, що спустошували села, грабували нехитре майно бідних негрів і зникали, залишаючи після себе руїну, розпач і смерть? Ніхто і не намагався дізнатись. Та й хто б насмівився рушити слідом за ворогами, яких народ у своїй уяві наділяв надприродною силою, вважаючи їх лютими божествами пустині?

Проте якби хтось, хоробріший за цих полохливих негрів, зважився заглибитись у пустиню на якихось двісті шістдесят кілометрів і досяг пункту, розташованого на першому градусі сорока мінутах східної довготи і п'ятнадцятому градусі п'ятдесяти мінутах північної широти, цей сміливець побачив би те, чого ще ніколи не бачили тут ні географи, ні мандрівники, ні каравани, — він побачив би місто.

Так, місто, справжнє місто, не позначене на жодній карті, про існування якого ніхто й не підозрював, хоч його населення становило шість тисяч вісімсот вісім чоловік, не рахуючи дітей.

Якби цей уявний мандрівник спитав про назву міста когось із жителів, і той погодився б відповісти, то могло б статися, що йому відповіли б англійською мовою: "Блекленд". Але могло б також статися, що відповідь було б дано італійською, португальською, іспанською мовою, або мовою бамбара чи ще якоюсь іншою— однаково, ці назви означали б одне і те ж: "Чорна країна". Можна було б почути що відповідь навіть латинською мовою. Це означало б, що запитання було звернене до Джозайаса Еберлі, колишнього викладача цієї мови. Не знайшовши в Блекленді застосування своїх знань, він відкрив крамничку і став аптекарем і торговцем фарбами.

Усіма мовами розмовляли в цій новітній Вавілонській вежі, населення якої в момент, коли експедиція Барсака потрапила в біду поблизу Кубо, налічувало, крім п'яти тисяч семисот сімдесяти восьми негрів і негритянок, тисячу тридцять білих, прибулих з усіх країн світу. Майже всіх їх об'єднувала одна спільна риса: утікачі з каторги й тюрем, вони були декласованими авантюристами, готовими піти на все. Оскільки ж представників англосаксонської раси у цій різношерстій юрбі було найбільше, то й мова англійська мала перевагу над іншими. По-англійськи писалися накази Володаря та акти громадянського стану (якщо можна було там говорити про громадянський стан!), а також видавалася місцева офіційна газета "Блеклендський грім". Цікава це була газета, як можна бачити хоча б з таких уривків, взятих із кількох номерів:

"Вчора Джон Ендр'ю повісив негра Коромоко, який забув подати йому люльку після сніданку".

"Завтра ввечері, о 6 годині, відправлена в Куркусу й Біді десяти планерів з десятьма Веселими хлопцями під командуванням полковника Хірама Герберта. Повне спустошення цих двох сіл, яких ми не відвідували вже три роки. Повернення тієї ж ночі".

"Як нам стало відомо, французька експедиція, очолювана депутатом, ім'я якого Барсак, незабаром має вирушити з Конакрі. Ця експедиція,

очевидно, має намір досягти Нігера, тримаючи цілях на Сікассо й Уагадугу. З нашого боку вжито заходів безпеки: двадцять чоловік Чорної охорони і двоє Веселих хлопців вирушають негайно. Капітан Едвард Руфус приєднається до них в належний час. Капітан Едвард Руфус, що є, як відомо, дезертиром колоніальної піхоти, розіграє під ім'ям Лакура роль французького лейтенанта і використає чудову обізнаність з військовими звичаями цієї нації, щоб так чи інакше затримати Барсака, який — можна це твердити з певністю — не досягне Нігера".

"Учора на Садовому мості в результаті суперечки радник Еле Уїлліс змушений був всадити порцію свинцю в голову Веселого хлопця Константена Бернарда. Цей останній упав у Червону річку, де й потонув, затягнений надмірною вагою своєї свіжозапломбованої голови. Негайно було відкрито конкурс з метою заміщення покійного. Перемогу здобув Гілман Елі, який має сімнадцять вироків французьких, англійських та німецьких судів, загалом на двадцять дев'ять років тюрми і тридцять п'ять років каторги. Отже, Гілман Елі переходить з Цивільного сектора до Веселих хлопців. Шлемо йому наші найкращі побажання!"

Як уже, безперечно, помітив читач, Джозайас Еберлі, Джон Ендр'ю, Хірам Герберт, Едвард Руфус та інші згадані тут особи позначені тільки двома власними іменами. Так було заведено в Блекленді: кожний новоприбулий одержував друге ім'я і втрачав прізвище, якого не знав ніхто, крім Володаря. З усіх мешканців білої раси він один (за винятком певної окремої частини населення, що про неї мова йтиме далі) мав прізвище, яке, правда, швидше нагадувало прізвисько, до того ж дуже лиховісне, його звали Гаррі Кіллер, що буквально означає Гаррі Убивця, Гаррі Душогуб.

Років за десять до наскоку на експедицію Барсака (чим закінчилася перша частина цієї оповіді), Гаррі Кіллер прибув невідомо звідки у пустиню з кількома такими ж як сам, поставив намет і сказав: "Тут буде місто". І Блекленд звівся з пісків, немов чарами. Дивне це було місто. Побудоване на рівному місці, на правому березі Тафасассета, річки, зовсім пересохлої до того дня, коли волею Гаррі Кіллера вона

наповнилася проточною водою, це місто розкинулося правильним півколом, протяжністю тисячу двісті метрів з північного заходу на південний схід, тобто вздовж течії ріки, і шістсот метрів з північного сходу на південний захід, його площа, що досягала, таким чином, майже п'ятдесяти шести гектарів, була поділена на три нерівні сектори, оточені неприступними глинобитними стінами заввишки десять метрів і майже такої ж товщини внизу.

Зразу понад берегом річки, якій Гаррі Кіллер дав назву Червоної ("Ред рівер"), лежав перший сектор, з радіусом в двісті п'ятдесят метрів. Бульвар завширшки сто метрів, що тягся над річкою вздовж другого сектора до початку третього, значно збільшував цей перший сектор, загальна площа якого становила майже сімнадцять гектарів.

У першому секторі жила аристократія Блекленда, ті, кого з похмурою іронією називали Веселими хлопцями ("Меррі феллоуз"). Ядро корпусу Веселих хлопців становили спільники Гаррі Кіллера з того часу, коли він вирішив заснувати тут місто, — за винятком кільцх, покликаних на вищі посади. Навколо цього первісного ядра скоро зібралася зграя збіглих бандитів, каторжників, приваблених тим, що Кіллер обіцяв ш необмежене задоволення їхніх низьких інстинктів. За короткий строк число Веселих хлопців досягло п'ятисот шістдесяти шести і це число не повинно .було збільшуватися під жодним приводом.

Обов'язки Веселих хлопців були різноманітні. Організовані по-військовому, під керівництвом полковника, п'яти капітанів, десяти лейтенантів і п'ятдесяти сержантів, вони являли собою армію Блекленда. Їхні воєнні дії зводилися до грабіжницьких наскоків на убогі села і винищення тих, кого не забирали в рабство. Крім того, Веселі хлопці несли в місті поліцейську службу, а також підганяли дубинкою (а то й револьвером) рабів, які виконували всі без винятку роботи, в першу чергу сільськогосподарські. Але найпочеснішим обов'язком Веселих хлопців була охоронна служба при Володарі, поля якого сліпо виконувалася.

Третій сектор являв собою півкільце завдовжки тисячу шістсот і завширшки п'ятдесят метрів, яке тяглося довкола центральних кварталів, між зовнішньою стіною і сектором рабів, виходячи обома кінцями до парку першого сектора і Червоної річки. Там під загальною назвою "Цивільних" ("Сівіл боді") мешкали білі, яким не вдавалося опинитись у першому секторі. Чекаючи вакансії серед Веселих хлопців, — а це траплялося нерідко, бо завдяки звірячим звичаям смертні випадки були в Блекленді річчю звичайною, — вони відбували тут своєрідний стаж; отже третій сектор можна було розглядати як своєрідне чистилище при корпусі Веселих хлопців. Щоб проіснувати, "цивільні" займалися торгівлею — Володар утримував казенним коштом тільки Веселих хлопців. У цьому комерційному секторі Веселі хлопці діставали за гроші найрізноманітніші товари, аж до предметів розкоші. Торговці купували ці товари у Володаря, який добував їх або грабежем, або, коли це були предмети європейського походження, такими способами, про які знали лише його найближчі .спільники.

В момент, коли Блекленд вперше згадується в цій розповіді, третій сектор налічував двісті вісімдесят шість мешканців, в тому числі, сорок п'ять білих жінок.

Другий сектор, розташований між першим і третім, займав найбільшу площу — понад тридцять, один гектар. Населення цього кварталу рабів досягало на той час п'яти тисяч семисот сімдесяти восьми чоловік, в тому числі — чотири тисячі сто дев'яносто шість чоловіків і тисяча п'ятсот вісімдесят дві жінки. Тут були їхні житла, тут минало їхнє сумне життя.

Щоранку розчинялися четверо воріт, пробитих у стінах цього пекла, і під наглядом Веселих хлопців, озброєних кийками й револьверами, негри, не зайняті в місті, вирушали на сільськогосподарські роботи.. Увечері вони поверталися, і важкі ворота замикалися до ранку. Вирватись звідти не було можливості: з одного боку — Веселі хлопці, з другого — "цивільні", істоти рівною мірою люті й жорстокі.

Багато з нещасливих рабів гинуло або від жахливих умов життя, або під ударами своїх наглядачів-мучителів. Це нікого не турбувало. Черговий наскок негайно поповнював нестачу, і нові жертви заміняли тих, кого визволила смерть.

Але Блекленд складався не тільки з описаних тут правобережних кварталів. Лівий берег Червоної річки був крутий, метрів п'ятнадцять заввишки; міська стіна продовжувалась тут, утворюючи прямокутник в тисячу двісті метрів вздовж річки і триста метрів завширшки. Це друге місто було не набагато менше від першого, — його площа дорівнювала майже тридцяти шести гектарам. Воно розділялося високою поперечною стіною на дві рівні частини. В одній половині, розташованій на північно-східному схилі горба, розкинувся парк — Кріпосний сад, який сполучався з півночі Садовим мостом з секторами Веселих хлопців і "цивільних". У другій половині, на вершечку горба, містилися життєві центри міста.

У північному кутку, суміжному з парком, височіла велика квадратна споруда, оточена уступчастими стінами; північно-західний фасад її, заввишки біля тридцяти метрів, зводився прямовисно над Червоною річкою. Це був палац — так його звичайно називали, — де жили Гаррі Кіллер і дев'ятеро давніх спільників його злочинів, піднесених до рангу радників. Дивні це були радники — головним обов'язком їх було стежити за негайним виконанням усіх наказів і вироків неприступного володаря, якого майже не можна було побачити.

Другий міст, Замковий, перегороджуваний на ніч важкими ґратами, сполучав резиденцію уряду з правим берегом.

З палацом сполучалися дві казарми, одна для дванадцяти чорних рабів, служників та для півсотні спеціально дібраних найбільш лютих негрів — Чорної варти, друга для сорока білих, дібраних за тим же принципом, — їм довірялися сорок літальних машин, відомих у Блекленді під назвою планерів.

Чудесний винахід геніального мозку, ці дивні машини могли без зупинок пролетіти до п'яти тисяч кілометрів із швидкістю чотириста кілометрів за годину. Своєю здатністю бути всюдисущими пірати Блекленда завдячували саме цим планерам, які дозволяли їм миттю зникати після злочину; в основному на цих машинах ґрунтувалася і деспотична могутність Гаррі Кіллера.

Справді, саме страх тримав у покорі невідому світові державу, столицею якої був Блекленд, страх допоміг Гаррі Кіллеру встановити і підтримувати своє владарювання. Проте самодержавний володар передбачив можливість бунту своїх білих або чорних підданців. Палац був побудований так, що панував над усім містом і тримав під загрозою гармат усі сектори, сад, казарми. Будь-яке повстання стало б сигналом до масового винищення, повсталі не мали б навіть можливості утекти. Пустиня сама по собі являла непрохідну перепону, і читач незабаром побачить, що, раз потрапивши в це лігво, доводилося зрікатись надії звідти вибратись.

До цього слід додати, що Блекленд утримувано в чистоті й порядку, там існували всі можливі засоби комфорту. Не було у Веселих хлопців і "цивільних" ні одного житла без телефону. Не було вулиці, будинку, навіть невільничої хатини без водопроводу й електрики.

В околицях міста, закладеного серед пустині десять років тому, перетворення були ще чудесніші. Піщаний океан відступив від міських стін на кілька кілометрів, і навкруги Блекленда, ховаючись за обрієм, простяглися поля, оброблені за найдосконалішими методами, де з року в рік успішно вирощувалися кращі сільськогосподарські культури Європи й Америки.

Такий був витвір Гаррі Кіллера, що був би гідний подиву, якби не ґрунтувався на злочинах і не мав їх на меті. Але як же все це було здійснено? Як перетворив він ці безплідні, сухі рівнини в родючі лани? Для існування людини й тварини, для того, щоб земля давала плоди,

необхідна вода. Як же Гаррі Кіллер обдарував нею цей край, де раніше роками не випадало ні краплини дощу? Чи він володів магичною силою?

Ні, Гаррі Кіллер не був наділений надприродною могутністю, і, залишений на самого себе, він, безумовно, не зміг би здійснити всі ці чудеса. Але Гаррі Кіллер був не сам. Палац, де він жив разом з тими, кого зухвало називав своїми радниками, казарми Чорної варти і ацгари для планерів займали всі разом меншу частину лівобережного сектора Блекленда. Посеред великого простору там були зведені інші будови, ціле друге місто, всередині першого, різноманітні споруди, двори й сади якого займали площу в дев'ять гектарів. Напроти палацу височів завод.

Завод був автономним, незалежним містом, якому Володар щедро відпускав кошти, яке він поважав, якого навіть, сам собі в цьому не признаючись, трохи побоювався. Споруджене за його задумом місто було витвором Заводу, який оснастив Блекленд усіма найновішими вдосконаленнями і, крім того, незвичайними винаходами, що стали відомі в Європі лиш багато років пізніше.

Завод мав душу й тіло. Душею був його директор, а тілом — сотня робітників різних національностей. Більшість з них була завербована у Франції й Англії, де їх обрали серед кращих представників різних професій і звідки звабили в Блекленд по мосту з чистого золота. Кожний з них одержував ставку міністра, але зате мусив неухильно підкорятись законам Блекленда.

Серед цих робітників найрізноманітніших спеціальною теї більшість становили складальники механізмів. Дехто був одружений, і в описуваний період історії Блекленда в заводському містечку налічувалося двадцять сім жіг нок і кільканадцятро дітей.

Ці чесні трудівники, що являли такий разючий контраст з усіма іншими мешканцями міста, жили всі на заводі, за межі якого їм було суворо заборонено виходити. Чорна варта й Веселі хлопці день і ніч

суворо наглядали за цим. Ніхто з них і не намагався порушувати цю умову, про яку їх було попереджено при наймі; на весь час перебування в Блекленді робітники були відрізані від усього світу. Вони не тільки не мали права виходити з заводу, але не могли навіть нікому писати й одержувати листи ззовні. Багатьох лякали такі суворі умови, і вони відмовлялися; але дехто все ж спокушався високою платою. І справді — що людина втрачає, коли вона бідна і доводиться поневірятися заради шматка хліба? Варто зважитися і податись туди, де невідомо що тебе чекає, коли є шанс розбагатіти, бо зрештою, казали вони собі, ризикуєш лише життям.

Як тільки угода укладалася, завербований сідав на визначений йому корабель і приїжджав на один з Біссагаських островів, розташованих поблизу берегів Португальської Гвінеї. Там він мусив дозволити зав'язати собі очі, і один з планерів, для яких у відповідному місці архіпелагу було влаштовано захисток, приставляв його у Блекленд, покриваючи менш як за шість годин відстань у дві тисячі кілометрів. Планер приземлявся на еспланаді, що відділяла Палац від заводу, пов'язку знімали з очей, і робітник вступав на завод, звідки не виходив уже до того дня, коли виявляв бажання розірвати угоду і повернутися на батьківщину.

За угодою завербований робітник справді мав таке право. Він був в'язнем, поки лишався в Блекленді, але міг повсякчас залишити місто назавжди. В такому разі з тієї ж еспланади планер відвозив його знов на Біссагоські острови, звідки він мав пароплавом повернутися в Європу. Так принаймні запевняли робітників, які бажали виїхати з Блекленда. Проте їхні товариші, які лишалися на заводі, і гадки не мали, що, виїхавши, ці люди не прибували за призначенням — їхні кістки білили десь у пустині, а плата, одержана ними при розрахунку, незмінно поверталася до того, хто її видав. Так каса Володаря не бідніла, а таємниця існування Блекленда зберігалась, і владарювання Гаррі Кіллера лишалось нікому невідомим.

Зрештою, такі від'їзди бували рідко. Живучи в повному невіданні, навіть не підозріваючи, що собою являють мешканці міста, робітники

лише у виняткових випадках заявляли про бажання переступити межі свого маленького містечка. Вони жили тісним, замкненим колом, допомагаючи жінкам у домашньому господарстві, почувавши себе щасливими, — щасливішими, у всякому разі, ніж на батьківщині, — цілком віддавшись своїй роботі, захоплюючися нею і не відриваючись від неї часто-густо до пізньої ночі.

Єдиним начальником робітників був їх директор, француз Марсель Камаре, якого вони обожнювали.

Марсель Камаре був єдиним мешканцем заводу, який міг вільно виходити з нього і безборонно блукати по вулицях чи в околицях Блекленда. Дарма що він широко користувався цим привілеєм і, заглибившись у мрії, гуляв скрізь і всюди, він, проте, не краще за своїх підлеглих був обізнаний із звичаями міста, сама назва якого лишалась для нього невідомою.

Один робітник якось спитав його про цю назву; Камаре замислився, потім, на превеликий подив свого працівника, відповів, все ще вагаючись:

— Слово честі... не знаю!..

Ніколи доти йому не спало на думку дізнатись про таку "дрібницю". Розмова на тому й скінчилась; він одразу забув про поставлене питання й більше не згадував про нього.

Ось якою дивною людиною був Марсель Камаре.

На вигляд йому можна було дати років сорок. Середнього зросту, з вузькими плечима й запалими грудьми, з тонким і рідким білявобезбарвним волоссям, він виглядав тендітним і хворобливим. Жести в нього були розмірені, і говорив він з незворушним спокоєм, навіть по-дитячому несміливо, слабким, ніжним голосом, який ніколи, ні за яких обставин не підвищувався до гнівного тону. Надто важка голова

його завжди була трохи схилена до лівого плеча, а на блідоматобому обличчі з тонкими рисами вражали несподіваною красою чудові очі, небесно— блакитні і мрійні.

Уважний спостерігач помітив би в цих чудових очах ще щось — якийсь тьмянний, тривожний блиск з'являвся в них часом, а погляд починав блукати. Той, хто спостеріг би цей блиск, прийшов би до висновку, що Марсель Камаре несповна розуму, і, можливо, такий висновок був би недалекий від істини. Справді, відстань між генієм і безумством дуже мала, вони навіть в чомусь межують.

Та незважаючи на всю свою фізичну слабкість і лагідність, Марсель Камаре був обдарований енергією справді невичерпною. Він лишався байдужим до найстрашніших нещасть і небезпек, до найжорстокіших випробувань. Це пояснювалось тим, що він їх просто не помічав. Погляд його ясних очей був звернений вглиб і нічого не бачив навколо. Ця людина жила поза часом, у чарівному світі, населеному химерами. Завжди, повсякчас він напружено мислив, і тільки мислив. Марсель Камаре був наче розумовою машиною, машиною геніальною, нешкідливою і в той же час страшною.

Щодо неувважності він міг би позмагатися з Сен-Береном, точніше, він був чужий усьому, з чого складається реальне життя, — і не один раз падав у Червону річку, думаючи, що ступає на міст. Слуга Джоко ніяк не міг примусити його їсти своєчасно. Марсель Камаре їв тоді, коли йому хотілося, і засинав, коли його зборював сон, а це могло бути і опівдні і опівночі.

Десять років тому обставини звели його з Гаррі Кіллером. В той час Камаре захопився ідеєю надзвичайного пристосування, здатного, за словами автора, викликати дощ. Свої фантазії він розповідав усім, хто тільки згоджувався слухати. Гаррі Кіллер почув про винахід разом з іншими, але всі тільки сміялися, а він підійшов до цього чисто теоретичного проекту серйозно і побудував на ньому задум, який пізніше здійснив.

Гаррі Кіллер був злочинець, але злочинець з широким розмахом, і він зрозумів, як багато може одержати від невизнаного генія. Випадок віддав йому до рук Марселя Камаре, він засліпив ученого можливістю здійснити його мрії, повів за собою в пустиню й сказав: "Хай піде тут обіцяний дощ!" І дощ слухняно почав падати.

Відтоді Камаре жив весь час мов у гарячці. Одну за одною він втілював у дійсність свої химери. Після дощувальної машини його мозок створив ще сотню винаходів, які використовував Гаррі Кіллер, сам же автор ніколи не турбувався про те, як їх застосовували.

Певна річ, винахідника не можна вважати відповідальним за зло, посередньою причиною якого він, проте, лишається. Нікому не спаде на думку обвинувачувати, наприклад, того, хто вигадав револьвер, в усіх злочинах, здійснених з допомогою цієї зброї, яка без нього не існувала б. Але, зрештою, творець цього знаряддя вбивства розумів, що подібна річ. може і повинна вбивати і що саме для цієї мети вона була ним задумана.

Не такий був Марсель Камаре. Якби йому заманулося розробити проект гармати з небувалою досі далекобійністю й вагою снаряда, він залюбки обчислив би форму, вагу, профіль заряду й деталей та кількість пороху, не вбачаючи в цьому нічого іншого, крім балістики. І якби йому .розповіли, що його дітище може стаги знаряддям жорстокості, він би щиро здивувався.

Гаррі Кіллер побажав дощу, і Камаре викликав дощ; Гаррі Кіллер побажав мати сільськогосподарські знаряддя, і Камаре створив удосконалені механічні плуги, сівалки, прополювачі, косарки й молотарки, які виконували всі роботи без окремого джерела енергії; Гаррі Кіллер забажав літальних машин, і Камаре дав йому планери, здатні робити п'ять тисяч кілометрів з небаченою швидкістю.

Живучи в світі абстракцій, він бачив перед собою тільки проблеми і не цікавився ні їх пракгичним застосуванням, ні походженням матеріальних

засобів, потрібних для їх здійснення. Перш за все він зажадав, як чогось дуже простого, побудування заводу, і сотні негрів спорудили, цей завод. Після цього йому були потрібні ще різні станки, динамо, парова машина — і все це немов чудом з'явилося в пустині протягом кількох місяців. Нарешті, він зажадав робітників, і робітники прибули, один за одним, в потрібній кількості. Як були здійснені ці чудеса? Марселя Камаре це не обходило. Він вимагав — йому давали. Дуже просто!

Не намагався він і підраховувати капітали, витрачені на здійснення його мрій, і ніколи перед ним не поставало цілком природне запитання: "Звідки беруться гроші?" Ось в якій обстановці мають розгортатися події, що становитимуть зміст другої частини нашої оповіді.

В момент, коли вона починається, усе в Блекленді йшло заведеним порядком. Робітники працювали на заводі, частина Веселих хлопців наглядала за неграми, зайнятими на полях, в той час як усі інші за своїм звичаєм віддавалися грубим розвагам, а "цивільні" проводили потроху свою дещо непевну торгівлю.

Близько одинадцятої години ранку Гаррі Кіллер був сам у себе. Він поринув у глибоку задуму, судячи з виразу його обличчя, не надто приємну.

Задзвонив телефон.

— Слухаю! — промовив Гаррі Кіллер, беручи трубку.

— На заході, сімнадцять градусів на південь, видно десять планерів,  
— почув він.

— Піднімаюсь, — відповів Гаррі Кіллер і повісив трубку.

За кілька хвилин він досяг площадки башти, де знаходився Веселий хлопець, який його попередив.

— Там, — сказав він, вказуючи точку в просторі.

Гаррі Кіллер озброївся біноклем і скерував його у вказаному напрямі.

— Це вони, — кинув він, придивившись.

Він знов навів бінокль на захід, потім опустив і наказав:

— Поклич радників, Родерік. Я спускаюсь.

Поки Веселий хлопець тію телефону оповіщав членів ради, Гаррі Кіллер швидко спустився на еспланаду, розташовану між палацом і заводом. Дев'ять радників один по одному приєдналися до нього. Вони чекали, втупивши очі в небо.

Чекати довелось недовго. Планери збільшувались на очах. За кілька хвилин вони вже плавно приземлялися на еспланаді.

Очі Гаррі Кіллера спалахнули радістю. На чотирьох планерах були тільки водії, зате шість інших мали по два пасажери: одного з Чорної варти і одного полоненого, міцно зв'язаного з накинутим на голову й плечі мішкрм.

Шістьох полонених звільнили від пут. Коли їхні засліплені очі звикли до світла, вони стали з подивом озиратись довкола. Вони стояли на великій площі, оточеній з усіх боків неприступними стінами. За кілька кроків від них — дивні апарати, що приставили їх повітряним шляхом. Перед ними — величезний палац, увінчаний баштою, і скупчені щільним гуртом тридцять негрів з Чорної варти. Трохи ближче — група з десяти чоловік маловтішного вигляду. Позад них, більш як за сто п'ятдесят метрів, довжелезна стіна без вікон і дверей, над якою здіймався заводський димар і ще довша легка металічна вишка, призначення якої важко було зрозуміти. Де вони опинились? Що це за фортеця, не позначена ні на одній карті Африки?

Поки вони ставили собі ці запитання, Гаррі Кіллер зробив знак, і на плече кожного в'язня опустилася груба рука. Хоч не хоч, довелося їм рушити до палацу, двері якого відчинились перед ними і, пропустивши їх, замкнулися.

Джейн Бакстон, Сен-Берен, Барсак, Амедей Флоранс, доктор Шатонней і Понсен опинилися в руках у Гаррі Кіллера, самодержця Блейленда, неznаної столиці нікому невідомої імперії.

## II. НА КРИЛАХ

(З записної книжки Амедея Флоранса)

25 березня. Скоро мине доба, як ми в... Справді, де ми? Просто не уявляю.

Позавчора ми вляглися, знеможені утомою, і заснули сном праведників. Та ще вдосвіта нас розбудив пекельний шум. Це було те саме гудіння, яке вже тричі мене бентежило, але цього разу незмірно гучніше. Ледве ми розплющуємо очі, як змушені їх заплющити, осліплені яскравим промінням, що б'є звідкись над нами.

Ми не встигаємо отямитись від цього оглушливого гуркоту й не менш незбагненного блиску, коли на нас зненацька нападають якісь люди. Нас кидають на землю, зв'язують, затикають нам роти, натягають на голови й плечі якісь мішки — все це з блискавичною швидкістю. Нічого не скажеш — "чиста робота"!

Мотузки в'їдаються мені в кісточки ніг, в коліна й руки, скручені за спиною. Зв'язали, як ковбасу!

Голос лейтенанта Лакура промовляє грубо:

— Готово, хлопці?

І одразу ж, не лишаючи часу на відповідь, додає ще грубіше:

— Першому, хто поворухнеться, куля в голову... Ну, гайда!

Хтось відповідає щось меткому лейтенантові, очевидно, по-німецьки. Барсак, який добре знає цю кострубату мову, пізніше сказав мені, що ця фраза означала: "Ми не можемо спуститись, тут надто багато дерев".

В ту мить я нічого не зрозумів, але мене вразило, що німецькі слова долетіли до нас здалека, я б сказав, згори, разом з триваючим гудінням. Не встиг цей скінчити, як третій голос прокричав так само, тільки на цей раз англійською мовою:

— Ваших полонених необхідно забрати туди, де кінчаються дерева.

— В який бік? — запитує так званий лейтенант Лакур.

— На Куркуссу! — кричить підступний син Альбіону .

— На яку відстань? — запитує знов лейтенант.

Відповідає четвертий голос, і я догадуюсь, що це італійські слова, і означають вони: "Кілометрів на двадцять". Виходить, ми опинилися в країні поліглотів ? Біля вавілонської вежі (чи точніше у "вавілонських хащах")?

Тим часом лейтенант Лакур відповідає:

— Добре, вирушу на світанку.

Після цього гудіння посилюється, потім одразу починає слабнути і поступово завмирає. За кілька хвилин його вже не чути.

Час минає. Щось через годину мене хапають двоє, один зз ноги, другий за плечі, піднімають, перекидають мов мішок висівок через сідло, задня лука якого муляє мені спину, і кінь пускається скаженим галопом.

Навколо мене мчать інші коні, і час від часу я чую глухий стогін: моїм товаришам так само погано, як і мені. Я задихаюсь, обличчя в мене налилося кров'ю. Здається, голова моя, зараз лусне, бідна моя голівонька, що сумно звисає з правого боку коня, в той час, як мої ноги за кожним стрибком вибивають дріб об його лівий бік.

Шалений біг триває з годину, і кавалькада раптом спиняється. Мене спускають з коня, вірніше, скидають на землю, наче клунок з білизною. Минає кілька хвилин, потім до моєї свідомості доходять вигуки; хтось каже англійською мовою: "Вона мертва", інший відповідає італійською: "Ні, тільки зомліла".

— Розв'яжіть її, — наказує по-французьки голос, що його я приписую лейтенантові Лакуру, — і лікаря теж.

Жінка?.. Невже міс Бакстон?!

Я почуваю, що з мене стягають мішок і пов'язку, які заважають дихати й бачити. Чи не вважають мої кати, що мають справу з доктором Шатоннеєм? Це справді так — помітивши свою помилку, начальник (як я й чекав, це лейтенант Лакур) каже:

— Не цей. Давайте іншого.

В цю мить його покликали. Тедер я знаю його справжнє ім'я: капітан Едвард Руфус. Як капітан, то й капітан! Хай би він був навіть генералом, кращим від цього він не стане. Поки з ним розмовляють, капітан Руфус не звертає на мене уваги. Я користуюсь з цього і дихаю на повні груди, Ще трохи, і я б задихнувся. Мабуть, це помітно, бо, глянувши знов на мене, капітан віддає якийсь наказ, якого я не дочув. Мене одразу

обшукують, забирають зброю, гроші, але лишають мені мій блокнот. Ці тварюки не розуміють, яку цінність мають статті, підписані Амедеем Флорансом. Сили небесні, з якими ідіотами доводиться мати справу!

Проте ці йолопи розв'язують мені руки й ноги, і я маю змогу рухатись. Не гаючись, починаю оглядатися.

Перше, що привертає мою увагу, це десять... чого? десять... машин, десять... гм! речей... систем... зрештою, десять предметів — щоб мене чорти вхопили, коли я розумію, яке їх застосування! Вони не схожі ні на що, бачене мною досі. Уявіть собі досить широку платформу, що спирається на два великі полози, загнуті з одного кінця. На платформі височить металічна ґратчаста щогла, заввишки чотири-п'ять метрів, посередині якої міститься великий гвинт з двома лопастями, а угорі два... (Ну от! Знов починається. Неможливо добрати слово) два... стрижні, дві... площини. Ні! Слово знайдено: все разом дуже нагадує велетенську чаплю на одній нозі — два крила, ось воно, два крила з блискучого металу, розмахом коло шести метрів. Я налічую десять таких механізмів, вишикуваних в ряд у бойовому порядку. Для чого вони можуть служити?

Одірвавшись од цього незрозумілого видовища, я помічаю навколо себе досить численне товариство. Це, перш за все, екс-лейтенант Лакур, підвищений до чину капітана Руфуса, далі два колишніх сержанти з нашої другої охорони, справжній чин яких мені невідомий, потім двадцяттеро їхніх чорних стрілків — більшість з них я одразу пізнаю, — і, нарешті, ще шестеро білих з обличчями шибеників, яких я досі не бачив. В цілому товариство не з приємних.

Посеред цих людей — мої товариші. Перелічую їх очима. Вони всі тут. Міс Бакстон простерта на землі, смертельно бліда. Біля неї клопочуться доктор Шатонней і Малік, яка гірко плаче. Сен-Берен з обличчям, налятим кров'ю, сидить тут же, важко дихаючи. Барсак і Понсен, здається, почувають себе краще. Вони стоять і розминаються. Треба й собі розправити м'язи.

Але я ніде не бачу Тонгане. Невже його вбили під час наскоку? Це дуже ймовірно — через це, мабуть, Малік так ридає. Я відчуваю щирий жаль за хоробрим і вірним Тонгане.

Підводжуся й прямую до міс Бакстон; мені нічого не кажуть. Ноги залякли, я йду поволі. Мене випереджає капітан Руфус.

— Як себе почуває мадемуазель Морна? — питає він доктора Шатоннея.

Так, так! Екс-лейтенант знає нашу супутницю тільки під її вигаданим ім'ям.

— Краще, — каже доктор. — Вона вже розплющує очі.

— Можна вирушати? — запитує так званий капітан.

— Не раніш як за годину, — рішуче заявляє доктор, — і, якщо ви не хочете нас вбити, раджу вам не вдаватись більше до таких варварських засобів.

Капітан Руфус не відповідає і відходить. Я наближаюсь і бачу, що міс Бакстон справді опритомніла. Незабаром вона підводить голову. Всі ми збираємось навколо неї.

— Друзі мої, простіть мені! — каже раптом міс Бакстон, і рясні сльози котяться з її очей. — Це я затигла вас у цю жахливу пригоду. Якби не я, ви були б тепер у безпеці...

Ми, певна річ, протестуємо, але міс Бакстон продовжує звинувачувати себе і просити в нас прощення. Я додержуюся тієї думки, що все це зайві слова, і переводжу розмову на інше: оскільки міс Бакстон знають тут під прізвиськом Морна, чи не краще їй зберегти цей псевдонім? Усі одноставно погоджуються, і дуже вчасно, бо на цьому наша розмова

переривається. За коротким наказом капітана Руфуса нас грубо схоплюють. Тільки моєю скромною особою займається аж три чоловіки. Мене знову зв'язують, і огидний мішок як і перед тим закриває від мене зовнішній світ. Я тільки встигаю помітити, що з усіма моїми товаришами роблять те ж саме.

Мене несуть... Невже знов на коня? Ні, кладуть долілиць на якусь тверду, але рівну поверхню, зовсім не схожу на кінську спину. Минає кілька хвилин, і я чую ніби сильні помахи крил, а поверхня, на якій я лежу, починає слабо вібрувати. Це триває одну мить, потім раптом — оглушливе гудіння, але дужче в п'ять, десять, сто раз, і от вітер б'є мене з неймовірною силою, яка збільшується з секунди на секунду. В той же час я відчуваю... як би це сказати?.. відчуваю, що піднімаюсь або, точніше, це нагадує санчата на американських гірках, коли при спусках і підйомах перехоплює подих, а серце стискається в грудях...

Це триває хвилин п'ять, поки організм потроху приходить в нормальний стан. І тут, мушу признатись, загорнутий цим проклятушим мішком, заколисаний ритмічним гудінням, я починаю дрімати...

Прокидаюсь я від того, що одна моя рука раптом починає ворухитись. Здивований, я помічаю, що мене погано зв'язали, і мої руки інстинктивним зусиллям відсунулись одна від одної.

Спочатку я лежу непорушно і прислухаюсь, бо чую два голоси, які кричать по-англійськи, перекриваючи оглушливий шум. Я догадуюсь, що один з них належить англійцеві, другий — негру, судячи з вимови й граматики. Та хто б вони не були, не треба показувати, що я здобув деяку свободу рухів. Поволі, дуже обережно я випростую руки і простягаю їх вздовж тіла. Готово! Тепер треба б повернути собі можливість бачити.

Я знаю, як де зробити. В кишені у мене ніж... не ніж, а маленький складаний ножичок, непомічений бандитами; він не міг би бути

знаряддям самозахисту, але цілком придатний, щоб зробити невеличке віконце у цьому мішку, який осліплює, душить мене. За чверть години терпеливих зусиль моя права рука, озброєна ножичком, піднімається до обличчя і прорізає мішок...

Сили небесні!.. Що я бачу?.. Я ледве стримую вигук здивування. Мої очі, звернуті до землі, помічають її на величезній відстані, по-моєму, метрів за п'ятсот. Аж тепер мені стає ясно: я на літальній машині, що несе мене в повітрі з швидкістю експреса, а можливо й швидше. Я заплющую очі, дрож проймає мене від голови до ніг. Признаюсь, від такої несподіванки мені в першу мить стає страшно.

Коли серце моє знов б'ється рівно, я починаю придивлятись, уже спокійніше. Ґрунт піді мною продовжує бігти назад з запаморочливою швидкістю. Скільки ми робимо за годину? Сто, двісті кілометрів чи більше?.. Як би там не було, це — пустиня, пісок і каміння, і подекуди купки низькорослих пальм. Смутна країна!

А проте мені вона уявлялася ще смутнішою. Ці карликові пальми зеленіють дуже яскраво, а між камінням буйно розрослася трава. Невже у цій пустині, всупереч чуткам, іноді йде дощ?

Часом я помічаю інші апарати, ті, які летять нижче нас, і чую звук тих, які летять вище. Ціла ескадрилья механічних птахів мчить у просторі. І дарма, що мов становище дуже серйозне, я в захваті. Хто б не були ці наші вороги, вони — незвичайні люди, адже вони зуміли втілити в життя мрію Ікара !

Краєвид починає мінятись. Ми летимо приблизно годину, і от я раптом бачу пальми, луки, садки. Це оазис, не дуже великий, в діаметрі метрів сто п'ятдесят, не більше. Він одразу зникає, але зараз же на обрії з'являється другий, а ось і третій, над яким ми пролітаємо вихором.

У кожному оазисі тільки один будиночок. З нього виходить людина, очевидно, почувши шум наших машин. Інших людей не видно. Невже на цих острівцях живе тільки по одному мешканцю?

А ось нова загадка — ще важча: від першого оазису каша машина летить над лінією стовпів, розташованих на такій однаковій відстані один від одного, що мені починає ввижатися металічний дріт, який їх сполучає. Чи не марення це все? Телеграф (чи телефон) у пустині?!

Після третього оазису перед нами виринає четвертий, значно більший. Я помічаю дерева, не тільки пальми, а й каріте, бавольник, баобаби, акації. На чудово оброблених полях працюють негри. Потім на обрії зводяться стіни і наш політ скеровується до них.

Це неznане місто і є нашою метою, бо казковий птах починає знижуватись. Ось ми вже над ним. Місто середніх розмірів, але дуже незвичайне! Я чітко розрізняю його півкružні вулиці, розташовані концентрично, за чітким планом.

Машина знижується все більше. Ми пролітаємо над вузькою річкою, і у мене зразу складається враження, що ми падаємо, як камінь. Ми описуємо спіраль, від якої мене починає нудити. Серце підскакує догори...

Гудіння гвинта вщухає, машина торкнулася землі. Вона сковзає по поверхні ґрунту все повільніше і за кілька метрів спиняється.

Чиясь рука стягає з мене мішок — я ледве встигаю скласти руки і обмотати навколо них мотузку. Мене розв'язують, але при цьому помічають мої хитрощі.

— Який це собачий син так в'язав? — чую я, але, розуміється, лишаю запитання без відповіді і тільки з приємністю воруху заклякими ногами.

— Встати! — владно наказує по-англійськи хтось, кого я не бачу.

Я радий виконати наказ, але це не так просто. Після, кількох невдалих спроб я нарешті підводжуся і кидаю перший погляд навколо себе.

Невеселе видовище! Попереду висока, глуха стіна, ззаду точнісінько така ж сама. Ліворуч — знов стіна. Можна сказати, досить одноманітний краєвид. Правда, над цією третьою стіною, ліворуч від мене, я помічаю наче башту і високий димар. Може, це завод? Дуже можливо... все мені здається можливим, крім одного: зрозуміти призначення ось цієї височенної ґратчастої щогли, яка тягнеться й тягнеться вгору, метрів на сто над баштою.

Праворуч видовище трохи інше: дві великі споруди, а попереду — щось подібне до фортеці з уступами, галереями та бійницями.

Мої товариші усі тут, за винятком Тонгане, а також Малік, яка ще вранці була з нами. Що з нею?

Усі, крім мене, ніяк не можуть звикнути до денного світла (у них не було в польоті такого віконечка, як у мене). Вони зовсім засліплені, жмуряться і весь час протирають очі. І тут на плече кожного з нас лягає чиясь рука, нас тягнуть, підштовхують, очманілих, розгублених...

Чого від нас хочуть, і де де ми опинилися, чорт забирай?!

Та ба! За хвилину ми опинилися в тюрмі.

### III. ДЕСПОТ

(З записної книжки Амедея Флоранса)

26 березня. І от я — в тюрмі. Троє чорношкірих грубо схопили мене і потягли по якихось сходах, потім по темному коридору на довгу галерею, куди виходять двері наших камер. Мене вводять у кімнату з заґратованим вікном на висоті чотирьох метрів над головою, двері зачиняються, і ключ тричі повертається в замку. Я лишаюся на самоті із своїми думками, аж ніяк не райдужними.

Камера простора, і повітря в ній хороше. Є тут стіл з письмовим приладдям, стілець, чиста постіль і все, що потрібно для туалету. Під стелею — електрична лампочка. Загалом непогано, і я був би навіть задоволений цією кімнатою, якби не був у ній в'язнем.

Сідаю, закурюю цигарку і чекаю... Чого? Подій. Чекаю, не перестаючи міркувати про принадність подорожування.

Через дві години мої роздуми порушуються — двері підмикають із скрипом і рипом, і крізь щілину я бачу... Я бачу Чумукі, що зник того самого дня, коли я втретє почув таємниче гудіння, причина якого мені тепер зрозуміла. Отакий нахаба! Наважується з'являтися до мене після того, що він зробив з моїми статтями!

Втім, Чумукі, очевидно, приготувався до холодного прийому. Перш ніж увійти, він кидає в кімнату обережний погляд, ніби вивчаючи обстановку.

— А! Ти тут, неприторений негіднику! — вимовляю я, поспішаючи йому назустріч з наміром добре відлупцювати його за все.

Але я наштовхуюсь на двері, що їх зрадник швиденько замкнув. Зрештою, тим краще. Якби я потішив себе і накрутив йому вуха, до чого б це призвело? — тільки ускладнило б моє становище, і без того невеселе.

А Чумукі наче розгадав мої мирні наміри. Двері прочиняються вдруге, і його кучерява чуприна появляється знов. О, тепер він може увійти. Я

сідаю на своє місце... і заспокоююсь. Тонем, в якому вже немає погрози, я повторюю:

— То ти тут, негіднику! Що тобі?

— Я тут слуга, — відповідає Чумукі, зиркаючи спідлоба і широко розчиняючи двері.

У коридорі ще двоє негрів із стравами, які Чумукі ставить на стіл. У мене аж слина котиться: тільки тепер я почуваю, що конаю з голоду.

Забувши про всі інші турботи, я віддаю належне їжі, і розпитую Чумукі, який шанобливо мені прислуговує і відповідає охоче. За його словами, я став гостем — зовсім не з власного бажання! — могутнього короля, його величності Гаррі Кіллера — ім'я, між нами, препаскудне! — і мене приставлено в незвичайне місто, де "багато великих будинків" і "багато хитромудростей тубабів", тобто європейських винаходів. Після знайомства з незвичайними літальними машинами цьому неважко повірити.

Я продовжую розпитувати. Чи не цей вищезгаданий король підсунув мадемуазель Морна його, Чумукі, як провідника? Чумукі запевняє, що ні; його підманув Моріліре. Не обмежившись підкупом, цей останній розхвалив йому могутність і великодушність Гаррі Кіллера (якого Чумукі, зрештою, і не бачив ніколи), обіцяючи негідникові легке й веселе життя, і це його спокусило. Коли я запитую, чи не знає він, що сталося з його старим приятелем Тонгане, огидне обличчя Чумукі лютіє, він черкає рукою по горлянці і вимовляє:

— Кувік!..

Отже, мої припущення підтверджуються: бідолашний Тонгане загинув.

А Чумукі продовжує звірятися. Гудіння, почуте мною в той день, коли він зник, йшло від повітряної машини, на якій прилетів лейтенант Лакур, точніше, капітан Едвард Руфус, а його люди прибули нам назустріч по землі, під проводом двох сержантів, і для розваги по дорозі розоряли села. Цим і пояснюється елегантність командира і обдертість солдатів, а також жах пораненого негра, коли він пізнав одного з нападників. Тією ж літальною машиною Чумукі привезено сюди, в... він страшенно спотворює слово, але врешті догадуюсь, що він хоче вимовити "Блекленд", тобто "Чорна країна". Назва підходяща! Отже, ми в місті Блекленді, абсолютно невідомому найбільш обізнаним географам.

Поки негр розповідає мені це все, я міркую: якщо він зрадив з корисливості, то чи не зрадить він з тієї ж причини і своїх нових хазяїв? Я тут-таки пропоную Чумукі велику суму, яка дала б йому змогу все своє життя любесенько байдикувати. Шахраєві це здається цілком природним, але він хитає головою — з виглядом людини, яка не бачить можливості "заробити".

— Нема способу утекти, — каже він. — Тут багато солдатів, багато хитромудростей тубабів, багато високих стін.

Він додає, що місто оточене непрохідною пустинею.

Невже ми приречені лишатися тут до кінця наших днів?

Сніданок закінчено, Чумукі йде, і я остаюся на самоті. Увечері мені приносять обід (кухня тут загалом задовільна), потім, коли мій годинник показує дев'яту, електрична лампочка раптом гасне. Я напмацки укладаюся спати.

25 березня я встаю після міцного сну і займаюся писанням своїх нотаток. День минає спокійно. Я не бачу нікого, за винятком Чумукі, який справно приносить мені їжу. Ввечері укладаюся заздалегідь; світло знову гасне о дев'ятій годині. Уранці прокидаюся — свіжий і бадьорий, але, на

жаль, все ще у тюрмі. Це ж просто нісенітниця, — чого, зрештою, від нас хочуть? І коли я зможу, нарешті, кого-небудь про це спитати?

Увечері того ж дня. Мої бажання здійснилися. Ми бачили його величність Гаррі Кіллера, і наше становище відтоді так змінилося, що я й досі схвильований і весь тремчу.

Коло третьої години мої двері розчиняються. Цього разу на порозі не Чумукі, але теж наш старий знайомий — Моріліре, в супроводі двох десятків негрів, якими він командує. А серед них я бачу своїх супутників, крім Сен-Берена, який, за словами його юної тітки, все ще не може поворухнутись. Приєднуюся до них, думаючи, що прискіпа наша остання година і нас ведуть на страту.

Нічого подібного. Ми минаємо кілька коридорів і нарешті потрапляємо в досить велику кімнату; наш конвой спиняється на порозі. У кімнаті стоїть тільки крісло і стіл, а на столі — склянка і недопита пляшка, від якої тхне алкоголем. У кріслі за столом сидить людина; наші погляди звертаються до неї. І вона, треба сказати, варта того.

Його величності Гаррі Кіллеру років сорок — сорок п'ять, хоч на вигляд можна дати більше. Він, очевидно, високий на зріст, а широкі плечі, дужі руки й могутні м'язи свідчать про неабияку силу.

Особливо прикметна в нього голова. Обличчя, позбавлене рослинності, виявляє вдачу одночасно сильну й підлу. Його увінчує кошлате сивіюче волосся, справжня грива, до якої гребінець не торкався, здається, одвіку. Чоло в нього високе, розумне, але випнуті щелепи і важке, квадратне підборіддя свідчать про грубі і буйні пристрасті. Вилицюваті загорілі щоки, обсіпані кривавочервоними прищами, западають посередині і переходять у дві обважнілі складки. Губи товсті, нижня трохи одвисла, відкриваючи зуби, сильні й здорові, але жовті й занехаяні. Очі сидять глибоко і блискають несамовито, часом нестерпно, з-під кущуватих брів.

Такого не щодня зустрінеш. В ньому почуваються всі найзухваліші жадання, пороки. Він огидний, але притому небезпечний.

Його величність одягнений у щось подібне до мисливського убрання з сірого полотна: короткі штани, краги й куртка; все це брудне, вкрите плямами. Свій великий фетровий капелюх він поклав на стіл, а поруч спочиває його права рука, що весь час тремтить. Доктор Шатонней вказує мені куточком ока на цю тремтливу руку. Я зрозумів: перед нами алкоголік.

Довгий час цей суб'єкт мовчки розглядає нас. Його очі поступово переходять з одного на другого. Ми терпляче чекаємо.

— Мені казали, що вас шестеро, — вимовляє він нарешті французькою мовою з помітним англійським акцентом, поважно, але хрипким голосом. — Та я бачу тільки п'ятьох. Чому?

— Один з нас захворів після страждань, яких йому завдали ваші люди, — відповідає Барсак.

Знову мовчання, і зненацька наш співрозмовник випростується і кидає запитання:

— Чого ви з'явилися до мене?

Запитання таке несподіване, що всім нам хочеться сміятись, дарма, що становище наше не з веселих, чорт забирай! Ніби ми з власної волі опинились у нього!

А він продовжує погрозово:

— Шпигувати, ясна річ!

— Пробачте, добродію... — починає Барсак.

Але той перебиває. Раптом розлютувавшись, він гупає кулаком об стіл і кидає громовим голосом:

— Мене звуть володарем!

В цю мить Барсак незрівнянний. Скрізь і за всяких умов він насамперед оратор. Випроставшись і приклавши ліву руку до серця, правою він робить широкий жест.

— З тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року у французів більше немає володарів! — заявляє він урочисто.

Де-небудь в іншому місці цей виступ Барсака прозвучав би трохи кумедно, але тут, перед цим хижим звіром, він звучить благородно, даю слово! Він показує, що ми нізащо не принизимось перед цим п'яним авантюристом, і всі ми згодні з промовцем, включаючи Понсена, який вигукує:

— Позбавте людину незалежності, і ви відберете в неї свободу!

Хоробрий Понсен! Непогано сказано!

Гаррі Кіллер знизує плечима, потім знов починає розглядати нас по черзі, наче побачив уперше, його очі з блискавичною швидкістю перебігають від одного до другого і нарешті зупиняються на Барсаку і пронизують його страшним поглядом. Але Барсак і вухом не веде — от молодець! Цей син Півдня не лише балакучий, він, крім того, сповнений відваги й гідності. Начальник експедиції одразу виростає в моїх очах.

Гаррі Кіллер сяк-так опановує себе, що, очевидно, з ним не часто трапляється, і запитує з таким же несподіваним спокоєм, як раптовим був його вибух гніву:

— По-англійськи говорите?

— Так, — відповідає Барсак.

— А ваші супутники?

— Теж.

— Це добре, — хвалить Гаррі Кіллер і одразу повторює так само хрипко англійською мовою: — Чого ви з'явилися до мене?

Відповідь ясна.

— Це ми повинні вас про це спитати, — відказує Барсак, — а також і про те, хто дав вам право силоміць нас тут тримати?

— Це право я сам собі узяв, — відрубує Гаррі Кіллер, миттю розлютовуючись до нестями. — Поки я живий, ніхто не наблизиться до моєї імперії.

Його імперії?.. Не розумію.

Гаррі Кіллер підводиться. Звертаючись більше до Барсака, який продовжує триматись дуже сміливо, він гнівно веде далі, грюкаючи своїм величезним кулаком об стіл:

— Так, так, я знаю, ваші співвітчизники вже в Тімбукту і все наближаються до пониззя Нігера, але вони спиняться, або ж... А тепер вони насмілились послати шпигунів суходолом аж до річки!.. Та я їх знищу, ваших шпигунів, як оцю склянку!

З цими словами Гаррі Кіллер кидає склянку об підлогу, і вона розлітається на скалки.

— Скланку!.. — горлає він, обертаючись до дверей.

В пориві незборимої люті він просто скаженіє (навіть піна з'являється в куточках його перекривлених губів), і на нього гидко дивитись у цю мить. Випнута вперед нижня щелепа робить його схожим на дикого звіра, обличчя аж посиніло, очі наливаються кров'ю.

Один з чорних слуг поспішає виконати наказ і подає нову скланку. Але Гаррі Кіллер не звертає на нього уваги. Спершись руками об стіл, він знов перехиляється в бік незворушного Барсака і кричить, втупившись очима а очі:

— Хіба ж я вас не попереджав?.. Історія з дунг-коно, вигадана за моїм наказом, мала бути для вас першою пересторогою. Це ж я поставив на вашому шляху того ворожбита, прорізування якого справдилися з вашої вини. Це я забезпечив вас провідником, моїм рабом Моріліре, який в Сікассо останній раз намагався вас спинити. Ніщо не допомогло. Марно я позбавив вас охорони, марно примушував голодувати, ви вперто продовжували просуватись до Нігера. Ну що ж! от ви й досягли його, навіть перебралися за нього, і дізналися про все, про що хотіли знати... Ви далеко зайшли!.. Але як ви зможете розказати про те, що побачили, тим, хто вам платить?..

Збуджений до нестями, Гаррі Кіллер починає походити великими кроками. Він божевільний, це безсумнівно. Раптом спиняється: йому блиснула нова думка.

— Ні, справді, — питає він Барсака з дивовижним спокоєм, — хіба ж місцем вашого призначення не був Сей?

— Так, — відповідає Барсак.

— То чому ж, в такому разі, ви повернули в зовсім інший бік? Що ви збирались робити в Кубо?

Гаррі Кіллер супроводить це останнє запитання пронизливим поглядом, а ми зніяковіло ззираємось. І справді, запитання неприємне, адже ми умовились не вимовляти ім'я міс Бакстон. На щастя, Барсак знаходить правдоподібну відповідь:

— Покинуті охороною, ми. прямували в Тімбукту.

— Чому не в Сікассо? Це куди ближче.

— Нам здавалося, що краще йти на Тімбукту.

— Гм!.. — бурмоче Гаррі Кіллер з сумнівом і після короткої мовчанки продовжує: — То ви не мали наміру йти на схід, до Нігера?

— Ні, — запевняє Барсак.

— Якби я міг це відгадати, — заявляє Гаррі Кіллер, — ви б тут не були сьогодні.

Веселі жарти!.. Ніби він потурбувався про те, щоб нас спитати!..

Я користуюся з мовчання — Гаррі Кіллер замислився — і беру слово. Я взагалі дуже люблю логічність; все нелогічне мене дратує так, немов я побачив речі, в безладді розкидані у шафі... От і в усій цій історії одна річ не дає мені спокою.

— Прошу ласкаво мені вибачити, мій любий добродію, — починаю я з вишуканою ввічливістю, — мене дуже цікавить, чому ви завдали собі стільки мороки і привезли нас сюди, замість того, щоб нас просто позбавити життя. Ваш капітан Едвард Руфус і його люди могли це чудово зробити, адже ми їх не стереглися, а для вас це був би найкращий спосіб відкараскатись від нас.

Гаррі Кіллер нахмурих брови і презирливо дивиться на мене. Що це ще за пігмей наслідюється звертатись до нього? Проте він удостоює мене відповіді:

— Щоб уникнути французьких властей, до чого неминуче призвело б винищення експедиції.

Мене це не цілком вдовольняє, і я відказую:

— По-моєму, наше зникнення призведе до того ж.

— Очевидно, — погоджується Гаррі Кіллер, виявляючи в цю мить дуже здоровий розум. — Тому я й намагався примусити вас відмовитись від своєї подорожі. Тільки ваша власна упертість привела вас сюди.

Він ніби сам мені допомагає. Я поспішаю ухопитись за його слова.

— Все це можна ще уладнати. Вам тепер відомо, що ми не збиралися йти до Нігера, отже досить приставити нас на те місце, де ви нас взяли, і питання це вирішене...

— Щоб ви розповіли скрізь і всюди про те, що бачили? Щоб ви повідомили про існування цього міста, невідомого всьому світові? — несамовито перериває Кіллер. — Ні, тепер уже пізно. Хто потрапляє в Блекленд, той більше звідти не виходить ніколи!

Нехай собі кричить, скільки хоче! Я починаю звикати до його вибухів. І, не стурбувавшись, запитую:

— Значить, розшуки все ж будуть?

— Мабуть, — відповідає Гаррі Кіллер, у якого стрілка барометра знов перейшла на "ясно", — але я буду у виграшному становищі. Якщо мене

викриють і доведеться воювати, я матиму щось, чого не мав би, якби ви були мертві.

— Що саме?

— Заложників.

Він не дурень, цей володар. Він має цілковиту рацію. Але я також добре зробив, розпитавши його, адже з його відповідей з'ясовується, що він не має наміру позбавити нас життя. Приємна новина!

Гаррі Кіллер сідає в крісло. Цей тип може хоч кого спантеличити. Ось він знову абсолютно спокійний і чудово володіє собою.

— Уточнимо становище, — каже він крижаним тоном, що є новиною для нас. — Ви в Блекленді, і вам з нього більше не вийти, нікому з вас. Доля ж ваша залежить від вас самих. Я ні перед ким не відповідаю за свої вчинки — можу тримати вас у тюрмі, або вбити, або дати вам свободу в межах моєї імперії.

Знов це слово. Просто сміх!

— Це залежить від вас, — продовжує Кіллер, звертаючись головним чином до Барсака, якого він рішуче вважає начальником над нами всіма. — Ви будете у мене заложниками, або...

Гаррі Кіллер явно хизується. Барсак дивиться на нього з подивом, який я поділяю. Ким ще ми могли б бути?

— ...або співробітниками, — холодно закінчує Гаррі Кіллер.

Мало сказати, що пропозиція Гаррі Кіллера нас дивує, — вона нас просто приголомшує.

А він продовжує так само холодно:

— Не думайте, що я недооцінюю поступове просування французьких військ. Зараз про моє існування ще не знають, але рано чи пізно неминуче дізнаються. Тоді доведеться або воювати, або домовитися. Не думайте, що битва мене лякає. Я маю змогу оборонятись. Але війна не єдина можливість. На колонізацію "Петлі Нігера" Франції потрібні будуть довгі роки. Навіщо їй ризикувати поразкою, просуваючись всупереч моїй волі на схід, крізь піщаний океан, який я можу перетворити в родючі рівнини? Правильно ведені переговори могли б закінчитися укладенням союзу...

Яка самовпевненість! А пиха, пиха яка! Ні, ви тільки послухайте: Французька республіка укладатиме союз із оцим прищавим самодуром!

— З вами!.. — скрикує сторопілий Барсак, висловлюючи загальну думку.

Цього досить, щоб знов знялась буря. Очевидно, затишшя тривало надто довго.

— Ви, може, вважаєте мене недостойним цього? — реве Гаррі Кіллер, а очі його кидають блискавки, і кулаки знов грюкають об стіл. — Чи ви сподіваєтесь утекти від мене?.. Ви не знаєте моєї могутності... — Він підводиться і закінчує погрозово: — Зараз будете знати!

На його поклик з'являється варта. Нас схоплюють і виводять. Ми піднімаємось нескінченними сходами, потім нас проганяють майже бігцем по широкій терасі, і знов починаються сходи. Нарешті ми опиняємось на площадці башти, де до нас незабаром приєднується Гаррі Кіллер.

Ця людина мінлива, як морська хвиля. Середини він не знає: від скаженого гніву миттю переходить до крижаного спокою, і навпаки. В цю мить від недавньої люті не лишилось і сліду.

— Ви тут на височині сорока метрів, — каже він нам тоном гіда, який показує місцевість. — Отже, до горизонту приблизно двадцять три кілометри. Проте ви можете переконатись, що, скільки сягає око, пустиня, яка нас оточує, поступилася місцем родючим полям. Таким чином, імперія, якою я володію, повинна мати не менше тисячі шестисот, а насправді має далеко більше — аж три тисячі квадратних кілометрів. Таких наслідків досягнуто за десять років.

Гаррі Кіллер замовкає намить. Натішивши свою пиху, цього разу цілком законну, він продовжує:

— Якби хтось спробував пробратись на цю територію чи вибратися з неї, мене б одразу сповістили з потрійного кільця постів, розташованих серед пустині і зв'язаних телефоном з цим палацом...

Тепер зрозуміло, що це за оазиси і телеграфні стовпи я бачив по дорозі. Але послухаємо Гаррі Кіллера, який вказує на щось подібне до скляного ліхтаря посеред площадки, як буває на маяку, тільки більших розмірів.

— До того ж, — веде він далі, — ніхто не може перейти всупереч моїй волі захисну зону завширшки в один кілометр, розташовану за п'ять кілометрів від стін Блекленда, яку вночі оббігають потужні прожектори. Завдяки своїй оптичній будові цей інструмент, так званий циклоскоп, дає вертикальне зображення кругової смуги ґрунту, всі пункти якої, збільшені в багато разів, постійно лишаються перед очима спостерігача, що знаходиться всередині апарата. Ввійдіть в циклоскоп, я вам дозволяю, і переконайтеся самі.

Вищою мірою зацікавлені, ми користуємося з дозволу і входимо в ліхтар крізь дверцята, що являють собою величезну лінзу на шарнірах. Зовнішній світ міняється на наших очах. З усіх боків, куди не глянь, ми бачимо вертикальну стінку, поділену сіткою чорних ліній на безліч квадратиків. Фундамент цієї стінки відокремлений від нас темною безоднею, а вершина здається недосяжно високою, і вся вона світиться якимсь молочним світлом. Придивившись, ми бачимо, що вона не одноманітна, а складається із різнобарвних плям з невиразними обрисами. Придивившись ще уважніше, ми починаємо розрізняти дерева, поля, дороги, людей, які працюють на полях — все це збільшене до таких розмірів, що вести спостереження дуже легко.

— Бачите цих негрів, — каже Гаррі Кіллер, вказуючи на дві плями, розділені значною відстанню. — Припустимо, що їм спало на думку утекти. Це не довго!

Не перестаючи говорити, він хапає телефонну трубку.

— Сто одинадцять коло. Секція тисяча п'ятсот двадцять восьма, — каже він. Потім бере іншу трубку і додає: — Чотирнадцять коло. Секція шість тисяч чотириста друга. — Тоді повертається до нас. — Дивіться добре.

Кілька хвилин минає в чеканні — ніде не відбувається нічого особливого, і раптом одну з плям закриває хмарка диму. Коли дим розвіюється, від плями нема й сліду.

— Що сталося з людиною, яка там працювала? — питає мадемуазель Морна, і голос її уривається від хвилювання.

— Він мертвий, — з крижаним спокоєм відповідає Гаррі Кіллер.

— Мертвий! — вигукуємо ми. — Ви без ніякої причини вбили цього бідолаху!

— Заспокойтеся, це тільки негр — товар дешевий, — зауважує Гаррі Кіллер. — Завжди можна дістати, скільки потрібно. Його знищила повітряна торпеда. Це особлива ракета, яка летить на відстань до двадцяти п'яти кілометрів, а її швидкість і точність ви тільки що мали змогу оцінити.

Поки ми слухаємо його пояснення, наскільки це дозволяє нам збентеження, викликане такою жорстокістю, щось з'являється в нашому полі зору, швидко піднімається вздовж світлової стінки, і друга пляма в свою чергу зникає.

— А ця людина? — з трепетом запитує мадемуазель Морна. — Теж мертва?

— Ні, — відповідає Гаррі Кіллер, — ця жива. Ви її зараз побачите.

Він виходить, оточений охороною, яка виштовхує і нас з циклоскопа. Ми знов на площадці башти. Озираємось і бачимо, що до нас із швидкістю метеора наближається апарат, подібний до тих, які привезли нас сюди. Під його нижньою платформою щось прикріплене і похитується.

— Ось планер, — каже Гаррі Кіллер. — Не мине й хвилини, і ви переконаєтесь, чи можна звідси вийти або проникнути сюди проти моєї волі.

І справді, планер швидко наближається. Він збільшується у нас на очах... Нас раптом проймає дроз: те, що гойдається під сподом машини — негр, якого величезні кліщі схопили впоперек тулуба.

Планер ще наближається... проходить над баштою... Який жах! Кліщі розкрилися, і бідолашний негр розбивається біля наших ніг.

Крик обурення виривається з наших грудей. Мадемуазель Морна не витримує. З палаючими очима, бліда, з безкровними губами, вона розштовхує здивовану варту і кидається на Гаррі Кіллера.

— Мерзотник!.. Нікчемний убивця!.. — кричить вона йому просто в обличчя, і її маленькі рученята стискають горло лиходія.

Той відсувається без ніякого зусилля. Ми тремтимо за долю відважної дівчини. Та ба! Ми безсилі і нічим не можемо їй допомогти — варта схоплює нас і тримає, пригнувши до землі.

На щастя, деспот, здається, в цю мить не має наміру покарати нашу сміливу товаришку. Рот його люто перекирваний, але навіть якесь задоволення промайнуло в погляді, спрямованому на молоду дівчину, яку відтягли двоє стражників. А вона ще вся тремтить.

— Еге, еге! — цідить він досить добродушно. — Дивіться, яке рішуче дівчисько! — І додає, відштовхуючи ногою останки нещасного негра: — Ну, ну, маленька, не варто хвилюватись з-за таких дрібниць.

Він сходить униз, нас тягнуть за ним і приводять знов у кімнату з столом і одним-єдиним стільцем, яку я віднині називатиму "тронним залом". Гаррі Кіллер сідає на отой свій "трон" і дивиться на нас. По правді кажучи, його увага скупчена на мадемуазель Морна. Він втуплює в неї свої жахливі очі, в яких поволі розгоряється лихе полум'я.

— Ви тепер пізнали мою могутність, — каже він нарешті, — і я довів вам, що моїми пропозиціями не слід нехтувати. Я їх поновлюю — в останній раз. Мені казали, що між вами є один депутат, один лікар, один журналіст і два йолопи...

Понсен — хай так! Але бідолаха Сен-Берен — яка несправедливість!

— Депутат в разі потреби вестиме переговори з Францією, для лікаря я збудую лікарню, журналіст працюватиме в "Блеклендському громі", а як використати двох інших — я побачу. Лишається маленька. Вона мені до вподоби... Я на ній оженюся.

Можна собі уявити, як вражає нас цей несподіваний фінал.  
Божевільний!..

— Нічого цього не буде, — рішуче відповідає Барсак. — Огидні злочинства, свідками яких ви нас зробили, не похитнули нас, навпаки. Якщо буде потрібно, ми постраждаємо від насильства, але що б там не було, ми залишимося тільки вашими полоненими чи жертвами. Що ж до мадемуазель Морна...

— Ага! То мою майбутню дружину звать Морна? — перебиває Гаррі Кіллер.

— Морна мене звать чи якось інакше, — вигукує наша товаришка у нестямі від гніву, — знайте, що я дивлюся на вас як на дикого звіра, як на низьку й огидну істоту, і вважаю вашу пропозицію за найнегіднішу образу, найганебнішу, най...

Мадемуазель Морна уриває, їй перехоплює голос, і вона заходиться риданням. А Гаррі Кіллер тільки сміється.

— Ну добре... добре! — каже він. — Нема куди поспішати. Даю вам усім місяць на роздуми.

Барометр раптом падає, хороша погода скінчена. Він випростується і звертається до варті.

— Вивести їх! — кричить він громовим голосом.

Барсак опирається варті, яка тягне його, і на мить затримується. Він запитує Гаррі Кіллера.

— А через місяць що ви з нами зробите?

Вітер уже змінився. Деспот більше не зважає на нас, його тремтлива рука підносить до губ склянку, яку він наповнив по вінця. Почувши запитання Барсака, він відводить склянку набік і відповідає без гніву, непевним тоном, піднімаючи очі до стелі:

— Не знаю, справді... Можливо, накажу вас повісити...

#### IV. ВІД 26 БЕРЕЗНЯ ДО 8 КВІТНЯ

П'ятеро полонених вийшли від Гаррі Кіллера, глибоко схвильовані. Смерть нещасних негрів, особливо другого, прикро вразила їх. Неймовірною здавалася така жорстокість без ніякої причини, з примхи, просто, щоб довести свою всевладність.

Після повернення з цього бурхливого побачення їх чекала несподіванка, зрештою досить приємна: двері їхніх камер більше не замикали, і вони могли віднині вільно ходити по галереї і зустрічатися скільки завгодно. Очевидно, Гаррі Кіллер, давши їм місяць на роздуми, вирішив завоювати їх, проявляючи поблажливість.

Сходи з одного кінця галереї вели на верхню площадку наріжного бастіону, в якому містилися їхні камери. Цією площадкою їм також дозволено було користуватися, і вони залюбки дихали там свіжим повітрям вечорами, коли спадала спека.

За цих умов життя їхнє було не таке вже й тяжке, і все було б добре, якби не обмеження свободи і зрозуміла турбота про майбутнє. Камери, галерея і тераса нагорі становили відокремлену резиденцію, в якій ніщо не нагадувало про тюрму, крім одних замкнених дверей у другому кінці

коридора. За цими дверима знаходилась варта, чулися її голоси і брязкіт зброї. Прислужував їм Чумукі, причому дуже ретельно. Та він з'являвся тільки, щоб прибрати в камерах і подати їжу; в інший час в'язні не бачили цього негідника, якому частково завдячували своїми злигоднями.

Удень вони збиралися в камерах чи гуляли по галереї, а коли сонце сідало, виходили на терасу, куди Чумукі часом приносив обід.

Бастіон мав квадратну форму і займав західний кут палацу, виходячи двома сторонами на простору терасу, від якої його відділяло кілька внутрішніх дворів. Третя сторона була звернена до еспланади, розташованої між палацом і заводом і відокремленої від Червоної річки колосальною стіною, четверта являла продовження цієї стіни і спускалася прямовисно до річки на якихось тридцять метрів.

Утеча звідси була річчю неможливою. Годі було й думати про те, щоб приспати пильність Гаррі Кіллера, який так жорстоко продемонстрував їм свої можливості, та й вибратися з палацу не було ніякої змоги. Навіть якби й вдалося спуститись з бастіону на терасу, однаково, там весь час снували радники, Веселі хлопці, Чорна варта й служники. Не більше виграли б вони, опинившись на еспланаді, з усіх боків оточеній неприступними стінами. Тільки Червона річка могла б послужити виходом, але у в'язнів не було ні човна, ні засобів, щоб спуститися на тридцять метрів по вертикалі.

З площадки вони могли окинути поглядом цю річку, яка і вгору і вниз по течії зникала поміж двох рядів досить високих дерев, дарма, що вони були посаджені тільки десять років тому. За винятком парку, не видного поза палацом, перед їх очима лежало все місто. Вони бачили всі три сектори, розділені високими стінами, концентричні півкруглі вулиці, західний і східний квартали, з їх не дуже численним білим населенням, і центр, де на світанку юрмився величезний натовп негрів, перед тим як розпорошитись по полях.

Їхні погляди звертались і до заводу, але те, що вони могли там розгледіти, не давало зрозуміти це друге місто всередині першого, з яким воно, здавалось, зовсім не сполучалося. Рови і подвійні стіни, що його оточували, немов мали створити додатковий захист і зовсім унеможливити його зносини з усім оточенням. Все це було незрозуміле. На їхні запитання Чумукі тільки підтвердив з якимсь забобонним страхом, що це дійсно завод, але докладніших пояснень дати не міг.

Джейн Бакстон користувалася ще більшою свободою, ніж інші полонені. За наказом Гаррі Кіллера Чумукі повідомив її, що вона може вільно і сміливо ходити по всьому палацу і по еспланаді. Їй заборонялося тільки переходити Червону річку, на мості через яку завжди стояв пост Веселих хлопців. Нема потреби говорити, що молода дівчина не скористалася з цього дозволу, твердо вирішивши, що її доля буде така ж, як і її товаришів по лихій пригоді. І вона лишалася полонянкою разом з ними, на превеликий подив Чумукі.

— Твоя недобре лишатися в тюрмі, — сказав він. — Коли одружишся з Володарем — добре. Твоя звільнить тубабів.

Але Чумукі марно старався — Джейн Бакстон байдуже слухала всі його докази.

Коли полонені не збиралися на галереї чи на верхній площадці бастіону, кожний проводив час, як йому подобалось. Барсак не переставав обмірковувати ту промову, яку він виголосить перед тираном, якщо той спробує відновити свої ганебні пропозиції. Доктор Шатонней, а також і Сен-Берен, що вже повністю одужав, трохи нудьгували, перший — не маючи пацієнтів, другий — позбавлений можливості займатись улюбленим спортом. Обоє майже весь свій час проводили з Джейн Бакстон, намагаючись втішити її. Амедей Флоранс багато часу віддавав своєму щоденникові: якщо їм пощастить повернутися в Європу, пригоди експедиції Барсака стануть відомі до найдрібніших деталей. Понсен продовжував мовчки займатись нескінченними статистичними обчисленнями.

Коли ж вони сходились докупи, то найчастіше розмова точилася навколо їхнього становища і людини, від якої воно залежало, — Гаррі Кіллера.

— Хто б він міг бути, цей тип? — запитав якимось Барсак.

— Він англієць, — відповіла Джейн Бакстон. — Його акцент не лишає найменшого сумніву.

— Хай буде англієць, — відповів Барсак, — це мало що пояснює. У всякому разі, ця людина незвичайна. Створити за десять років таке місто, переродити пустиню, провести воду в місцевості, де її не знали багато століть, — для цього треба бути справжнім генієм, озброєним глибокими науковими знаннями. Просто неймовірно, щоб цей авантюрист мав такий надприродний дар.

— Як на мене, то він божевільний, — заявив Амедей Флоранс, — і на його слово не слід покладатися. Я певен, що він забув про нас, але ніяк не можна поручитися, що за п'ять хвилин він не звелить нас стратити без ніяких розмов.

Проте лиховісні прогнози Амедея Флоранса не справджувалися. Так минув тиждень, і тільки 3 квітня сталися дві події, відмінні одна від одної. Коло третьої години дня в'язні були радісно здивовані появою Малік. Вона кинулася до Джейн Бакстон із зворушливою радістю. З'ясувалось, що вона допіру прибула з тією частиною загону, яку не забрали планери. В дорозі з нею обходилися дуже погано. Вона була смутна, і полонені не розпитували її про Тонгане, розуміючи, що їй нічого не відомо про його долю.

Ще через дві години сталася тюдія зовсім іншого характеру. Близько п'ятої години на галерею вбіг Чумукі і схвильовано сповістив полонених, що Гаррі Кіллер прислав його з наказом привести мадемуазель Морна, яку він уперто продовжував вважати своєю майбутньою дружиною.

Усі одностайно відповіли рішучою відмовою, і Чумукі, як він не настоював, пішов ні з чим. Почалося жваве обговорення цих дивних запитань. Усі одностайно сходились на тому, що молода дівчина ні в якому разі не повинна розлучатися з ними.

— Спасибі вам, друзі мої, за ваш мужній захист, — сказала Джейн Бакстон, — та не думайте, що я була б беззахисна, якби мені й довелося лишитися сам на сам з цією твариною. Вас обшукували, а щодо жінки такі заходи здалися зайвими, і в мене уціліла оця зброя. —

І Джейн Бакстон показала кинджал, знайдений в могилі її брата, який вона відтоді носила за поясом. — Можете бути певні, — додала вона, — що в разі потреби я зумію скористатися з неї.

Ледве вона встигла сховати кинджал, як повернувся Чумукі, вкрай збентежений: дізнавшись про відповідь мадемуазель Морна, Гаррі Кіллер розлютився до нестями і заявив, що коли вона миттю не з'явиться до нього, всі шестеро будуть негайно повішені.

Довелось відкинути всі вагання. Під загрозою такої небезпеки для тих, кого вона втягла в цю пригоду, Джейн Бакстон вирішила поступитися, незважаючи на дорікання своїх товаришів. Вони марно намагалися силоміць утримати її. На заклик Чумукі десять негрів вдерлися до галереї, п'ятьох чоловіків схопили і тримали їх, доки Джейн Бакстон не зникла. Відсутність її тривала довгих три години, протягом яких всі її товариші, а особливо бідолашний Сен-Берен, що плакав ревними слізьми, пережили неймовірну тривогу.

— Ну?.. — схвильовано запитали вони в один голос, побачивши її.

— Ну що ж, все обійшлося, — відповіла молода дівчина, ще тремтячи.

— Чого ж він хотів?

— Нічого, вірніше, просто хотів мене бачити. Коли я прийшла, він уже почав пити і був напівп'яний. Запросив мене сідати і почав казати компліменти у своєму дусі. Я йому прийшлася до смаку, і йому приємно було б мати отаку хазяєчку. Хвалився своєю могутністю і незліченними багатствами, якими і я зможу користатись, коли стану його дружиною. Я слухала його спокійно і відповіла тільки, що він дав нам місяць на роздуми, а минув тільки один тиждень. Як не дивно, він не розсердився. Здається, я маю на цього божевільного деякий вплив. Він підтвердив, що прийме рішення не раніш як за місяць, але при умові, що я присвячуватиму йому післяобідні години...

— Тобі доведеться знов туди повертатись, бідна моя дівчинко! — вигукнув Сен-Берен у розпачі.

— Неодмінно, — відповіла Джейн Бакстон, — але не думаю, щоб мені щось загрожувало, судячи по цьому першому дню. Ще не минула сьома година, як він зовсім сп'янів, і моя роль полягала в тому, що я набивала йому люльку й наповняла склянку, аж тюки ця тварюка захропіла, а я поспішила повернутись до вас.

Відтоді Джейн Бакстон, справді, щодня коло третьої години йшла до Гаррі Кіллера і лишалася в нього до восьмої. Щовечора вона розповідала своїм товаришам, як минули ці години, а минали вони в мирі і дуже одноманітно. Прийшовши, вона заставала деспота в товаристві радників, яким він віддавав накази, що свідчили, треба визнати, про блискучий розум, його вказівки стот сувалися до управління містом та сільськогосподарських робіт, але час від часу пошепки на вухо одному з радників віддавалися і якісь таємничі накази, про характер яких Джейн Бакстон нічого не могла сказати.

Нарада тривала завжди до четвертої, потім усі виходили, а Джейн Бакстон лишалася з Гаррі Кіллером. Та рівно о пів на п'яту він залишав її одну, а сам зникав за невеличкими, дверима, з ключем від яких ніколи не розставався. Куди він дівався — вона не уявляла. Перші дні вона чекала повернення Гаррі Кіллера, і за кілька хвилин після його зникнення

до її слуху починали долимати неясні звуки, схожі на віддалений стогін людини під тортурами. Це тривало хвилин п'ятнадцять, потім стогін ущухав, і незабаром Гаррі Кіллер повертався через ті самі двері в чудовому настрої. Джейн набивала йому трубку, наповняла склянку, і він напивався до цілковитого сп'яніння.

Через три дні вона не в силі була терпіти болісний стогін і вже не чекала повернення Гаррі Кіллера в цій кімнаті. Вона стала прогулюватися в цей час по палацу, і служники, радники та Веселі хлопці, які чергували, почали звикати до неї і навіть виявляли певну пошану.

Щовечора наставала мить, коли сп'яніння віддавало Гаррі Кіллера в її владу. Молодій дівчині легко було б тоді вбити п'яного тирана кинджалом, який дістався їй у спадок від нещасного брата. Та вона і не збиралась, їй була огидна сама думка про те, щоб напасти на беззахисну людину, навіть таку мерзенну як Кіллер; до того ж, яка користь була б із цього вбивства? Після смерті Гаррі Кіллера однаково залишалася б ця банда розбійників, так званих радників, Чорна варта із звіроподібними пиками і весь цей підозрілий набір, з якого складалося населення Блекленда. Становище в'язнів не тільки не поліпшилося б, а, навпаки, стало б ще гіршим після смерті, можливо, єдиної в цьому місті людини, яка в свої світлі години виявляла справжній розум і здатна була розуміти доцільність порівняно м'якого поводження з в'язнями. Джейн Бакстон порадила з товаришами, і вони цілком погодилися з нею. Ні, Гаррі Кіллера ні в якому разі не слід було вбивати.

Виникав інший проект: оскільки Джейн користується довір'ям деспота, то чи не можна скористатися з цього і захопити його в полон? Тоді заложники, в свою чергу, мали б заложника, і могли б провести переговори на рівних умовах.

На лихо, цей проект нашттовхнувся на великі труднощі. Як заволодіти Гаррі Кіллером, коли в палаці стільки слуг, а при вході до галереї стоїть варта? Та якби ці перепони і вдалось подолати, чи не могло б статися, що населення Блекленда, зрадивши звільненню з-під влади деспота, і не

подумає вести переговори про його визволення? Нарешті, якби й цього не сталося, і мирна угода була б досягнута, — як забезпечити додержання її?

Потай від усіх, Джейн Бакстон плакала ще один проект. Щоденна відсутність Гаррі Кіллера будила її цікавість, а зв'язаний з нею віддалений стогін викликав співчуття. І коли вечорами зовсім сп'янілий деспот лишався в її владі, у неї не раз виникало бажання витягти в нього ключ і дізнатися, що там, за цими дверима. Та вона все не зважувалася, боячись, що такий вчинок міг би привести до серйозних наслідків.

Так минуло п'ять днів. 8 квітня, коло дев'ятої години вечора, усі в'язні, в тому числі й Малік, зішлися на площадці бастіону, розпитуючи Джейн Бакстон про подробиці відвідин Гаррі Кіллера, що пройшли і цього разу, як звичайно. Унизу Чумукі закінчував виконання своїх щоденних обов'язків.

Важкі хмари провіщали невдовзі дощ. Ніч була дуже темна, дарма що місяць ще не вступив у четверту чверть. На площадку бастіону не досягало світло з протилежного берега Червоної річки, там панував морок.

Раптом щось, різко стукнувши, упало на плити підлоги. Здивовані в'язні замовкли. Що це був за предмет, якого вони навіть не бачили в пітьмі, і звідки він узявся? Амедей Флоранс опам'ятався перший. Він миттю розшукав таємничу річ. Це був чималий камінець з прив'язаною до нього мотузкою, другий кінець якої через поручні, очевидно, спускався до Червоної річки.

Що б це могло бути? Чи не пастка? Або ж в'язні мали в Блекленді невідомого друга, який подавав їм звістку? Щоб дізнатися, досить витягти мотузку — на другому кінці, очевидно, має бути записка. Проте Амедею Флорансу, який спробував це зробити, довелось покликати на допомогу доктора Шатоннея. Дуже тонка мотузка вислизала в нього з

пальців, обвисаючи під великою вагою. Отже, там була не записка. Нарешті вони тримали в руках другий кінець, до якого була прив'язана товста віршовка. Почали витягати й цю. Метрів тридцять — тридцять п'ять вибрали легко, потім відчували опір — не такий виразний, як перед тим, а гнучкий, ніби людина смикала за нижній кінець віршовки. Що робити?

— Давайте прив'яжемо віршовку, — запропонував Амедей Флоранс, — тоді побачимо, чи цього хоче той, хто її нам послав.

Так і зробили. Віршовка одразу натяглася. Хтось піднімався по ній, і в'язні, нахилившись над поручнями, намагалися розгледіти його. Скоро вони вже могли бачити людську постать, яка швидко посувалася вгору по стіні. За мить невідомий досяг поручнів, переліз через них і стрибнув на площадку серед остовпілих в'язнів.

— Тонгане!.. — вигукнули вони приглушеними голосами.

## V. НОВА ТЮРМА

Тонгане не тільки був живий, але, як він пізніше розповів, лишився навіть неушкоджений під час несподіваного наскоку під Кубо. Проміння прожекторів його не зачепило, і він, не помічений нападами, сховався під деревами.

При цьому Тонгане і на думці не мав покинути своїх хазяїв, тим більше, що Малік була з ними. Навпаки, він хотів їм допомогти, і цілком слушно вирішив, що для цього краще йому лишитись на волі. Далекий від думки про втечу, він невідступно йшов услід за бандитами, потім перетерпів незліченні злигодні, крок за кроком посуваючись через пустиню за тією партією, де була Малік, живучи лиш крихтами, які підбирав на місцях їхніх зупинок. Пішки він встигав іти за кінним загоном і щодня робив по п'ятдесят кілометрів.

Тільки при наближенні до Блекленда Тонгане відстав від них. Досягши полів, він до ранку перечікував у густому чагарнику, потім загубився серед натовпу негрів. Разом з ними працював, його, як і інших, наглядачі щедро шмагали батогом, а ввечері він з усіма ввійшов у центральний квартал, не привернувши до себе нічиєї уваги. Через кілька днів йому пощастило потягти з якоїсь пустки цю віршовку і пробратися зі своєю здобиччю вздовж Цивільного сектора до річки, де він довгих два дні ховався у водостоку, чекаючи щасливої нагоди.

Протягом цих двох днів він щовечора бачив, як в'язні виходили на площадку бастіону, але марно намагався привернути до себе їхню увагу. Бажана нагода прискіпіла тільки на третій день, 8 квітня, коли густі хмари вкрили небо і стало дуже темно.

Усе це Тонгане пояснив пізніше; зразу ж він тільки заявив, що всі вони можуть утекти тим шляхом, яким він до них пробрався. Внизу на них чекає човен, яким йому пощастило заволодіти, і їм лишиться тільки попливти вниз по Червоній річці.

Цей проект був, ясна річ, одностайно прийнятий. Посадивши чотирьох чоловіків на весла, вони робитимуть вниз по річці шість миль на годину. Вирушивши в одинадцять, вони зможуть до світанку пройти сімдесят п'ять кілометрів і залишать позаду захисну зону, що перебуває в полі зору циклоскопа, від якого їм, безумовно, вдасться вислизнути непоміченими, тримаючись берега. Більше того, вони встигнуть прюминути кордон оброблених полів, навіть останні сторожові пости серед пісків. Вдень можна буде ховатися від планерів де-небудь у вибалку, а ночами продовжувати пливти човном аж до Нігера, віддаль до якого має становити щось коло чотирьохсот п'ятдесяти кілометрів, отже на таку подорож потрібно чотири або п'ять ночей.

Цей план нашвидку обговорили і схвалили. Але перше ніж почати його виконувати, треба було спекатись Чумукі, який часом затримувався допізна на галереї або площадці. Настав час діяти, і притому швидко.

Залишивши Джейн Бакстон, незугарного Понсена і Тонгане нагорі, чоловіки почали спускатися по сходах. Вони одразу помітили внизу Чумукі, що неквапливо закінчував свою роботу. Всі четверо наблизились до нього, не викликавши ніяких підозрінь.

Як було умовлено, Сен-Берен напав перший. Його сильні руки раптом стиснули горло Чумукі. Той не встиг і скрикнути. Інші схопили його за руки й за ноги, зв'язали і заткнули йому рота, потім внесли в одну з камер, замкнули там і ключ кинули, в Червону річку, щоб по можливості відстрочити викриття втечі.

Коли всі четверо повернулись на площадку бастіону, саме почалася страшенна злива, якої, зрештою, можна було чекати. З важких хмар лилися під потужними поривами вітру цілі каскади води. Мить була слухна для втікачів: за двадцять метрів нічого не було видно крізь цю водяну запону. На тому березі ледве-ледве мигтіли вогні кварталу Веселих хлопців.

Спуск негайно, почався і минув щасливо. Один за одним, Амедей Флоранс — першим, Тонгане — останнім, утікачі спустилися по вірьовці, нижній кінець якої був закріплений у човні, де вони всі розмістились. Джейн Бакстон рішуче відмовилася від запропонованої їй допомоги і вирішила довести, що спритністю не поступається перед чоловіками. Перше ніж залишити площадку, Тонгане відв'язав вірьовку від зубця бастіону, до якого вона була прикріплена, і, перекинувши її через цей зубець, спустився, тримаючись за обидва кінці, після чого стягнув вірьовку вниз. Таким чином, ніяких слідів утечі не залишилось.

Скоро після десятої години човен знявся з місця і, підхоплений течією, рушив вперед. Утікачі, прихилившись, ховалися за бортами. Як тільки вони виберуться за міську стіну, до якої лишається якихось метрів шістсот, то відразу сядуть на весла і тоді розів'ють більшу швидкість.

Минуло кілька хвилин, і раптом човен наштовхнувся на якусь перепону і спинився. Напомацки утікачі з розпачем переконалися, що перед ними високі залізні ґрати, які в верхній частині були оббиті листами заліза, а нижня частина яких ховалася під водою. Марно посувалися вони вздовж перепони: з обох боків ґрати були вмуровані в зовнішню стіну міста; по один бік річки вона тяглася навколо кварталів "цивільних" та Веселих хлопців, по другий — вздовж дороги, прокладеної навколо стіни, за якою містився завод. Доводилось, отже, визнати, що виходу немає.

Гаррі Кіллер казав правду: він добре подбав про всі належні заходи. Вільна вдень течія Червоної річки вночі перегороджувалася.

Немало часу минуло, поки вражені втікачі опам'яталися. Вони були в такому глибокому розпачі, що навіть не почували дощу, який давно промочив їх до рубця. Повернутись назад і, схиливши голову, самим підставити руки під кайдани? Про це не могло бути й мови. Але що ж робити? Подолати цей залізний щит без найменшої щілини, очевидно, не було ніякої змоги. Так само годі було й думати про те, щоб перетягти човен понад загорожею. Без човна ж утеча ставала неможливою. А на берегах — ліворуч завод, праворуч — Веселі хлопці. Повна безвихідь.

— Сподіваюсь, ми тут не заночуємо? — промовив нарешті Амедей Флоранс.

— А куди ж ви пропонуєте податися? — спитав збентежений Барсак.

— Куди завгодно, тільки не до "його величності" Гаррі Кіллера, — відповів репортер. — Вибір у нас багатий, то чом би не спробувати оселитися на новій квартирі — це приміщення, здається, звуть заводом.

Справді, варто було спробувати. Можливо, в цьому куточку, такому відмінному від усього міста, їм пощастить знайти допомогу? Гірше, у всякому разі, не буде, отже ризик не такий уже й великий.

І втікачі пристали до лівого берега нижче дороги, біля стіни, яка тягнеться навколо заводу. Дарма що гуркіт розбурханих стихій заглушав усі звуки, а густа завіса дощу ховала їх від людського ока, вони з великою обережністю пустилися в путь. Напівдорозі зробили зупинку, помітивши кроків за двадцять попереду кут західної і північної стіни заводу. Утікачі не зважувались іти далі, бо, придивившись краще, розгледіли на цьому розі будку; вартового біля неї не було, отже, можна було чекати, що цей останній рятувався в ній від дощу.

Порадившись і обійшовши будку ззаду, Амедей Флоранс, Сен-Берен і Тонгане навальню вскочили в неї і схопили Веселого хлопця, який там заховався. Наскок був такий несподіваний, що той не встиг вжити зброю, а крик його заглушив порив вітру. Тонгане прийіс із човна вірьовку, Веселого хлопця міцно зв'язали, заткнули йому рота і поспішили далі вздовж північної заводської стіни, яка тяглася понад річкою.

Прикметною особливістю стін заводу була повна відсутність в них будь-яких виходів. І от, пройшовши ще метрів сто п'ятдесят, утікачі нарешті побачили в стіні глухі залізні ворота, а за кілька кроків від них невеличкі дверцята, теж залізні, але одностулкові і з замковим отвором. Та як відкрити їх, не маючи ні ключа, ні будь-якої відмички?

Після довгих вагань вони вже хотіли стукати в ці дверцята кулаками й ногами, коли з боку еспланади раптом появилася якась тінь. Невиразна серед потоку дощу, тінь наближалася до них. Утікачам не лишалось нічого іншого, як причаїтися в амбразурі воріт і приготуватися схопити в слушний момент непроханого перехожого. Та він наблизився так безтурботно, пройшов повз них, мало не торкнувшись, і все ж не помітивши їх, — і вони, вражені такою неуважністю, не напали на нього, а пішли за ним назирці, один за одним, в міру того як він проминав їх. І коли він, як вони й сподівалися, спинився перед маленькими дверцятами і вставив ключ в отвір, за ним стояло півколом вісім осіб, про присутність яких він не здогадувався і які уважно стежили за кожним його рухом.

Дверцята розчинились. Безцеремонно підштовхуючи того, хто відімкнув їх, утікачі кинулися слідом за ним, а останній з них зачинив їх одним поштовхом.

Вони опинилися в цілковитій пітьмі і тихий голос вигукнув трохи здивовано, і в той же час напрочуд стримано:

— Ну от! Що це має означати? Чого від мене хочуть? В чім справа?

Раптом блимнуло слабке світло, яке в глибокій темряві здалося сліпучим. Це Джейн Бакстон догадалася засвітити свій їсишеньковий електричний ліхтарик, який так придався їй у Кокоро. У снопі світла появився Тонгане і перед ним — тендітний чоловік з дуже світлим білявим волоссям, який, трохи захекавшись, сперся об стіну.

Глянувши один на одного, Тонгане і білявий вигукнули одночасно:

— Сержант Тонгане!

— Мусью Камаре!

Камаре!.. Джейн Бакстон здивувалася, почувши це ім'я, їй добре відоме — ім'я старого товариша її брата.

Тимчасом Амедей Флоранс вирішив, що слід втрутитися. Він зробив крок наперед і опинився в смузі світла.

— Пане Камаре, — сказав він, — мої товариші і я хотіли б з вами поговорити.

— Немає нічого простішого, — відповів Камаре незворушно.

Він натиснув на кнопку, і під стелею спалахнули електричні лампочки. Утікачі побачили, що стоять у порожній кімнаті із склепінням, очевидно, якомусь вестибюлі.

Марсель Камаре розчинив двері, за якими починалися сходи, і сказав дуже просто, даючи дорогу:

— Прошу вас, ввійдіть!

## VI. МАРСЕЛЬ КАМАРЕ

Вражені його ввічливістю, такою несподіваною за даних умов, шестеро європейців і двоє негрів піднялися по сходах, теж добре освітлених електрикою. Нагорі Марсель Камаре ввів їх у величезну кімнату, де панувало страшенне безладдя. Біля однієї стіни стояв стіл для креслення, три інші стіни займала бібліотека. На десятку стільців, розставлених по всій кімнаті, лежали в безладді купи книжок і паперів. Марсель Камаре спокійно зняв одну таку купу і, поклавши її на підлогу, сів на звільнений стілець. Гості наслідували приклад хазяїна, тільки Тонгане і Малік шанобливо стояли.

— Чим можу служити? — спитав Марсель Камаре, якого наче зовсім не здивувала їхня поява.

Утікачі встигли придивитись до людини, в житло якої вони так зухвало вдерлися, і вигляд її їх заспокоїв, його дивацтва, неухважність, "відсутній" погляд, спокій і простота, з якими він їх прийняв не могли не дивувати, але в той же час усі ці риси не суперечили очевидній чесності, точніше цілковитій простодушності цієї людини, зовнішньо схожої на ще не сформованого юнака. Ясно було, що морально ця людина не могла мати нічого спільного з Гаррі Кіллером і подібними до нього.

— Пане Камаре, — відповів Барсак одверт, — ми просимо у вас захисту,

— Захисту? В мене?.. — повторив Камаре з легким подивом. — Боже мій, від кого?

— Від володаря, вірніше, від деспота цього міста, від Гаррі Кіллера.

— Гаррі Кіллер?.. Деспот?.. — знову повторив Камаре, який, здавалося, нічого не розумів.

— А ви хіба не знали? — спитав Барсак, у свою чергу здивований.

— Ні, даю слово.

— Але ви не можете не знати, що по сусідству з вами існує місто?

— Звичайно!

— І що це місто зветься Блекленд?

— Ага, то його назвали Блеклендом? Назва, справді, непогана... Ні, цього я не знав, але тепер знатиму, після того як ви мені сказали. Зрештою, мені до цього байдуже.

— Якщо ви й не знали назви цього міста, — продовжував Барсак не без іронії, — сподіваюсь, вам було принаймні відомо, що воно має населення, і досить численне?

— Очевидно, — спокійно відповів Камаре.

— І кожним містом хтось управляє... А в Блекленді вся влада належить одній особі — Гаррі Кіллеру, бандиту, жорстокому, кривавому тиранові, п'яному звіру, вірніше, божевільному.

Марсель Камаре підняв на Барсака свої очі, які доти були втуплені в землю. Вигляд у нього був розгублений, вражений, — вигляд людини, що впала з хмар на землю.

— О, о! — пробелькотів він. — Ви вживаєте такі вирази...

— Надто слабкі, якщо взяти до уваги факти, — продовжував Барсак, все більше розпалюючись. — Але дозвольте, я мушу вам усіх відрекомендувати.

Камаре зробив ввічливий жест, досить байдужий. Залишаючи за Джейн Бакстон обраний нею псевдонім, Барсак назвав своїх товаришів і сbbe.

— За призначенням французького уряду... Але ви, очевидно, француз, пане Камаре?

— Так... так... — пробурмотів інженер байдужим тоном.

— Як я сказав, за призначенням французького уряду я очолив місію в районі "Петлі Нігера", членами якої є присутні тут мої супутники, — продовжував Барсак. — Нам довелося без кінця переборювати перешкоди, що їх нагромаджував перед нами Гаррі Кіллер.

— З якою ж метою? — спитав Камаре, починаючи помалу виявляти інтерес.

— Щоб перепинити нам шлях до Нігера, тому що Гаррі Кіллер не хотів, щоб ми дізналися про Блекленд, про існування якого в Європі ніхто й не підозріває.

— Що ви розказуєте? — скрикнув Камаре з несподіваною жвавістю. — Це ж неможливо, щоб в Європі не знали про це місто, адже багато робітників повернулися туди від нас.

— А проте це так, — відповів Барсак.

Камаре підвівся. Глибоко схвильований, він заходив по кімнаті, бурмочучи:

— Неймовірно!.. Неймовірно!..

Але скоро він опанував себе зусиллям волі і знову сів, тільки трохи блідіший, ніж звичайно.

— Продовжуйте, прошу вас, — сказав він.

— Не набридатиму вам подробицями, — заговорив Барсак. — Скажу тільки, що, позбавивши нас охорони, люди Гаррі Кіллера схопили нас серед ночі і привезли сюди, де вже два тижні тримають у полоні, повсякчас загрожуючи стратою.

Кров кинулась в обличчя Марселя Камаре. В його погляді засвітилась погроза.

— Просто незбагненно! — вигукнув він. — Як! Гаррі Кіллер дозволяє собі таке!

— Це ще не все, — сказав Барсак і розповів про вбивство двох негрів.

Марсель Камаре був вражений. Можливо, це вперше йому доводилось вийти з світу чистої абстракції і зіткнутися з реальною дійсністю. І його чесна натура глибоко страждала. Як! Він, що ніколи не зачепив би й комахини, довгі роки жив у повному невіданні поруч з істотою, здатною до такої жорстокості!

— Це жахливо... потворно!.. — вигукнув він.

Його жах був глибокий і щирий. І Барсак спитав, висловлюючи думку, яка займала всіх:

— На сумлінні у Гаррі Кіллера, безумовно, є й інші злочини. Вам про них нічого не відомо?

— І ви насмілюєтесь запитувати! — запротестував обурений Камаре.  
— Ніколи не виходячи з заводу, який весь тримається на мені, займаючись створенням винаходів, серед яких є, можна сказати, незвичайні, я нічого не бачив, ні про що не знав.

— Якщо я правильно вас зрозумів, — промовив Барсак, — ви частково відповіли на запитання, яке стоїть перед нами, відколи ми опинилися тут. Нас дуже дивує, як може це місто і прилеглі до нього поля бути справою рук Гаррі Кіллера. Тільки подумати, що десять років тому тут був океан піску! З якою б метою це не було зроблено, зміна разюча. Але навіть якщо Гаррі Кіллер і був колись людиною обдарованою, він давно потопив свою обдарованість в алкоголі, і ми ніяк не могли збагнути, як цей дегенерат міг стати творцем таких чудес.

— Він! — вигукнув Марсель Камаре в пориві обурення. — Він! Ця нікчема, цей нуль! Та що ви! Витвір чудовий, але, щоб його здійснити, потрібний був не Гаррі Кіллер!

— Хто ж цей творець? — спитав Барсак.

— Я! — урочисто промовив Марсель Камаре, обличчя якого палало гордістю. — Це я створив усе, що тут існує. Я пролляв благодатний дощ на сухий, випалений ґрунт пустині. Я перетворив його в родючі, зелені поля. Я з нічого створив це місто!

Барсак і його супутники обмінялися занепокоєними поглядами. Чи не потрапили вони від одного божевільного до другого?

— Якщо ви автор усього, що ми тут бачили, чому ж ви віддали своє творіння до рук Гаррі Кіллера, не цікавлячись тим, як він його використає?

— Коли превічна всемогутність кидає небесні світила в безмежжя, вона не турбується про те, яке лихо може з того виникнути! — гордо відповів Камаре.

— Але вона карає часом, — пробурмотів доктор.

— І я покараю, як вона, — запевнив Камаре, в очах якого знов спалахнув небезпечний блиск.

Утікачі відчували тривогу. Чи можна покластися на цю людину, можливо й геніальну, але безумовно неврівноважену, що здатна бути одночасно такою сліпою і такою невгамовно гордовитою?

Амедей Флоранс вирішив, що розмову слід перевести на більш реальні теми.

— Чи не буде нескромністю з мого боку, — звернувся він до Камаре, — коли я спитаю, як ви познайомилися з Гаррі Кіллером і як у вас виник проект створення Блекленда?

— Будь ласка, — лагідно відповів Камаре, до якого поступово повернувся властивий йому спокій. — Проект належить Гаррі Кіллеру, а виконання — мені. Я познайомився з Гаррі Кіллером, коли брав участь в експедиції, якою командував капітан запасу Джордж Бакстон...

Почувши це ім'я всі глянули на Джейн, але вона лишалась незворушною.

— Тонгане брав участь у цій експедиції як сержант, ось чому я його зараз пізнав, хоч відтоді минуло вже чимало років. Мене ж було

запрошено як інженера, для вивчення рельєфу місцевості, водних ресурсів і особливо мінеральних покладів обстежуваних районів. Вирушивши з Асери в країні ашанті, ми два місяці прямували на північ, коли одного доброго дня серед нас з'явився Гаррі Кіллер. Наш начальник прийняв його добре, він вступив у наш загін і там залишився.

— Чи не правильніше буде сказати, — спитала Джейн, — що він поступово замінив капітана Бакстона, якого скоро перестали бачити?

Камаре обернувся до молодої дівчини.

— Не можу вам сказати... — промовив він неупевнено, хоч і не дивуючись такому запитанню. — Я був дуже зайнятий своєю працею, а тому не звертав на це уваги і бачив Гаррі Кіллера не частіше, ніж Джорджа Бакстона. А одного разу, повернувшись після дводенного від'їзду, я не знайшов загону на тому місці, де доти був наш табір. Я дуже здивувався і не знав, куди податися, і раптом зустрів Гаррі Кіллера, який розповів, що капітан Бакстон повернувся на узбережжя з більшою частиною персоналу, а йому, Гаррі Кіллеру, разом зі мною і ще десятком працівників доручено завершити дослідження. Я приєднався до Гаррі Кіллера. В той час я виношував кілька цікавих винаходів, і Кіллер про це дізнався. Він приставив мене сюди і запропонував їх здійснити. Я погодився. Ось як зав'язалися мої стосунки з Гаррі Кіллером.

— Дозвольте мені доповнити ваші відомості, пане Камаре, — промовила дуже серйозно Джейн Бакстон, — і розповісти те, чого ви, очевидно, не знаєте. З того дня, коли Гаррі Кіллер приєднався до експедиції капітана Бакстона, загін перетворився в зграю бандитів. Вони спалювали села, убивали людей, розпорювали жінкам животи, різали дітей...

— Це неможливо! — запротестував Камаре. — Я ж там був, чорт забирай, і нічого цього не бачив!

— Як не помітили нас, пройшовши повз нас, як десять років лишалися в невіданні всіх злодіянь Гаррі Кіллера. На жаль, події, про які я вам розповідаю, не підлягають сумніву. Вони увійшли в історію, про них знає весь світ.

— А я не знав! — пробурмотів вражений Камаре.

— Чутки про ці звірства, — продовжувала Джейн Бакстон, — досягли Європи. Проти бунтівничого загону Джорджа Бакстона було вислано солдатів, і цей загін було знищено. В той день, коли ви, повернувшись до табору, нікого там не знайшли, Джордж Бакстон загинув, але не під солдатськими кулями, як досі вважалося, а підступно вбитий ударом ззаду...

І Джейн Бакстон розкрила своє справжнє ім'я і розповіла вкрай приголомшеному Марселю Камаре про мету свого приїзду в Африку і про те, що було виявлено в могилі поблизу Кубо. Вона вийняла з-за пояса кинджал, яким було вбито її брата.

— На ручці раніше можна було прочитати ім'я убивці, — додала вона, — але час, на жаль, знищив його. Проте, збереглися дві букви — "і" та "л"; після того, що ви нам розповіли, я, очевидно, не помилюся, коли скажу, що це ім'я читається: "Гаррі Кіллер".

Слухаючи цю трагічну оповідь, Марсель Камаре проявляв все зростаюче збудження. Він то гарячково сплітав і розплітав пальці, то проводив руками по обличчю, зробленому потом.

— Це жахливо!.. Жахливо!.. І це... зробив я!.. Я!.. — повторював він без кінця, а в його широко розкритих очах знов і знов спалахував неспокійний блиск.

— Дасте ви нам притулок? — спитав тоді Барсак.

— Чи дам я вам притулок? — відповів Камаре з незвичною запальністю. — Невже треба про це запитувати? Виходить, ви вважаєте мене спільником цих мерзенних злочинів, які я покараю, можете бути певні!

— Перш ніж говорити про покарання, треба подумати про самооборону, — зауважив Амедей Флоранс, як завжди тверезий. — Адже можна чекати, що Гаррі Кіллер захоче нас забрати.

Марсель Камаре посміхнувся і відповів:

— Гаррі Кіллер не знає, що ви тут, а коли і дізнається... — Він жестом показав, що це його мало турбує. — А зараз відпочивайте спокійно. Ви в цілковитій безпеці.

Він натиснув на кнопку дзвоника. Появився чорний служник і здивовано витріщив очі.

— Джоко, — сказав Камаре дуже просто, — проведи цих панів і цю пані в їхні кімнати. — Він підвівся і пішов до дверей, ввічливо промовивши: — На добраніч, панове.

І він зник, залишаючи здивованих гостей з розгубленим слугою, перед яким стояло нелегке завдання. І справді, де міг бідолашний Джоко знайти для них ліжка? На заводі не були передбачені візитери, і вільних ліжок там не бувало.

Бачачи, який він збентежений, Барсак запевнив слугу, що всі вони чудово обійдуться без ліжок. Вони залишаться тут, і коли він знайде для них, чим укритися, проведуть на кріслах і стільцях цю ніч, яка до того ж майже минула.

Так пробули до світанку. Рівно о шостій Марсель Камаре появився в кімнаті. Він анітрохи не здивувався, що його кабінет перетворився в

спальню, і побажав своїм гостям доброго ранку — тим же спокійним тоном, яким напередодні попрощався з ними. Вони відповіли йому в один голос.

— Панове, — сказав він, — я обдумав усе те, що ви мені розповіли вночі. Таке становище не може тривати далі. Треба діяти негайно. — Він натиснув на якусь кнопку, і звідусіль почувся голосний дзвін. — Прошу йти за мною, — запросив Камаре.

Проминувши кілька коридорів, вони опинились у великому заводському приміщенні, заставленому численними станками, які в цю мить не працювали. Навколо юрилися чоловіки й жінки.

— Усі тут? — запитав Марсель Камаре. — Ріго, зроби, будь ласка, перекличку.

Після переклички, яка показала, що персонал заводу наявний в повному складі, Камаре розповів про події минулої ночі і про все, що йому стало відомо. Звірства загону Джорджа Бакстона, який опинився під проводом Гаррі Кіллера, убивство начальника загону, полонення і ув'язнення експедицій Барсака, жорстока і безпідставна розправа з двома неграми — згадано було про все, що могло вразити слухачів. Із цих фактів випливало, що всі вони, самі того не знаючи, були на службі у справжнього бандита і що, отже, робота заводу допомагатиме здійсненню нових злочинів. З цим не можна миритися, до того ж честь не дозволяє видати Гаррі Кіллеру в'язнів, яких він затримав незаконно. Камаре закінчив висновком, що слід розірвати всякі стосунки з палацом і вимагати повернення на батьківщину.

Вислухана в глибокій тиші, оповідь Камаре викликала зрозумілий подив чесних трудівників. Коли хвилювання трохи вляглося, вони заявили, що одностайно приєднуються до свого директора.

А він висловив ще таке дуже слушне міркування:

— Найбільше мене дивує те, що в Європі нічого не знають про існування цього міста, яке Кіллер назвав Блеклендом. Мені відомо, що воно розташоване осторонь караванних шляхів, в серці пустині. Але ж чимало наших товаришів, пробувши тут певний час, занудьгували за батьківщиною і виявили бажання туди повернутися. Я підрахував сьогодні вночі: за час від заснування заводу звідси поїхало сто тридцять сім чоловік. І якби навіть кілька з них повернулося в Європу, існування міста уже не могло б лишатися таємницею. Виходить, що ніхто з цих ста тридцяти семи не прибув за призначенням.

Слухачі скам'яніли, вражені цим відкриттям.

— Отже, з цього випливає, — додав Камаре, — що ніхто з вас не може сподіватися знов побачити батьківщину, поки Гаррі Кіллер лишається при владі, і що нам не доводиться чекати пощади. В наших власних інтересах і в інтересах справедливості треба вступити в бій.

— Так, так!.. Покладіться на нас! — залунали вигуки з усіх боків, і всі простягнули до нього руки.

Такою великою довірою користувався серед робітників Марсель Камаре. Пригноблені тим, що вони відрізані від цілого світу, ці люди одразу підбадьорилися від самої думки, що він із ними.

— Починайте роботу, як звичайно, і покладіться на мене, друзі мої, — промовив Камаре і пішов, супроводжуваний бурхливою овацією.

Вийшовши з механічного цеху, Камаре мав коротку розмову із старшим майстром Ріго, потім у супроводі своїх гостей повернувся в кабінет. Не встигли вони сісти, як задзвонив телефон. Камаре схопив трубку, і утікачі почули, як він тихим голосом відповідав: "Так", "Ні", "Гаразд", "Як хочете" і нарешті розсміявся, повісив трубку і відключив телефон.

— Дзвонив Гаррі Кіллер, — промовив незворушно Камаре своїм дивним тихим голосом. — Він знає, що ви тут.

— Уже! — вигукнув Барсак.

— Так. Здається, знайшли якогось Чумукі. Виявили також човен, покинутий на ргчці, і вартового, зв'язаного, Як і Чумукі. Кіллер запевняє, що вибратися з міста вночі неможливо, отже він зробив висновок, що ви повинні бути тут. Я не став спростовувати. Він зажадав, щоб я видав вас. Я відмовився. Він наполягав, я не здавався. Він страшенно розгнівався, загрожував, що візьме вас сшюіа. Це мене розсмішило і я припинив розмову.

Усі піднялися в єдиному пориві.

— Нема потреби говорити, що ви можете на нас розраховувати, — заявив Барсак від імені всіх. — Але нам потрібна зброя.

— Зброя?.. — повторив Камаре, усміхаючись. — Навіщо? Думаю, що тут не знайдеться ні однієї рушниці. Проте не турбуйтеся, прошу вас. В нашому розпорядженні є інші засоби.

— Засоби боротися з гарматами палацу?

— Так, і ще багато дечого. Якби в мене виникла фантазія зруйнувати все місто, я здійснив би це в одну мить. Але думаю, що до цієї крайності не дійде. Гармати палацу мовчатимуть, можете не сумніватись. Кіллер знає мою всесильність, знає й те, що для заводу в більшій його частині гарматний вогонь не страшний, а крім того, Кіллер не подумає зруйнувати завод, який є основою його могутності. Він скоріше спробує проникнути сюди живою силою. Але йому це не вдасться.

Немов у відповідь на ці слова, з нижнього поверху почулися глухі удари.

— Що я вам казав? — промовив інженер ледь посміхаючись. — Ось він уже атакує головний вхід. Але двері міцні — я вам це гарантую.

— А що, як він все ж пустить вхід гармату? — спитав Сен-Берен, якого незворушність Камаре заспокоювала тільки наполовину.

— Навіть і в цьому випадку їм не легко буде пробити вхід. А щоб притягти на набережну гармату з палацу, потрібний час. Поки що це просто таран, яким орудують люди Кіллера. А ним вони можуть довбати хоч цілий вік без успіху. Якщо хочете, ходіть зі мною, подивитесь, як розгортатиметься облога. Думаю, що видовище це вас зацікавить.

Вони пройшли, не затримуючись, через механічний цех, де верстати були приведені в рух, але робітники подекуди, зібравшись купками, обмінювались враженнями про новини того дня. Це було цілком зрозуміло, і Камаре удав, що не помічає безладу. Спіральними сходами піднялися на площадку башти, яка, на відміну від башти, палацу, завершувалася таємничим пілоном, що підносився вгору більше як на сто метрів. Між кроквами пілона містився циклоскоп, в який Камаре запросив своїх супутників.

— Цей циклоскоп, — пояснив він, — спрямований не за п'ять кілометрів як той, який я сконструював для Кіллера. Завдяки численним похилим дзеркалам він дозволяє нам спостерігати все, що відбувається поблизу. Звідси ви побачите всю зовнішню поверхню нашої стіни.

І справді, в цьому циклоскопі добре видно було еспланаду, набережну і кругову дорогу; зображення були дрібніші, ніж в апараті Кіллера, але значно чіткіші. У цих лінзах видно було цілий натовп: більшість тягла драбини до стіни заводу, а чоловік тридцять марно намагалися пробити ворота.

— Як я й передбачав, — сказав Камаре, — вони готуються до штурму. Ось тепер стає цікаво.

Штурм саме почався. До стін приставили кілька драбин, і цілий загін Веселих хлопців поліз по них. Долізши до верху, дехто без вагань ухопився за стіну руками. В ту ж мить їхні руки наче приклеїлись до краю стіни, а тіла почали звиватися в нелюдських конвульсіях. Видовище було незвичайне: люди, підвішені до стіни, танцювали якийсь диявольський танок, немов, паяци на мотузках.

— Це дуже просто, — сказав Камаре. — Верхній край стіни вкритий металічним стопом, який я винайшов; електропровідність його в сто разів більша, ніж у міді. Я пускаю по цьому накриттю змінний струм високої напруги, і — результат ви бачите.

Поки він говорив, нападники, що були на .нижчих щаблях драбин, не розуміючи безладних рухів тих, які були нагорі, почали хапати їх за ноги. Необережні одразу забилися в таких же конвульсіях, на превеликий подив усіх інших.

— Чого ж ці йолопи не падають додолу? — вигукнув Сен-Берен.

— Вони не можуть, бідолахи, — відповів Марсель Камаре. — І лишатимуться прикріпленими до стіни доти, доки мені заманеться... Але я зроблю ще краще.

Він повернув якусь рукоятку. В ту ж мить драбини поперекидалися, наче відштовхнуті невидимою рукою, і ті, хто ще тримався на них, шкереберть полетіли вниз, лишаючи на стіні грона людських тіл, які продовжували страхітливо звиватись.

— Не відповідаю за поламки, — тихо промовив Камаре. — Хочете знати причину того, що сталося у вас на очах? Нема нічого простішого. Я вважаю, що всі сили, які існують, це ті або інші коливання ефіру. Усі сходяться на тому, що світло— це ряд коливань в межах між певним мінімумом і певним максимумом частоти, а електрика — інший ряд коливань, віддалений від першого проміжком, природа коливань якого

ще невідома. Не берусь твердити остаточно, але схилиюсь до думки, що ці коливання мають певне відношення до теплоти. У всякому разі, я вмію їх викликати, керувати ними і створювати на їх основі цікаві явища, як я вам зараз довів.

Тим часом грона людських тіл продовжували свій несамовитий танок.

— Погрались і досить, — промовив Марсель Камаре і повернув іншу рукоятку.

В ту ж мить нападники відірвалися від стіни, попадали з десятиметрової висоти додолу, і лишилися непорушно лежати під стіною. Трохи повагавшись, їхні товариші наблизились, підняли їх і понесли.

— Кінець першої дії, — оголосив Камаре своїм звичайним тоном. — Думаю, що вона закінчилася не на користь Гаррі Кіллера — у нього вибуло з ладу чоловік тридцять. А зараз займемось цими йолопами, які так уп'ялись у двері.

Марсель Камаре взяв телефонну трубку.

— Ти готовий, Ріго? — спитав він.

— Так, — відповів голос, чутний по всьому циклоскопу.

— Відправляй! — скомандував Камаре.

Наче самотійно підкоряючись цьому наказу, від підніжжя башти в ту ж мить відокремився і почав віддалятися дивний апарат. Це було щось подібне до вертикального циліндра, який в частині, зверненій до ґрунту, переходив у широкий конус. На протилежному кінці з неймовірною швидкістю крутилися чотири гвинти: один горизонтальний і три вертикальних. Незвичайна машина піднялася в повітря і попрямувала до стіни. Проминувши стіну, вона перейшла в горизонтальне положення і

рушила точно вздовж зовнішньої огорожі заводу. А за першою машиною з'явилася друга, потім третя, і ще, і ще. Гості Камаре налічили їх двадцять. Через правильні проміжки часу вони вилітали з башти, ніби птахи з гнізда, повторюючи один і той же маневр.

— Це мої "оси", — сказав Марсель Камаре, трохи наголошуючи слово "мої". — Я вам потім поясню, як вони приводяться в рух. А зараз подивіться, як вони діють. — Він знову взяв телефонну трубку. — Попередження, Ріго! — промовив він, і звернувся до своїх нових друзів: — Навіщо вбивати цих бідолах? Досить буде попередження, якщо вони схочуть його зрозуміти.

Винісши потерпілих товаришів, більшість з яких були мертві або тяжко поранені, решта нападників відступила і трималася тепер купою на еспланаді, на чималій відстані від заводської стіни, втупивши в неї спантеличені погляди.

Навпаки, ті, які атакували вхід, не переставали гатити в ворота величезною колодою, хоч це не давало помітних наслідків. Облітаючи навколо стіни, "оси" (як їх назвав Марсель Камаре) одна за одною пролетіли над купою людей, що не звернули на ці апарати ніякої уваги. Раптом з однієї машини пролунав постріл, і град картечі засипав землю на просторі радіусом метрів п'ятдесят. Почувши звук пострілу, нападники підняли голови. Вони ще не встигли збагнути, в чому річ, як з наступної "оси" пролунав новий постріл, ізнову посипалася картеч. Цього разу смертоносний град випав ближче і навіть влучив у кількох чоловік. Решта не стала" чекати; покинувши таран і підібравши поранених, вона дременула з усіх ніг.

Спостерігачі ледве вірили своїм очам: кожна "оса" після пострілу слухняно поверталася в свій капонір у низу башти, а за хвилину, озброєна новим зарядом, вилітала і знов займала місце в рухливому строю.

— Я думаю, цими людьми не варто більше займатися, — сказав Марсель Камаре. — Можливо, ви маєте бажання відвідати завод...

## VII. ЗАВОД У БЛЕКЛЕНДІ

Гості Камаре поспішили прийняти запрошення.

— Перше ніж ми спустимося з цієї башти, — сказав Камаре, — познайомтеся з загальним розташуванням заводу. Його територія має дев'ять гектарів і являє собою прямокутник, що тягнеться понад річкою. Три чверті цієї площі — її західну частину — відведено під сади й городи. З них ми одержуємо частину харчових продуктів; все інше нам постачають. Власне завод розташований вздовж набережної; тут містяться цехи і мій будинок, а в центрі — оця сама башта. З обох боків заводських споруд, перпендикулярно до річки, збудовано два ряди жител для робітників. Це чотириповерхові будинки, в яких налічується в цілому сто двадцять квартир. Як ви самі бачите, всі заводські споруди одноповерхові і вкриті товстим шаром землі, порослої тр'авою. Таким чином, снаряди майже зовсім не страшні для них. Ну, а тепер давайте спустимося.

Супутники Камаре кинули навколо себе останній погляд. Усе лишалося без змін. "Оси" продовжували кружляти по колу, нападники ж, маючи гіркий досвід, не наважувались більше проникнути в небезпечну зону.

Підбадьорені цим видовищем, гості спустилися слідом за інженером. Спочатку вони відвідали той поверх башти, що його він назвав "вуликом"; там були розташовані вісім капонірів чи комірок, з яких вилітали "оси", а між цими комірками був розміщений запас картечі. Потім вони проминули цехи: складальний, столярний, ковальський, ливарний та інші, і вийшли в сад з боку, найближчого до палацу.

Висока стіна закривала палац. Та коли вони відійшли метрів на п'ятдесят, над стіною почязалася башта Гаррі Кіллера, з верхівки її одразу ж пролунав постріл, а над необережними з дзижчанням пролетіла куля. Вони поспішили відступити.

— Дурень! — спокійно пробурмотів Камаре і, не спиняючись, підняв руку.

За цим сигналом почувся сильний свист. Гості Камаре мимоволі обернулись до заводу, але їхній хазяїн вказав їм на палац: циклоскоп, який увінчував башту, зник.

— Це буде йому наукою, — сказав Камаре. — У мене теж є повітряні міни; у мене їх навіть більше, ніж у нього, адже це я їх виробляю.

— Але послухайте, пане Камаре, — зауважив Амедей Флоранс, — якщо у вас є ці снаряди, які ви звете повітряними мінами, чому ви не застосуєте їх проти Гаррі Кіллера?

Якусь мить Камаре пильно вдивлявся в того, хто поставив це запитання, потім в його очах промайнув тьмяний блиск.

— Я?.. — глухо промовив він. — Я руйнуватиму своє творіння?..

Амедей Флоранс тільки презирнувся з товаришами. Безперечно, ця в багатьох відношеннях видатна людина мала одну ваду: гордість.

Прогулянка продовжувалась у мовчанні. В палаці засвоїли науку: ніщо більше не турбувало групу людей, які все далі заглиблювались у сад і пройшли його з кінця в кінець.

— Ось це теж цікаво для вас, — промовив Камаре, відчиняючи якісь двері. — Тут старі машини, паровий котел і двигун, який ми опалювали дровами, не маючи іншого пального. Це була дуже складна справа —

дрова привозили здалека, і ми витрачали їх у великих кількостях. На щастя, це тривало недовго. Як тільки після перших же дощів, викликаних мною, в річці появилася вода, одразу ж почала діяти гідроелектростанція, яку я тим часом спорудив кілометрів на дванадцять нижче міста. Відтоді ми більше не користуємося цим застарілим паливом, і наш димар уже ніколи не куриться — він тепер непотрібний.

Інженер провів їх в інший зал.

— Тут і далі, — сказав він, — містяться машини, які приймають і перероблюють енергію, одержувану із станції: динамомашини, трансформатори, генератори змінного струму. Тут — царство блискавки.

— Як! — вигукнув приголомшений Флоранс. — Усі машини вам вдалося сюди приставити!

— Тільки невелику кількість, — відповів Камаре. — Більшу частину ми сконструювали самі.

— Але ж вам потрібні були матеріали, — не вгавав Флоранс. — Де в бісового батька ви їх добули серед пустині?

— Справді!.. — промовив Камаре і спинився в задумі. — Ви праві, пане Флоранс. Як були приставлені сюди перші машини і ті матеріали, з яких ми створили решту? Признаюсь, я ніколи над цим не замислювався. Я ставив вимоги — і їх задовольняли. Більше я ні про що не допитувався. Ось тепер, коли ви привертаєте мою увагу...

— Яких страшних людських жертв це мусило коштувати — притягти оце все через пустиню, коли у вас ще не було планерів!

— Це правда... — погодився Камаре, бліднучи.

— А гроші? Їх тут пішло як у прірву! — вигукнув Флоранс.

— Гроші?.. — пробелькотав Камаре.

— Так, гроші. Ви дуже заможна людина?

— Я? — запротестував Камаре. — Відколи я тут, у мене й п'яти сантимів не було в кишені.

— Отже?..

— Це Гаррі Кіллер... — тихо почав Камаре.

— Ясна річ! Але де ж він брав їх? Він що, мільярдер, ваш Гаррі Кіллер?

Камаре зчудовано розвів руками. Запитання Амедея Флоранса зовсім приголомшили його, в очах знову з'явився хворобливий блиск, який спалахував у них при кожному хвилюванні. Почувалося, що подібні проблеми, такі відмінні від тих, які він звик розв'язувати, приголомшують його, проливаючи світло на досі незрозумілі речі. У нього був такий розгублений вигляд, що доктор Шатонней пожалів його.

— Ми це потім з'ясуємо, — промовив він, — а зараз годі про це. Ході́мте далі.

Камаре провів рукою по чолі, немов відганяючи набридливу думку, і мовчки пройшов у дальший зал.

— Тут ви бачите компресори, — заговорив він зміненим від хвилювання голосом. — Ми використовуємо великі кількості повітря та інших газів у рідкому стані. Як відомо, всі гази здатні зріджуватись, для чого їх стискають при належному зниженні температури, але одержані так рідини розігріваються і досить швидко повертаються в газоподібний стан. Якщо зберігати їх у замкненому резервуарі, стінки його зазнають такого тиску, що він неминуче мусить вибухнути. Один з моїх винаходів допоміг це усунути. Я відкрив речовину, яку я назвав антидіатермічною —

вона абсолютно непроникна для теплового проміння. Зріджений газ, наприклад, рідке повітря, вміщений в резервуар з цієї речовини, зберігає завжди однакову температуру і, отже, залишається рідким, не загрожуючи вибухом. Цей винахід дозволив мені здійснити багато інших, зокрема відомі вам планери з великим радіусом дії.

Поки він говорив, його хвилювання поступово вляглося і зникло без сліду. Тема уже цілком полонила його.

— Мої планери мають три основні особливості: стійкість у повітрі, швидкість зльоту і велику рушійну силу. Спинаюсь на них в кількох словах. Почнемо зі стійкості. Коли на птаха налітає раптовий порив вітру, йому не доводиться робити розрахунки, щоб зберегти рівновагу. В цьому випадку починає діяти його нервова система, те, що зветься рефлексом, і він інстинктивно вирівнюється.

Щоб досягти автоматичної стійкості у моїх механічних птахів, я наділив їх системою, подібною до рефлекторної. Ви їх бачили і знаєте, що вони мають два крила, розташовані угорі пілона заввишки п'ять метрів, під яким міститься платформа, що несе мотор, водія і пасажирів. Отже центр ваги у цієї конструкції низький. Але пілон не є непорушним щодо крил. Поки він не закріплений повністю або частково за допомогою руля напряду і горизонтального руля, він може описувати невеличкі луги у всіх напрямках навколо вертикалі. Таким чином, якщо крила незалежно від руля нахилиються вбік, пілон під дією своєї ваги виявляє тенденцію до зміни кута щодо крил. Цей рух приводить в дію точно вивірені противаги, які сковзають паралельно або перпендикулярно до крил, і ці останні одразу ж вигинаються належним чином. В такий спосіб негайно, — автоматично, як я вже казав, — вирівнюються всі випадкові відхилення планера.

Вступивши очі в землю, Марсель Камаре давав ці пояснення спокійно, ніби професор під час лекції. Він не спинявся, не шукав слів — вони приходили самі.

— Переходимо до другого пункту, — продовжував він. — В момент зльоту крила планера опускаються і складаються вздовж пілона. В той же час вісь гвинга, рухлива у вертикальній площині, перпендикулярній до крил, піднімається, і апарат стає гелікоптером.. Проте, коли він досягає належної височини, крила розкриваються і одночасно вісь гвинта нахиляється вперед і стає горизонтальною, а гелікоптер перетворюється в планер. Щож до рушійної сили, то в моїх апаратах нею є рідке повітря. Із резервуара, зробленого з антидіатермічної речовини, про яку я вам казав, рідке повітря через систему клапанів надходить під постійним нагріванням у дуже тонку трубку. Там воно одразу ж під величезним тисненням переходить в газоподібний стан і приводить в дію мотор.

— Якої швидкості досягають ваші планери? — спитав Амедей Флоранс.

— Чотириста кілометрів за годину, і проходять до п'яти тисяч кілометрів без поповнення запасу енергії, — відповів Камаре і повів їх знов на башту.

Його слухачі не могли не висловити свого захоплення, їм важко було знайти слова, щоб дати належну оцінку його геніальності. Але ця дивна людина, яка часом проявляла таку пиху, лишалася байдужою до всіх цих дифірамбів, наче її могла зворушити тільки власна хвала.

— Тут ми в самому центрі заводу, — сказав Камаре, коли вони повернулися до башти. — Ця башта має десять поверхів. Ви, звичайно, помітили нагорі високий металічний пілон? Це "передавач хвиль". Крім того, по всій поверхні башти розсіяні вістря, які теж є передавачами хвиль менших розмірів.

— Як ви сказали? Передавачі хвиль? — спитав доктор Шатонней.

— Не хочу читати вам курс фізики, — відповів з усмішкою Камаре, — але деякі пояснення все ж необхідні. Відомий німецький фізик Герц уже

давно помітив, що коли між зближеними полюсами конденсатора індукційної котушки проскакує іскра, вона створює коливний розряд, інакше кажучи, під час одного розряду обидва полюси стають по черзі то позитивними, то негативними. Швидкість цих коливань або їхня частота може бути дуже великою — до ста мільярдів в секунду. Ці розряди викликають коливання навколишнього середовища, тобто повітря, а також ефіру, який заповнює небесний простір і міжмолекулярні проміжки всіх тіл; кожному розряду відповідають коливання ефіру, які поширюються все далі, розходяться в усі сторони; вони звуться хвилями Герца. Чи зрозуміло я розповідаю?

— Чудово! — заявив Барсак, який, будиши політичним діячем, гірше за всіх розбирався в наукових питаннях.

— До мене ці хвилі вважали лабораторним курйозом. Ними користувались, щоб електризувати металічні предмети, розташовані на більшій або меншій відстані від джерела хвиль. Головною вадою цих хвиль вважалося те, що вони поширюються на всі боки од відправної точки, точнісінько як концентричні кола в калюжі, якщо кинути в неї камінь. Завдяки цьому початкова енергія, поширюючись на все більшому просторі, розсіюється, слабне, і вже за кілька метрів від джерела прояви її стають зовсім незначними. Вам це зрозуміло?

— Ясно, як день, — запевнив Амедей Флораис.

— Ще до мене було помічено, що ці хвилі, як і світлові, мають здатність відбиватися, але з цього не було зроблено ніяких висновків. Маючи відкритий мною надпровідник (той, яким вкритий верх стіни), я зміг створити рефлектори, що спрямовують майже всю сукупність хвиль в бажаному мені напрямі, і вони передаються на далеку відстань, не втрачаючи по дорозі своєї початкової сили. Спосіб змінювати частоту коливань відомий, і це допомогло мені винайти приймачі хвиль, які реагують лише на коливання якоїсь певної частоти. Це те, що зветься в фізиці настройкою. Даний приймач реагуватиме тільки на хвилі тієї частоти, на яку він настроєний. А кількість можливих частот безмежна,

отже, я можу сконструювати безліч двигунів, серед яких не буде двох, які б реагували на одну і ту ж хвилю. Ви все зрозуміли?

— Тепер гірше, — признався Барсак. — Але стежимо уважно.

— Я, власне, закінчую, — сказав Камаре. — Ось цим способом ми й приводимо в дію велику кількість сільськогосподарських машин; усі вони одержують енергію на відстані з того чи іншого передавача нашої башти. Цим же способом ми спрямовуємо політ "ос". При кожному з чотирьох гвинтів "оси" є невеличкий мотор, настроєний на певну хвилю, і ми, в міру потреби, посилаємо одну певну хвилю чи комбінацію їх. Нарешті, цим способом я міг би зруйнувати все місто, якби мені заманулося.

— Ви б могли звідси зруйнувати місто?.. — вигукнув Барсак.

— Дуже просто. Гаррі Кіллер просив мене зробити місто неприступним, і я це здійснив. Під усіма вулицями й будинками, під палацом і навіть під заводом закладені великі кількості вибухових речовин з детонаторами, настроєними кожний на хвилю певної частоти, відомої тільки мені. Щоб висадити місто в повітря, мені досить послати в напрямі кожної міни хвилі тієї частоти, на яку настроєний її детонатор.

Амедей Флоранс, який весь час гарячково робив нотатки, хотів було спитати, чи не слід би цим способом покінчити з Гаррі Кіллером, але пригадав, що пропозиція використати для цього повітряні міни не мала успіху, — і вирішив не говорити нічого.

— А великий пілон, який височить над баштою? — спитав доктор Шатонней.

— Я саме збирався про нього сказати, — відповів Камаре. — Хвилі Герца мають деякі дуже цікаві властивості, зокрема, вони ніби підвладні тяжінню і, вийшовши з відправної точки, поволі падають на землю і там губляться. Отже на далеку відстань їх слід посилати з певної висоти.

Мені ж потрібно посилати їх хоч і не дуже далеко, але дуже високо, а цього ще важче досягти. Все ж мені вдалося здійснити це за допомогою пілона заввишки сто метрів, з'єданого з генератором коливань, і рефлектора моєї конструкції, розташованого нагорі пілона.

— А навіщо вам посилати хвилі вгору? — здивувався Флоранс.

— Щоб викликати дощ. Саме на цьому принципі базується мій винахід, який я проектував, коли познайомився з Гаррі Кіллером. За допомогою пілона і дзеркала я посилаю хвилі до хмар і електризую воду, яка перебуває в них у краплинному стані. Коли різниця потенціалів хмари і землі або сусідньої хмари стає достатньою — а це настає досить швидко, — починається гроза, і йде дощ. Про дійовість цього методу свідчить перетворення пустині навколо нас в родючий ґрунт.

— Проте потрібно мати хмари, — зауважив доктор Шатонней.

— Безумовно; або принаймні потрібна досить вогка атмосфера. Проте хмари якогось дня неминуче з'являються. Завдання полягає в тому, щоб примусити їх проллятися дощем тут, а не в якомусь іншому місці. Зараз, коли поля вже оброблені і ростуть, дерева, створюються передумови для періодичних дощів, хмари з'являються все частіше. Побачивши хмару на небі, мені досить повернути вимикач — ось так, — і одразу потужні хвилі починають бомбардувати хмару мільярдами коливань.

— Чудово! — в захваті визнали слухачі.

— Вони, ці хвилі, витікають з верхівки пілона і губляться в безмежжі простору, — продовжував Камаре з усе зростаючим піднесенням. — Але я мрію про інше майбутнє для них. Я почуваю, знаю, я переконаний, що для них можна знайти сотню інших застосувань. Наприклад, можна буде користуватися телефоном чи телеграфом по всій земній кулі, без потреби сполучати дротом пункти, між якими встановлюється зв'язок.

— Без дроту!.. — вигукнули всі.

— Без дроту. Що для цього потрібно? Дуже мало.

Треба тільки вигадати відповідний приймальний апарат. Я шукаю, я вже навіть близький до мети, але ще не досяг її.

— Ось тепер ми перестаємо розуміти, — признався Барсак.

— Проте немає нічого простішого, — запевнив Камаре, збуджуючися все більше й більше. — Стійте, ось апарат Морзе, вживаний при звичайному телеграфуванні, який я включив для своїх дослідів в електричний цеп особливого роду. Досить мені повернути ці ручки, — кажучи так, він повернув їх, — і струм, який посиляє в повітря хвилі, підпорядковується цьому цепу. Поки ключ апарата Морзе піднятий, хвилі не поширюватимуться. Але як тільки цей ключ опуститься, хвилі почнуть випромінюватися з пілона. Ці хвилі треба спрямувати не до неба, а в напрямі приймального апарата, — за допомогою все того ж дзеркала, яке їх концентрує і відбиває. Якщо ж місцеперебування приймального апарата невідоме, досить усунути рефлектор, що я й роблю, повертаючи ще одну ручку, ось цю. Тепер хвилі, які я посилятиму в простір, розходитимуться в усі боки, і я можу телеграфувати в цілковитій певності, що хвилі досягли б приймального апарата, де б він не був, — якби він тільки існував. На жаль, його немає.

— Ви кажете, телеграфувати?.. — перепитала Джейн Бакстон.

— Ну, звичайно. Для цього мені досить працювати ось цим ключем, як це звичайно робиться, застосовуючи азбуку Морзе, добре відому всім телеграфістам. Але на прикладі вам легше буде зрозуміти. Якби цей уявний приймальний апарат існував, ви б, очевидно, поспішили скористатись можливістю врятуватися з того становища, в якому опинились?

— Безсумнівно, — відповіла Джейн.

— Ну що ж! Давайте діяти так, ніби він і справді існує, — сказав Камаре, сідаючи за апарат Морзе. — Кому б ви телеграфували в такому разі?

— У цій країні ми не знаємо нікого, — усміхнулась Джейн Бакстон. — Просто я не уявляю, кому... от хіба що капітанові Марсенею, — і вона злегка зарум'янилася.

— Нехай буде капітан Марсенею, — промовив Камаре, працюючи апаратом Морзе і вистукуючи крапки і тире. — Де він знаходиться, цей капітан?

— Зараз він, мабуть, у Тімбукту, — не зовсім упевнено відповіла Джейн.

— Тімбукту, — повторив Камаре, продовжуючи працювати передавачем. — Що ж ви йому передали б, капітанові Марсенею? Я думаю, що-небудь в такому роді: "Джейн Бакстон"...

— Пробачте, — перебила Джейн, — капітан Марсенею знає мене під прізвиськом Морна.

— Це не має ніякого значення, телеграма все одно не дійде, але поставимо "Морна". Я телеграфую: "Рятуйте Джейн Морна, ув'язнену в Блекленді"... — Тут Марсель Камаре на мить спинився. — Оскільки ж Блекленд невідомий нікому на світі, я додаю, щоб уточнити: "...широта північна, п'ятнадцять градусів п'ятдесят мінут, довгота..." — Марсель Камаре раптом підвівся. — Он як! Гаррі Кіллер відрізав струм.

Гості Камаре оточили його, нічого не розуміючи.

— Як я вже вам казав, — пояснив він, — ми одержуємо енергію від гідроелектростанції. От Гаррі Кіллер і відрізав нас від неї.

— Але ж, коли так, то й машини спиняться! — сказав доктор Шатонней.

— Вони вже спинилися, — відповів Камаре.

— А "оси"?

— Вони, без сумніву, вже впали.

— То Гаррі Кіллер зможе їх захопити! — вигукнула Джейн Бакстон.

— Навряд, — відповів інженер. — Давайте зійдемо на башту, і ви побачите, що становище від цього не зміниться.

Вони швидко піднялися нагору і ввійшли в циклоскоп. Перед їх очима одразу постала зовнішня сторона стіни з оточуючим її ровом, в якому нерухомо лежали "оси".

На еспланаді лунали тріумфальні вигуки Веселих хлопців. Вони уже відновили атаку. Багато стрибало в рів, наміряючись розправитися з мертвими "осами", які завдали їм такого страху. Та ледве доторкнувшись до цих апаратів, вони з жахом відскакували і намагались вибратися з рову. Проте жодному це не вдалося, всі попадали на дно і більше не рушилися.

— Ламаного гроша не дав би я за їхні шкури, — холодно промовив Марсель Камаре. — Адже я, розуміється, все це передбачив і вжив своїх заходів. Відрізавши струм зі станції, Гаррі Кіллер тим самим привів у дію пристосування, завдяки якому в рів вилилася із спеціальних судів зріджена вуглекислота, що там одразу ж перетворилася на газ. Цей газ

важчий за повітря, отже, він залишився в рові, і ті, хто там опинився, повинні задихнутись.

— Бідолашні! — зітхнула Джейн Бакстон.

— Тим гірше для них, — зауважив на це Камаре. — Я нічим не можу їм допомогти. Що ж до машин, то я подбав і про них. Усе підготовлено для того, щоб замінити електричний струм рідким повітрям, якого я маю невичерпний заттас. І ось це здійснено, і машини починають діяти. "Оси" знов піднімуться в повітря.

І справді, гвинти "ос" знов шалено закрутилися, і ці апарати продовжували свій рух у повітрі, а натовп Веселих хлопців відступив до палацу, кидаючи напризволяще тих, хто застряг у рові.

Марсель Камаре обернувся до своїх гостей. Вигляд у нього був якийсь неспокійний, навіть схвильований, і в очах знов і знов спалахував лиховісний блиск.

— По-моєму, ми можемо спати спокійно, — сказав він з простодушною гордістю.

## VIII. ПОКЛИК В ЕФІРІ

Капітан П'єр Марсенею щиро сумував, розстаючися з експедицією Барсака і особливо з молодого дівчиною, яка йому була відома як Джейн Морна. Проте він вирушив у путь без тіні вагання і, виконуючи наказ, прибув у Сегу-Сікоро прискореним маршем. Капітан Марсенею був передусім солдатом, а професія військового прекрасна саме цим цілковитим самозреченням і безвідмовним виконанням свого обов'язку, мета якого не завжди буває ясною, але за яким невідступно стоїть думка про батьківщину.

Проте, хоч як він поспішав, минуло дев'ять днів, поки були пройдені чотириста п'ятдесят кілометрів, що відділяли його від Сегу-Сікоро, куди загін прибув 22 лютого пізно ввечері. І тільки наступного ранку Марсенею з'явився до військового коменданта, полковника Сержін, і вручив йому наказ полковника Сент-Обана.

Полковник Сержін перечитав цей наказ три рази підряд, і з кожним разом його здивування все зростало.

— Чудернацька комбінація! — промовив він нарешті. — Посилати за людьми в Сікассо, щоб переправити їх у Тімбукту!.. Просто неймовірно!

— То вас не попередили про наше прибуття, пане полковнику? — спитав капітан Марсенею.

— Абсолютно.

— Лейтенант, який передав мені цей наказ, казав, що в Тімбукту неспокійно, серед туарегів ауелімміденів заворушення, яке набирає загрозливого характеру.

— Вперше чую. Не далі як учора капітан Пейрон був тут, по дорозі з Тімбукту в Дакар. Виїхав того ж дня. Він ні словом про це не згадував.

Капітан Марсенею міг тільки жестом показати, що не він за це відповідає.

— Ваша правда, капітане, — погодився полковник Сержін. — Наша справа маленька. Ось наказ, і треба його виконувати. Але я просто не уявляю, чорт забирай, коли ви зможете виїхати!

І справді, дуже нелегко було підготувати цю несподівану експедицію. Більше восьми днів пішло на те, щоб знайти достатню кількість транспортних засобів і провізії та розмістити коней, які за наказом мали

залишитися в Сегу-Сікоро. Тільки 2 березня капітан Марсенеї зміг нарешті посадити свій загін на судна і вирушити вниз по Нігеру.

Подорож в кінці посушливого сезону ускладнювалась мілководністю. Минуло ще два довгих тижні, і тільки 17 березня колишня охорона експедиції Барсака висадилася нарешті в порті Кабара, за п'ятнадцять кілометрів від Тімбукту.

Коли капітан Марсенеї з'явився до коменданта Тімбукту полковника Аллегра, той виявив не менше здивування, ніж полковник Сержін. Він запевнив, що в цьому районі немає ніяких заворушень, що він ніколи не просив підкріплень і йому абсолютно незрозуміло, навіщо полковник Сент-Обан без попередження посилає йому сто чоловік, які йому зовсім непотрібні.

Це починало ставати дивним, і капітан Марсенеї мимоволі подумав, що він, можливо, став жертвою спритної фальшивки. Але навіщо це було зроблено? З якою метою? Відповідь напрошувалася сама собою: щоб знищити обеззброєну експедицію Барсака. Капітан Марсенеї переживав глибоку тривогу, тим більше, що небезпека загрожувала і Джейн Морна, спогад про яку він завжди носив у своєму серці.

Його побоювання посилювало й те, що і в Тімбукту, як і в Сегу-Сікоро, він не міг зібрати ніяких відомостей про лейтенанта Лакура. Ніхто його не знав. Більше того — ніхто ніколи не чув ні про який загін суданських волонтерів, хоч саме такий вираз вжив полковник Сент-Обан у своєму наказі.

Проте цей наказ після найретельнішої перевірки було низнано за всіма ознаками справжнім, і тому він лишався в силі. Капітана Марсенея і його людей розквартирували, а наказ полковника Сент-Обана надіслали єдиній особі, яка могла сказати, підроблений він, чи ні — самому полковникові. Та відстань від Тімбукту до Баммако — тисяча кілометрів

туди і стільки ж назад, отже, мало минути чимало часу, поки прибуде відповідь.

Капітанові Марсенею, нічим не зайнятому і охопленому тривогою в його непевному становищі, цей час здався б особливо довгим, але, на щастя, в кінці березня доля йому усміхнулась: приїхав капітан Перріньї, його товариш по Сен-Сірському училищу і один з кращих друзів. Обоє були дуже раді побачитись, і час для капітана почав минати швидше.

Коли він поділився з другом своїми турботами, той став його заспокоювати. На думку Перріньї, трудно було допустити, що наказ підроблений. Лейтенант Лакур міг просто неправильно зрозуміти причини такого розпорядження полковника Сент-Обана. Що ж до непоінформованості полковника Аллегра, то розпорядження, адресоване йому, могло в цьому новому, допіру створеному районі загубитись у дорозі.

Капітан Перріньї прибув у Тімбукту на два роки і привіз з собою цілу купу ящиків, які його друг допомагав йому розпаковувати. Майже всі вони були наповнені лабораторним обладнанням. І справді, якби не мундир, Перріньї сміливо можна було б назвати вченим. Він пристрасно захоплювався наукою, був у курсі всіх найновітніших досягнень її, особливо всього, так або інакше зв'язаного з електрикою. Їхня дружба являла спілку дослідницького хисту в особі Перріньї з діяльним началом в особі Марсенея. Різниця в нахилах часто призводила до дружніх суперечок. Вони жартома називали один одного "старим бібліотечним пацюком" і "кривою шаблюкою" тощо. Але все це, зрозуміло, не заважало Марсенеєві бути людиною розвиненою й освіченою, а Перріньї справним і хоробрим офіцером.

Через кілька днів після приїзду друга капітан Марсенею застав його у дворі будинку, де він оселився, за монтуванням чергового апарата.

— Ти прийшов дуже вчасно! — вигукнув Перріньї, побачивши Марсеней. — Я тобі зараз покажу щось дуже цікаве.

— Оце? — спитав Марсеней, вказуючи на апарат, який складався з двох електричних батарей, електромагнітів, маленької скляної трубочки, наповненої металічними ошурками, і мідного прута, який стирчав угору на кілька метрів.

— Еге ж, — відповів Перріньї. — Оця забавка, яку ти тут бачиш, — казковий винахід. Це телеграфний приймальний апарат, але не звичайного телеграфу, а бездротового, зрозумів?

— Про це вже кілька років ідуть розмови, — сказав Марсеней, зацікавившись. — Виходить, проблема розв'язана?

— Ще й як! — вигукнув Перріньї. — Так, на земній кулі знайшлося двоє людей, які одночасно підійшли до її розв'язання. Один, італієць Марконі, знайшов спосіб передавати в простір так звані хвилі Герца... Чи ти чув коли, солдатня, що воно за штука?

— Так, так, — сказав Марсеней. — Учив у школі. Про Марконі говорили, ще коли я був у Франції. Ну, а другий винахідник хто?

— Один французький фізик, Бранлі. Він сконструював приймальний апарат, справжнє чудо винахідливості по простоті.

— І апарат, який я оце бачу?..

— Він і є. Бранлі помітив, що залізні ошурки, які за звичайних умов погано проводять електрику, стають хорошим провідником під дією хвиль Герца. Ці хвилі надають ошуркам силу взаємного тяжіння і збільшують їхнє зчеплення. Бачиш оцю трубочку?

— Ну, бачу.

— Це когерер, або інакше детектор. Ця трубка з залізними ошурками включена в ланцюг звичайної батареї — ось цієї. Трубка поганий провідник, а тому ланцюг розірваний, і струм від батареї не проходить по ланцюгу. Ти зрозумів?

— Так, кажи далі.

— Отже, коли приходить хвиля Герца, її вловлює оцей мідний прут, що зветься антеною. Трубка, яка з'єднана з ним, стає тоді провідником, ланцюг замикається, і струм від батареї проходить по ньому. Ти розумієш, кровопивець?

— Так, очкастий старигань. Продовжуй.

— Тут у справу втручається ваш покірний слуга. Завдяки вигаданому мною пристосуванню, з'єднаному з винаходом Бранлі, цей струм приводитиме в дію приймальний апарат Морзе, в якому рухатиметься паперова стрічка. Але в ту ж мить по детектору стукає оцей маленький молоточок, ошурки від струсу роз'єднуються, струм переривається, і приймач Морзе перестає працювати. В такий спосіб на стрічці з'являється одна крапка. Все це повторюватиметься, поки антена прийматиме хвилі. Коли хвиля перериватиметься, на стрічці нічого не буде відбиватись, аж до надходження наступної хвилі. В результаті на стрічці з'являться неоднакові групи крапок, що відповідатимуть крапкам і тире азбуки Морзе, які пегко зможе прочитати кожний телеграфіст.

— Наприклад, ти?

— Наприклад, я.

— А навіщо ти привіз цей справді чудодійний апарат в нашу дикунську країну?

— Я привіз не тільки його, а й його рідного брата — передавач хвиль, який я завтра ж почну монтувати. Я гаряче цікавлюся розробкою проблеми бездротового телеграфу і хочу перший влаштувати його в Судані. Ось чому я й привіз сюди ці два апарати: вони поки що є великою рідкістю, а в Африці їх взагалі немає, за це я можу поручитись. Ти тільки подумай! Якби можна було зійостися безпосередньо з Баммако!.. Чи, може, з Сан-Луї.

— Ну, Сан-Луї, це вже занадто далеко.

— Нічого подібного, — запротестував Перріньї. — Уже здійснювано зв'язок на дуже великі відстані.

— Це неможливо!

— Можливо, солдафоне нещасний, а я збираюсь досягти ще більшого. Я негайно розпочну низку дослідів уздовж Нігера...

Капітан Перріньї раптом замовк, його очі вирячились, рот широко розкрився, і все обличчя виявляло глибокий подив. З апарата Бранлі почулося сухе потріскування, яке досвідчене вухо Перріньї одразу вловило.

— Що з тобою? — спитав стурбований Марсеной.

Його друг був настільки вражений, що не спромігся одразу відповісти.

— Апарат працює! — ледве вимовив він нарешті, вказуючи на апарат.

— Що ти кажеш? Працює! — з іронією передражнив Марсеной. — Ти мариш, майбутній академіку! Твій апарат єдиний в Африці, як же він може "працювати"? Він просто зіпсувався, от і все.

Не відповідаючи, капітан Перріні підбіг до приймального апарата.

— Зіпсувався!.. — запротестував він, до краю схвильований. — Він не тільки не зіпсувався, навпаки, я ясно читаю на стрічці: "Капі... тан... Капі... тан... Мар... Капітан Марсенеї!"

— Моє ім'я! — кепкував той. — Я дуже боюся, що ти просто хочеш посміятися з мене, хлопче.

— Твоє ім'я! — підтвердив Перріні з таким щирим хвилюванням, що це справило враження на його товариша.

Апарат спинився і лишався нерухомий, а двоє офіцерів не відривали від нього поглядів. Та незабаром знов почулося уже знайоме "цок-цок".

— Запрацював! — скрикнув Перріні, нахилиючись над стрічкою. — Так! Тепер іде твоя адреса: "Тімбукту".

— Тімбукту! — повторив машинально Марсенеї і в свою чергу затремтів від незрозумілого хвилювання.

Апарат вдруге спинився, потім, після короткої перерви, стрічка знов поповзла і за мить знов завмерла.

— "Джейн Бакстон", — прочитав Перріні.

— Не знаю такої, — заявив Марсенеї і зітхнув з незрозумілим полегшенням. — Це чийсь жарт...

— Жарт? — повторив задумливо Перріні. — Хіба ж це можливо?.. О, знов починає! — І, схилившись над стрічкою, почав читати букву за буквою, в міру того, як вони з'являлися перед його очима:

— "Ря... туй... те... Джейн... Мор... на...".

— Джейн Морна! — скрикнув капітан Марсеной і, задихаючись, розстібнув комір мундира.

— Тихше! — сказав Перріньї. — "У... в'яз... нену... в Блек... ленді...".

Апарат спинився в четвертий раз, його власник випростався і глянув на товариша. Той аж пополотнів.

— Що з тобою? — затурбувався Перріньї.

— Я тобі поясню, — відповів через силу Марсеной. — Але Блекленд, де ти взяв Блекленд?

Перріньї не встиг відповісти. Апарат запрацював знову. Він прочитав:

— "Ши... ро... та... пів... ніч... на... п'ят... над... цять... гра... ду... сів... п'ят... десят... мі... нут... дов... го... та...".

Схилившись над апаратом, що раптом знову замовк, обидва офіцери марно чекали кілька хвилин. Цього разу прийом так і не відновився.

Капітан Перріньї пробурмотів у глибокій задумі:

— Оце справді несподіванка!.. Виходить, у цій пропащій країні є ще один ентузіаст бездротового телеграфу!.. До того ж, знає тебе, — звернувся він до друга і помітив, що той не в собі.

— Та що це справді з тобою? Ти зовсім зблід!

Марсеной нашвидку, в кількох словах пояснив причину своєї тривоги. Адже він знав Джейн Морна, любив її і, хоч між ними не було сказано про

це ні слова, сподівався, що вона стане його дружиною. Він згадав про неспокій, який мучив його, відколи появилось так багато підстав вважати наказ полковника Сент-Обана недійсним. Таємниче послання з ефіру підтверджує це:

Джейн Морна в небезпеці.

— І вона звертається до мене, благаючи її врятувати! — закінчив він з мукою, до якої домішувалася радість.

— Ну що ж! Дуже просто — треба її врятувати, — сказав Перріньї.

— Розуміється! — вигукнув Марсеней, оживаючи від думки про можливість діяти. — Але як?

— Зараз ми це обміркуємо. Факти, по-моєму, дозволяють надіятись на краще...

— Ти думаєш?.. — промовив Марсеней з гіркотою.

— Безумовно. По-перше, мадемуазель Морна не сама, адже в неї, як тобі відомо, немає бездротового телеграфу. Не кажучи вже про супутників, з якими ти її залишив, вона у всякому разі має захисника в особі власника цього апарата. А він чогось та вартий, в цьому можна не сумніватись!

Марсеней кивнув головою, а Перріньї продовжував:

— По-друге, їй не загрожує безпосередня небезпека. Адже вона вважає, що ти в Тімбукту, і все ж телеграфує тобі, розуміючи, що тобі потрібний час, щоб прибути на її заклик.

— Що ти хочеш цим довести?

— Що тобі треба заспокоїтись, не втрачати надії на те, що все скінчиться благополучно... і йти не гаючись до полковника, просити його організувати експедицію для врятування депутата Барсака і мадемуазель Морна.

Обидва капітани поспішили до полковника Аллегра і розповіли йому про дивне явище, свідками якого вони стали. Вони поклали перед ним стрічку з апарата Морзе, і Перріньї прочитав її зміст.

— Тут нічого не сказано про депутата Барсака, — зауважив полковник.

— Ні, — відповів Перріньї, — але, оскільки мадемуазель Морна з ним...

— А хто вам сказав, що вона не розсталася з ним? — стояв на своєму полковник. — Мені добре відомий маршрут експедиції Барсака; ручуся, що він не міг опинитись на такій широті. Експедиція повинна пройти через Уагадугу, на дванадцятому градусі, і досягти Сея — на тринадцятому градусі північної широти. А в цій таємничій депеші мова йде про п'ятнадцять градусів п'ятдесят мінут, тобто, власне кажучи, про шістнадцятий градус.

Це зауваження викликало у Марсенея спогад.

— Ви праві, пане полковнику, — сказав він. — Можливо, мадемуазель Морна і справді розсталася з експедицією Барсака. Я пригадую, що вона збиралася це зробити кілометрів за двісті або триста після Сікассо і податися на північ, маючи на меті досягти Нігера біля Гао.

— Це міняє справу, — заклопотано промовив полковник. — Щоб визволити Барсака, депутата, особу з офіційними повноваженнями, зрозуміло, ми повинні вислати експедицію, але мадемуазель Морна — особа приватна...

— А проте, якщо наказ, вручений мені, був підроблений, — жваво заперечив Марсеной, — а це стає майже безсумнівним, тоді, ясна річ, детутат Барсак теж став жертвою того негідника, який замінив мене...

— Можливо... можливо... — сказав полковник з сумнівом. — У всякому разі, щоб це знати напевне, треба чекати відповіді з Баммако.

— От горе! — розпачливо вигукнув Марсеной. — Не можемо ж ми допустити, щоб гинула ця бідолашна дівчина, яка кличе мене на допомогу.

— Про загибель немає мови, — заперечив полковник, залишаючися спокійним. — Ця панночка сповіщає тільки про те, що вона ув'язнена, тільки й усього... Та й потім, куди б ви подалися їй на допомогу? Де цей Блекленд, про який вона говорить?

— Вона дає широту.

— Але не дає довготи. Ви розсталися з мадемуазель Морна за Сікассо. Вона ж, очевидно, не повернулася на захід. Шістнадцятий градус перетинає Нігер і заглиблюється в пустинну, зовсім недосліджену місцевість. Місто Блекленд нам невідсуле, отже його слід шукати серед пустині.

— Ну і що ж, пане полковнику?.. — прошепотів Марсеной.

— На жаль, капітане, я не бачу ніякої можливості виряджати загін в цьому напрямі, ризикувати життям двохсот чоловік заради однієї особи.

— Чому ж двохсот? — спитав Марсеной, почувавши, що всі його надії гинуть. — Можливо, вистачило б значно меншої кількості.

— Не думаю, капітане. Вам, як і мені, відомі чутки, які ширяться вздовж Нігера. Чорні твердять, що десь, а де, ніхто точно не може

сказати, утворилася тубільна держава, і репутація в неї не блискуча. Назва "Блекленд" нам зовсім невідома, а тому дуже можливо, що це якраз і є столиця або одне з міст цієї держави, а наведена широта підтверджує таке припущення: саме в цьому районі могла б виникнути така держава, залишаючись невідомою світові. Нарешті, невже ви не звернули уваги на англійське звучання слова "Блекленд"? Англійська колонія Сокото міститься недалеко від цього району... Отже, можуть виникнути ще й інші ускладнення, далеко не сподіваного характеру... Коротше, я вважаю, що за даних умов було б нерозумно пускатися в цей зовсім не досліджений район, не маючи достатніх сил, щоб бути готовими до всяких несподіванок.

— Отже, ви відмовляєте, лане полковнику?

— Мені дуже шкода, але відмовляю.

Капітан Марсеной продовжував наполягати. Він розповів полковникові, які почуття зв'язували його з Джейн Морна, але і це не допомогло. Він нагадав, що привів з собою сто чоловік, без яких легко могли б обійтися. Та полковник Аллегр лишався незламним.

— Мені прикро, дуже прикро, капітане, але мій обов'язок — відмовити вам. Можливо, ваші люди і справді мені непотрібні, але це — люди, і я не маю права так легковажно ризикувати їхнім життям. До того ж, не треба поспішати. Почекаємо нового повідомлення від мадемуазель Морна. Коли вона телеграфувала раз, то, дуже ймовірно, телеграфуватиме ще.

— А якщо вона не має змоги?! — вигукнув Марсеной у розпачі. — Адже депеша раптом обірвалася!

Полковник жестом дав зрозуміти, що це було б надзвичайно прикро, але він не може змінити свого рішення.

— Тоді я вирушу сам, — рішуче заявив Марсеной.

— Сам?.. — повторив полковник.

— Так, пане полковнику. Я прошу дати мені відпустку, в цьому ви мені не відмовите...

— Навпаки, відмовлю, — відповів полковник. — Невже ви думаєте, що я дозволю вам кинути в авантюру, з якої ви не повернетесь?

— В такому разі, пане полковнику, я прошу вас прийняти мою відставку.

— Вашу відставку?..

— Так, пане полковнику, — спокійно промовив Марсеной.

Полковник Аллегр відповів не одразу. Він подивився на свого підлеглого і зрозумів, що той в не зовсім нормальному стані.

— Ви добре знаєте, капітане, — сказав він йому по-батьківськи, — що ваша відставка повинна пройти по інстанціях, і я не маю повноважень її прийняти. У всякому разі, це справа, яку треба обміркувати. Приходьте завтра вранці, тоді поговоримо.

Чітко відсалютувавши по-військовому, офіцери вийшли. Перрінь провів товариша, всіляко намагаючись його заспокоїти. Але той навіть не чув. Розпрощавшись з другом, капітан Марсеной замкнувся в своїй кімнаті. Залишившись на самоті, він кинувся на ліжку і розридався.

## ІХ. КАТАСТРОФА

Подача струму з гідроелектростанції припинилась ненадовго. Уже наступного дня зранку струм знову появився.

Це сталося тому, що Гаррі Кіллер був першою жертвою свого маневру, який спочатку здався йому таким вдалим. Він позбавив завод струму, але і в нього самого спинились сільськогосподарські машини, до яких перестали надходити з заводу рушійні хвилі.

Перестали також діяти електричні насоси, які качали воду з річки в два резервуари; з них один містився на заводі, і з нього вода надходила в другий — над казармою Чорної варти, звідки подавалася всьому місту. Нарешті, коли настала ніч, все місто оповила темрява, і це особливо розлютило Гаррі Кіллера, тим більше, що ніякого іншого освітлення, крім електричного, не було, а завод весь світився під захистом потужних прожекторів.

Переконавшись, що сили нерівні, деспот вирішив дати струм на світанку 10 квітня. Він подзвонив по телефону Марселю Камаре, який саме був у робочому кабінеті разом із своїми гістьми. Вони чули, як він знову відповідав "Так", "Ні", "Гаразд", потім, як і напередодні, розсміявся і враз перервав розмову.

Він пояснив, що вони з Гаррі Кіллером уклали угоду, за якою той не вимикатиме струм з гідроелектростанції, а завод, як і доти, обслуговуватиме Блекленд. Але в цілому угода не міняла становища: мир встановлювався в межах угоди, а поза нею тривала війна. Гаррі Кіллер наполягав, щоб йому віддали в'язнів, а Марсель Камаре відповідав відмовою.

Наприкінці розмови Гаррі Кіллер попросив у інженера рідкого повітря, необхідного для планерів. Досі після кожної подорожі резервуари наново заряджалися на заводі. Тепер у Гаррі Кіллера не лишалося більше ні краплини рідкого повітря, і всі сорок літальних машин стали непридатними.

Проте Марсель Камаре, прагнучи приберегти запас енергії і не бажаючи давати в руки ворогові таку потужну зброю, рішуче відмовив.

Деспот аж нестямився від люті і поклявся упокорити противника голодом. Ось тоді інженер і повісив трубку, сміючися з цієї погрози, на його думку такої ж марної, як і всі попередні.

Його гості, навпаки, поставились до неї дуже серйозно. Хоч завод здавався справді неприступним завдяки оборонним засобам, винайденим Камаре, значно гірше було із зброєю для нападу; до того ж, інженер нізащо не хотів застосувати ту, яку мав. За таких умов облога могла тривати без кінця, отже, настане день, коли голод примусить завод капітулювати.

Коли Барсак виклав усі ці міркування Камаре, той знизав плечима.

— Харчі в нас є на довгий час, — запевнив він.

— На який строк? — допитувався Барсак.

Камаре зробив ухильний жест.

— Точно не знаю. Тижнів на два, може, на три. Це не має істотного значення, тому що через сорок вісім годин ми закінчуємо будувати планер. Запрошую вас на випробування, які ми проведемо дванадцятого квітня, вночі, точніше, о четвертій годині ранку — щоб не видно було з палацу.

Ця радісна звістка була для всіх великою несподіванкою. Наявність планера значно поліпшувала їхнє становище. Чи принесе ж він їм порятунок?

— На заводі більше ста чоловік, — зауважив Барсак. — Ваш планер не зможе забрати всіх, який би він не був потужний.

— Він піднімає тільки десять чоловік, не рахуючи водія, — відповів Камаре, — і це зовсім непогано. Звідси до Сея повітряним шляхом коло

трьохсот п'ятдесяти кілометрів, і сімсот до Тімбукту, куди ще бажаніше було б дістатися. Літати ми будемо тільки вночі, щоб уникнути повітряних торпед, отже планер зможе робити протягом доби три польоти в першому напрямі або два в другому. Таким чином, сто п'ятдесят чоловік — все населення заводу, включаючи жінок і дітей, — можна буде вивезти за три дні в Сей і менш як за вісім — у Тімбукту.

Цей план було визнано цілком здійсненним, і побоювання, породжені погрозами Гаррі Кіллера, зменшились; усі з нетерпінням чекали тецер, коли можна буде здійснити задум.

Ці два дні здалися обложеним нескінченними. Вони старались якось згаяти час і нерідко прогулювалися в саду під захистом стіни, яка закривала їх від палацу. Що ж до Понсена, то він з ранку до вечора лишався на городі, де, схилившись над грядками, то робив якісь виміри, озброївшись лупою, то щось зважував на маленьких, дуже точних терезах.

— Що це ви робите? — спитав якось Амедей Флоранс, побачивши його за цим заняттям.

Понсен поважно відповів, що займається своєю спеціальністю, тобто статистикою, а саме: проводить обчислення, яка кількість населення могла б прохарчуватися в "Петлі Нігера".

— Але ж ми, по-моєму, знаходимось не в цій славнозвісній петлі?

— Нікому не заборонено вдаватись до аналогії, — проголосив Понсен повчально.

І він пояснив Флорансу і доктору Шатоннею, який саме надійшов, що це робиться дуже просто.

— Ось шпінат, одна рослина якого займає квадратний дециметр; трохи далі — цвітна капуста, одна головка якої займає чотири квадратних дециметри. Я виміряв по сто рослин кожної породи, вибраних навмання, і вивів пересічну площу, яку вони займають. Я також визначив їх добовий приріст. Наприклад, вага оцього салату від учорашнього дня збільшилася точно на чотири грами сто двадцять сім міліграмів... Коротше: я вивів ма-те-ма-тич-ним способом, що добове збільшення ваги рослин становить в середньому двадцять два міліграми на квадратний сантиметр. Знаючи площу "Петлі Нігера" і кількість їжі, потрібну, щоб прохарчувати одну людину, дуже легко встановити, яка кількість населення зможе жити в "Петлі Нігера". Ось яку допомогу подає нам наука! Як бачите, час нашого ув'язнення минає не без користі.

— Завдяки вам, пане Понсен! — хором заявили журналіст та лікар і поспішили відійти, а Понсен і далі продовжував свої наукові обчислення.

10 число минуло година за годиною. Одинадцятого сталася подія, правда, не дуже серйозна, яка трохи порушила одноманітність заводського життя. Коло п'ятої години дня Камаре доповіли, що перестав діяти насос, який качає воду з річки в резервуар. За наказом інженера почали розбирати поршень, що був, очевидно, пошкоджений, але потребував незначного ремонту, який мав тривати менше двох діб.

На третій день удосвіта закінчилося нарешті це нестерпне чекання. Незважаючи на нічну пору, всі зібралися в саду, куди робітники вже притягли планер.

Інженер піднявся на платформу і привів у дію мотор. Минуло кілька хвилин, які здалися занадто довгими глядачам, що боялись можливого розчарування. Та вони скоро заспокоїлись. Машина враз легко піднялася вгору, потім, розгорнувши крила, шугнула в простір і повернулася точно на те місце, з якого вирушила. Марсель Камаре посадив на планер десять чоловік, знову піднявся в повітря і тричі облетів по колу сад. Випробування було закінчене.

— Сьогодні о дев'ятій годині вилітає перша партія, — оголосив Камаре, сходячи з платформи.

І тоді все було забуто: облогу, ув'язнення, усі ці дні, сповнені хвилювань і неспокою. За кілька годин кошмар скінчиться — вони будуть вільні. Усі поздоровляли одне одного, а механіки тим часом поставили планер назад в ангар, де він мав лишатись до вильоту в Тімбукту.

Роботи на заводі продовжувались, як звичайно; адже евакуація мала тривати кілька днів. Того дня закінчили розбирати насос, і виявилось, що він не має ніяких пошкоджень. Причину порушення його роботи доводилося шукати десь інде. Що ж до насоса, то його почали знов монтувати.

О пів на дев'яту зовсім стемніло, і Марсель Камаре нарешті подав сигнал, що час вирушати. Перша партія — восьмеро втікачів, які вирвалися з пазурів Гаррі Кіллера, і дві дружини робітників, — уже давно очікували в саду, звідки мав вилетіти планер, керований досвідченим водієм. За наказом начальника десятеро механіків попрямували до ангара. Розчинили двері...

І тоді сталася катастрофа. Саме в ту мить, коли розчинялися двері, раптом пролунав страшенний вибух. Ангар розвалився, як складена з карт хатинка. На його місці височіла купа уламків.

Усі на мить скам'яніли, потім кинулися на допомогу механікам. На щастя, крім одного, легко пораненого, всі вони лишились неушкоджені, бо ще не встигли ввійти в ангар.

Проте, хоч і не довелось нікого оплакувати, це було для обложених страшним нещастям, справжньою катастрофою. Планер був знищений, він просто розлетівся на дрібні, ні до чого не придатні уламки.

— Ріго, — сказав Камаре зі спокоєм, який ніколи не зраджував його за найсерйозніших обставин, — треба розібрати уламки і з'ясувати причину вибуху.

Почали розчищати те місце, де стояв планер. Рук було багато, і робота посувалася швидко. Близько одинадцятої години вечора ґрунт був у цьому місці очищений і виявлено глибоку яму.

— Динаміт, — холодно промовив Камаре. — Очевидно, він не сам тут появився!

Плями крові на уламках свідчили про те, що при вибуху були жертви, і розкопки продовжувалися з неослабною енергією. Скоро появилися зловісні знахідки. Коло півночі виявили пошматовану, відірвану ногу негра, потім — руку і, нарешті, голову.

Амедей Флоранс, як і належить порядному репортерові, уважно стежив за роботами і одразу впізнав її.

— Чумукі! — вигукнув він.

Усе ставало зрозумілим. Зрадник Чумукі був винуватцем і першою жертвою вибуху. Лишалось дізнатися, як він пробрався на завод. Адже й інші могли проникнути слідом за ним. Треба було відбити ворогам охоту і налякати їх. З цією метою жалюгідні останки Чумукі за наказом Камаре кинули через стіну на еспланаду, де люди Гаррі Кіллера неминуче їх знайдуть. Вони знатимуть, що появляться на заводі небезпечно.

Розкопки тривали. Робітники по цепу передавали уламки в сад, і поступово очищалася все більша площа ангара.

— Ось ще один! — скрикнув раптом хтось з робітників.

Марсель Камаре наблизився. Між камінням справді показалася нога людини. За кілька хвилин відкопали все тіло. Це був білий середнього віку, з плечем, розчавленим уламком даху.

Доктор Шатонней схилився над ним і сказав:

— Він живий!

Пораненого витягли з-під уламків і віднесли до Камаре, де доктор заходився його перев'язувати. Вирішили допитати його завтра, якщо він матиме сили говорити. Розчистка уламків закінчувалась. Було вже ясно, що людей під руїнами більше немає, а тому Марсель Камаре наказав робітникам кидати роботу і йти відпочивати. Інженер і його гості також попрямували через сад до себе.

Зробивши кілька кроків, Амедей Флоранс раптом спинився і спитав Камаре:

— Що ж ми тепер будемо робити без планера?

— Збудуємо новий.

— А матеріали у вас є? — поцікавився Барсак.

— Повністю.

— Скільки часу вам на це потрібно?

— Два місяці.

— Гм! — тільки й вимовив Флоранс і рушив далі в глибокій задумі.

Два місяці! А харчів лишалось на два тижні.

## Х. ІДЕЯ ФЛОРАНСА

Який несхожий на вчорашній був цей день 13 квітня! Мало хто з обложених стулив повіки в останні години ночі. У всіх одне було на думці — як вийти із тяжкого становища, і ніхто не міг нічого придумати. Навіть Камаре почував свою безпорадність. Він не бачив іншого виходу, крім спорудження нового планера. Та було б справжнім самообманом покладати надії на машину, будівництво якої потребувало двох довгих місяців, в той час як харчів лишилося щонайбільше на два тижні.

До того ж після старанної перевірки з'ясувалося, що наявних запасів і городини, яка дозрівала, могло вистачити тільки днів на дев'ять або десять. Це означало, що ще до закінчення квітня неминуче почнеться голод. Щоб по можливості відтягти цю страшну мить, вирішили одразу обмежити норми споживання, — захід, який не міг врятувати обложених, але так би мовити розтягував їхню агонію.

Покінчивши з цим і розпорядившись роботами по спорудженню нового планера, Марсель Камаре, після сніданку, цього разу дуже скромного, в супроводі своїх гостей відвідав пораненого. Доктор Шатонней завірів, що той в стані витримати допит.

— Хто ви такий? Як вас звуть? — спитав Камаре.

— Фергус Давід.

— Це два імені, — зауважив Камаре. — А справжнє ім'я і прізвище?

— Даніель Фран.

— Національність?

— Англієць.

— Ваше становище в Блекленді?

— Радник.

— Радник?.. — не зрозумів Камаре.

Видно було, що Франа це здивувало, але він все ж пояснив:

— Так називають тих, хто управляє разом з Кіллером.

— Давно ви тут?

— З самого початку.

— Ви знали Кіллера раніше?

— Так.

— Де ви з ним познайомилися?

— У загоні Бакстона.

Почувши ці слова, Джейн здригнулася. Доля посидала їй нового свідка.

— У загоні Бакстона?.. — повторив Камаре. — Чому ж я вас не пригадую?

— Мабуть, я дуже змінився, — розсудив Фран філософічно. — Я ж там був з вами разом, пане Камаре.

Джейн більше не могла витримати і втрутилась.

— Ви були в загоні Бакстона, коли туди приїхав Гаррі Кіллер? — спитала вона.

— Так.

— Чому капітан Бакстон так легко прийняв його в загін?

— Не знаю.

— Чи правда, що з того дня, як Кіллер вступив у загін, він фактично став його начальником?

— Дійсно, це так, — відповів Фран, якого, видно, дивувало, що його запитують про такі давні справи.

— Виходить, саме за наказами Гаррі Кіллера загін Бакстона почав наскоки й грабежі, які привели до знищення загону?

— Так, — підтвердив Фран.

— Капітан Бакстон до цього не причетний?

— Ні.

— Ви чуєте, панове? — сказала Джейн своїм супутникам. Потім вона знову звернулася до полоненого: — Чому ж капітан Бакстон поступився місцем Гаррі Кіллеру?

— Звідки мені знати? — нетерпляче відповів Фран.

Схоже було на те, що він говорив щиро. Джейн не стала наполягати.

— Чи відомо вам принаймні якою смертю помер капітан Бакстон? — спитала вона.

— Та... під час бою, — відповів Фран таким тоном, наче це було всім відомо. — Разом з ним загинуло ще багато людей.

Джейн Бакстон зітхнула. І цього разу їй так і не довелося дізнатись про ті моменти, які ще були не зовсім ясні.

— Я скінчила, — сказала вона.

Інженер одразу продовжив допит про те, що його цікавило.

— Звідки дістали негрів, коли будували місто? — спитав він.

Фран здивувався, аж очі розплющив: мовляв, що за дурне запитання!

— Та де ж, чорт забирай, як не по селах. Не важко зрозуміти.

— Яким чином?

Фран знизав здоровим плечем.

— Жартуєте?! — промовив він. — Ніби ви й самі не знаєте! Забирали їх, і край!

— Ага! — промовив Камаре і, пригнічений, опустив голову. — А машини, які були потрібні напочатку — звідки вони?

— Не з місяця, певна річ, — глузливо промовив Фран.

— З Європи?

— Треба думати.

— Як вони прибували?

— Очевидно, не прилетіли... І що за смішні

запитання ви ставите, пане Камаре. А ви як хочете, щоб вони прибували? Розуміється, їх привозили на кораблях.

— А вивантажували де? — продовжував Камаре спокійно.

— В Котоноу.

— Але від Котоноу до Блекленда дуже далеко. Як їх доставили сюди?

— Верблюдами, кіньми, волами, неграми, — коротко відповів Фран, починаючи втрачати терпіння.

— Під час цієї довгої подорожі, треба думати, чимало негрів помирало?

— Авжеж, не народжувалось. Та я їх не лічив — не цікавився.

Камаре перейшов до іншої теми.

— За машини треба було платити?

— Ще б пак! — кинув Фран, якому запитання здавалися все більш безглуздими.

— Виходить, в Блекленді є гроші?

— Цього не бракує.

— Звідки вони беруться?

Фран остаточно втратив терпіння.

— Скільки ви ще будете мене морочити, пане Камаре, запитуючи про те, що знаєте краще ніж я? Планери ж зроблено не для розваги. Хіба вам не відомо, що час від часу ними приставляють Гаррі Кіллера й інших на Біссагоські острови, звідки вони їдуть пароплавом на невеличку прогулянку по Європі, а найчастіше — в Англію? Не мені вам розказувати, що в Європі існують банки, старі багачки і так далі, — словом, що там чимало людей, яких вигідно відвідати... без запрошення, а потім піти собі тишком-нишком.

— І такі поїздки повторювались часто? — спитав Камаре, обличчя якого палало від сорому.

Фран тільки рукою махнув.

— Ну от, знов! — пробурмотів він. — Як коли. Разів три-чотири на рік.

— А остання коли була?

— Остання?.. Місяців три-чотири тому. Так, чотири з половиною.

— І кого відвідали цього разу?

— Не можу сказати напевно. Я тоді не їздив. Здається, якийсь банк. Знаю тільки, що такого вдалого діла ще не було.

Марсель Камаре помовчав. Він був смертельно блідий і, здавалось, постарів на десять років.

— Останнє слово, Фран, — сказав він. — Скільки негрів працює на полях?

— Коло чотирьох тисяч, а може й більше. І жінок тисячі півтори.

— І дістаєте їх, напевне, так само, як і спершу?

— Ні, — спокійнісінько відповів Фран. — Тепер, коли в нас є планери, негрів привозять.

— Ах, так! — промовив Камаре. Він знов помовчав і питав далі. — Ну, а як ви пробралися сюди?

Фран вперше завагався перед відповіддю. Зрештою, запитання було серйозне. Він лютував, але все ж змушений був відповісти, і сказав неохоче:

— Через резервуар. Позавчора опустили затвори на річці, щоб ви не могли качати воду, і спорожнили резервуар у палаці. Завдяки цьому спорожнів і заводський резервуар, а ми з Чумукі пройшли трубопроводом під еспланадою, який сполучає обидва резервуари.

За кілька годин перед тим інженерові доповіли, що насос змонтовано і він працює безвідмовно. В ту мить Камаре сприйняв це байдуже, але тепер усе зрозумів.

— Гаразд. Дякую, — сказав він, дізнавшись про те, що його цікавило, і закінчив допит.

13 і 14 квітня минуло, не принісши нічого нового. Облога тривала, така ж неослабна. На набережній, на еспланаді — скрізь підступи до заводу пильно охоронялися постами Веселих хлопців, і вибратися назовні не було ніякої змоги. Годі було чекати якихось змін — аж до того часу, коли голод змусить обложених здатися.

Ця думка невідступно переслідувала Амедея Флоранса. Після загибелі планера він весь час шукав виходу і лютував, не можучи нічого придумати. Нарешті, 14 квітня ввечері, в нього з'явилась ідея, яка після всебічного обміркування здалась йому щасливою. Уранці п'ятнадцятого, після тривалої наради з Тонгане, він запросив своїх товаришів до Камаре, бажаючи негайно поділитися цим планом.

Після допиту Франа інженер замкнувся у себе, нікуди не виходив і, мало не втрачаючи розум, болісно переживав у цілковитій самотині все, що йому стало відомо. Тепер він знав усю правду: що Блекленд побудований і тримається на насильстві, грабежах і вбивствах. Що "подви́ги" Гаррі Кіллера і його банди відбувалися в Європі й Африці. Для нього вже не було таємницею ганебне походження золота, якого в Блекленді було вдосталь і завдяки якому втілюся в життя його творіння. Перед ним постали всі жорстокості, вчинені загоном Бакстона, убивство самого капітана, безупинне мордування нещасних негрів, силоміць вивезених з рідних сіл, розорення, грабежі, убивства в Африці й Європі і, нарешті, напад на мирну експедицію Барсака.

Він почував, що є спільником цих незліченних злочинів. І справді, чи ж не він, при всій своїй безгрішності, дав засоби для здійснення їх? Він жахався, згадуючи своє життя за минулі десять років, і його стомлений мозок зовсім тьмарився. Він починав ненавидіти це місто, плоть від своєї плоті, нагромадження чудес, створене ним для власної слави. Чи ж можна лишити напокараними всі звірства мешканців Блекленда, проклятого міста, в якому буйно розквітли такі зlodіяння!

Амедей Флоранс і його товариші застали Камаре за цими похмурими думками. З застиглим поглядом він нерухомо простягся в кріслі і здавався пригніченим і зовсім знесиленим. Ці два дні він, імовірно, і не доторкнувся до їжі.

Такий співрозмовник не міг сподобатись Флорансу; йому хотілося мати справу з тим Камаре, якого він знав передусім як талановитого інженера. За наказом репортера, Тонгане приніс страви і поставив перед

Камаре. Той поїв, покірно, хоч і без апетиту, якого можна було чекати після такого тривалого посту, але до його блідих щік все ж прилила кров.

— Я зібрав усіх вас, — почав Амедей Флоранс, — тому що в мене з'явилась ідея, як вибратися з нашого безвихідного становища. Я довго думав над цим і прийшов до висновку, що ми могли б забезпечити собі підтримку численних союзників, які в нас, можна сказати, під рукою.

— Яких союзників? — запитали в один голос Барсак і доктор Шатонней.

— Негрів з невільницького кварталу. Нам тепер відомо, що їх принаймні чотири тисячі, не рахуючи жінок, а вони, коли розійдуться, варті двох чоловіків кожна. Це сила, якою не можна нехтувати.

— Це правда, — сказав Барсак, — але в них немає зброї, до того ж, вони, очевидно, і не здогадуються про те, що ми існуємо на світі.

— Саме тому слід було б налагодити зв'язок з ними і озброїти їх.

— Легко сказати! — вигукнув Барсак.

— А може й зробити! — парирував Флоранс.

— Справді?.. Не кажучи вже про зброю, хто ж піде до цих негрів?

— Такий же негр, як і вони, — Тонгане.

— А як же він пробереться? Адже завод обложено. Якщо він спробує показатися, його стрілець зливає куль.

— Отже, йому не слід виходити крізь ворота. Однаково, проти заводу розташовані квартали білих, і це нічого не дало б. Йому треба зробити

те, що він уже колись здійснив: вибратися вночі у поле, загубитися в натовпі чорних і разом з ними увійти в місто.

— Значить, він має перебратися понад дорогою і зовнішньою стіною?  
— не вгавав Барсак.

— Або попід ними, — відповів Флоранс і обернувся до Марселя Камаре, який не виходив із задуми і не брав ніякої участі в розмові, що її, здавалось, і не чув. — Пане Камаре, — спитав журналіст, — чи можливо прокласти під стінами заводу і міста тунель, який проминув би кругову дорогу і вийшов назовні серед поля?

— Звичайно, можливо, — відповів Камаре, піднімаючи голову.

— Скільки часу потрібно для цього?

Камаре подумав.

— Звичайним способом, тобто за допомогою кріплення, це забрало б багато часу, — сказав він. — Але можна заощадити час за допомогою машини, яку я тільки що винайшов і яка діятиме дуже добре в цьому піщаному ґрунті. Щоб зробити проект, збудувати машину і прорити тунель, потрібно два тижні.

Як тільки перед Камаре постала технічна проблема, яку треба було розв'язати, він відчув себе в рідній стихії, його мозок почав жвавіше працювати, він воскресав на очах.

— Ще одне, пане Камаре, — продовжував Флоранс. — На спорудженні тунелю будуть зайняті всі ваші люди?

— О, ні.

— А ті, які не братимуть в ньому участі, зможуть виготовити за той же час зброю в кількості трьох-чотирьох тисяч?

— Яку саме зброю? Не вогнепальну, у всякому разі.

— Списи, ножі, сокири, тіалиці, словом, які завгодно знаряддя, що колють, ріжуть, трощать.

— Це можливо.

— Чи зможете ви приставити цю зброю в певний, визначений день неграм у невільницький квартал так, щоб люди Гаррі Кіллера не побачили й не почули?

— Це важче, — промовив Камаре стиха і, помовчавши, додав: — Але це можливо зробити, якщо ніч буде темна.

Амедей Флоранс зітхнув з полегшенням.

— Ну, то ми врятовані! — вигукнув він, — Розумієте, пане Камаре, Тонгане пробереться крізь тунель, дочекається в поЖ чорних робітників, приєднається до них і разом з ними піде в місто. Уночі він підготує повстання. У цих нещасних людей таке жахливе життя, що вони тільки й мріють скинути з себе ярмо, та не мають зброї, а одержавши її від нас, вони не вагатимуться. Треба негайно братися до роботи!

— Саме це я й роблю, — просто сказав інженер, що вже сів до свого робочого столу.

Усі поспішили вийти, радісно схвильовані надією на краще, яку вселив в них Амедей Флоранс. І справді, було б нерозумно знехтувати підтримкою тисяч тубільців-трудівників по той бік річки. Після слів Камаре, який уже довів, чого він здатний досягти, ніхто не сумнівався, що їм пощастить налагодити зв'язок з неграми.

Другого ж дня спорудження нового планера припинилося, і робітники заходились, хто кувати і відгострювати зброю, хто робити нову машину для прокладки тунелю, ще інші для чогось висвердлювали товстий стовбур, а решта копала попід стіною, схована від палацу, широкий колодязь, що швидко глибшав.

21 квітня колодязь мав уже десять метрів завглибшки, і Камаре вирішив, що цього досить. Почалося прокладання горизонтального ходу. Винахід інженера складався із п'ятиметрового сталюго конусу з діаметром близько півтора метра, на поверхні якого чергувалися отвори й підвищення, розміщені по спіралі: Електромотор приводив у рух цей бур, який швидко обертася і, вгрузаючи в сипкий ґрунт гострим кінцем, буквально вгвинчувався в нього; пісок сипався крізь отвори всередину конусу, звідки його безупинно вибирали через колодязь.

Коли цей велетенський гвинт весь ввійшов у ґрунт, який сам же й підтримував, перешкоджаючи осіданню, до нього приєднали циліндр такого ж діаметра, підштовхуваний потужними домкратами. Таким чином, горизонтальний тунель у закінченому вигляді являтиме металеву трубу завдовжки близько восьмидесяти метрів. Коли він буде готовий, крізь спеціальний отвір у конусі, доти замкнений, пропустять другий конус, менших розмірів, який просвердлить вертикальний вихід на поверхню землі.

Поки виконувалися всі ці роботи, Камаре майже ніде не можна було побачити. Він появлявся, похмурий і замислений тільки тоді, коли виникали які-небудь технічні труднощі і без нього не можна було обійтися. Уладнавши ускладнення, він знову замикався у себе в кімнаті.

Тунель закінчили в передбачений строк. 30 квітня на світанку горизонтальна вісімдесятиметрова труба була прокладена, і одразу почалося монтування маленького конусу, щоб до схід сонця наступного дня прокласти вихідний колодязь.

І час не ждав: уже три дні провізії майже не було, а порції, і до того недостатні, були зменшені до неможливого.

Порожній шлунок не сприяє хорошому настроєві і спокійному ставленню до життєвих труднощів. І дух заводського персоналу поступово мінявся. Працювали для врятування життя завзято, але обличчя були похмурі, і робітники часто перекидалися словами, сповненими гіркоти. Почувалося, що вони починають втрачати сліпу віру в свого начальника, якому ще недавно готові були приписувати надприродну силу. Адже цей маг, незважаючи на свою геніальність, не міг врятувати їх від голодної смерті, і його слава почала меркнути.

З другого боку, на заводі ширилась легенда, що народилася від кількох слів, сказаних Камаре на адресу Джейн Бакстон, коли він вперше звернувся до робітників, закликаючи оголосити війну палацу. Спершу захопленню Гаррі Кіллера своєю полонянкою цілком слушно не надали великого значення, вважаючи цю примху просто одним з проявів його деспотизму. Але в міру того, як становище погіршувалося, страждання посилювались, виснаження потьмарювало розум обложених, і вимоги Гаррі Кіллера почали висувати на перший план, хоч насправді він забув і думати про Джейн Бакстон. Раз угніздившись в думках людських, ця ідея незабаром витіснила всі інші.

Поступово це стало загальновизнаною істиною. Ніхто з робітників уже не сумнівався в тому, що всі вони страждають, терплять облогу і голодують виключно заради прекрасних очей Джейн Бакстон і що, якби вона здалася, мирну угоду одразу було б укладено. А відтак сама собою напрошувалась думка, що жертви непропорційно великі і що неможливо допустити, щоб півтораєста чоловік гинули заради врятування однієї людини.

Джейн Бакстон знала про цю зміну в настроях робітників. Випадково вона почула кілька слів, вловила похмурі погляди і здогадалася тіро їхню ворожість і про те, що її вважають відповідальною за небезпеки, яких усі зазнають.

І хоч вона була далека від того, щоб приписувати собі такий великий вплив, все ж ця одностайність вплинула на неї, і поступово вона схилилась до думки, що, якби вона здалася Гаррі Кіллеру, ця жертва, можливо, допомогла б визволити інших з облоги.

Безперечно, життя біля того, хто був, можливо, убивцею її брата, здавалося їй страхітливою річчю. Але ж обвинувачення це ще не доведене, та й можна знайти порятунок у смерті, якщо несила буде терпіти. До того ж, це — її обов'язок, хай і нестерпно тяжкий.

Ця думка поступово так заволоділа нею, що вона не витримала і поділилася нею з друзями. Вона обвинувачувала себе в боягузтві і заявила, що здасться Гаррі Кіллеру, якщо він гарантуватиме безпеку всіх інших. Слухаючи її, бідолашний Сен-Берен плакав так, що серце краялося.

— Ви хочете вкрити нас ганьбою! — скрикнув обурено Амедей Флоранс. — І до того ж, вкрити ганьбою зовсім марно! Гаррі Кіллер надто впевнений, що рано чи пізно ви потрапите до нього в руки, і не схоче нічого платити за це. Та він і не виконав би своїх обіцянок, якби й дав їх.

Барсак, доктор Шатонней, усі, до Понсена включно, в один голос приєдналися до журналіста, і Джейн Бакстон довелося відмовитись від свого великодушного, але нерозумного задуму.

Тепер, коли тунель було закінчено, цей задум просто відпадав. За кілька годин Тонгане вибереться назовні, а на другий день, напевне, подасть сигнал до повстання. Після полудня маленький конус пройшов крізь отвір в більшому конусі і, коли сонце сідало, почалося прокладання вертикального колодязя. Ця робота була виконана успішно, без ніяких затримок; ще північ не настала, як труба вийшла на свіже повітря, і вірний Тонгане зник у темряві.

Після цього вертикальну трубу забрали, і пісок обсипався й заповнив вузький колодязь. На поверхні ґрунту залишилося досить помітне заглиблення у вигляді воронки, але більш нічого підозрілого навкруги не було, і нападникам важко було припустити, що ця яма має якесь відношення до заводу.

Якщо план Блекленда було вище описано з належною ясністю, то читач уже знає, що прямо напроти нижнього краю заводу містився ріг стіни, яка відділяла квартал білих від кварталу рабів. Саме з цього рогу Тонгане мав при першій нагоді подати сигнал, що зброю можна посилати. І звечора 1 травня туди були звернені погляди обложених, які зібралися на помості, спорудженому за наказом Камаре над найближчими до Червоної річки будинками робітників.

Проте чекання було передчасне, як можна було передбачити. Навіть якщо вважати, що Тонгане пощастило здійснити задум, він об цій порі ледве встиг досягти кварталу чорних; йому потрібний був час, щоб переговорити з неграми і підняти повстання.

Назавтра сигналу все не було, і серед населення заводу почалося занепокоєння. Люди підбадьорювали себе тим, що тієї ночі світив повний місяць і було надто ясно, отже однаково не вдалося б перейравити зброю, яку вже приготували і склали на помості.

3 травня тривога на заводі ще більше зростає. Небо вкривали густі хмари, і ніч була темна. Бездіяльність Тонгане непокоїла тим більше, що того дня доїдено останні крихти харчів. Щонайбільше за два-три дні треба було або перемогти, або здатися, або зважитися на голодну смерть.

День 4 травня здався обложеним нескінченним. Усі гарячково чекали, коли нарешті посутеніє. Однак і цього вечора над стіною кварталу негрів так і не появився очікуваний сигнал.

Лихий був ранок п'ятого травня. Піст тривав уже третій день і шлунки підводило з голоду. Цехи спорожніли. Робітники, їхні жінки й діти никали по заводській території з люттю на обличчях. Вони збирались купками, перекидаючися словами, сповненими гіркоти. Не вагаючись, обвинувачували Тонгане в тому, що він зрадив тих, кого взявся рятувати. Чорт забирай! Цей негр не йолоп, він про них і думати забув.

Проходячи повз одну з тадах груп, Джейн Бакстон почула своє ім'я. Жінка і робітник, оточені товаришами, сперечалися запекло, наскільки їм дозволяла слабкість, і так захопилися, що не помітили Джейн, яка спинилась і прислухалася.

— Хай собі кажуть, що хочуть! — кричав чоловік, не турбуючись, що його можуть почути. — Це вже занадто — доводити нас до такого через цю напіндючену кривляку. От, якби це залежало від мене!

— І не сором вам таке говорити! — промовила жінка.

— Сором?.. Смієтесь, матінко моя!.. Та в мене дитя вдома, і воно просить їсти!

— А в мене хіба що, своїх немає?

— Коли вам до вподоби, щоб вони сконали з голоду, це ваше діло. Все одно, якщо завтра ми ще будемо тут, я сам піду до хазяїна і побалакаю з ним. Не можемо ж ми всі лишатися надалі в такому становищі заради втіхи цієї панночки, щоб її чорти вхопили!

— Ви просто боягуз! — обурилась жінка.

Джейн Бакстон похитнулася, вражена в саме серце. Так ось як говорять про неї не криючись ці нещасні люди, в очах яких вона — єдина причина їхніх страждань! Ця думка ставала нестерпною. Але що ж зробити, щоб довести їм, що вони помиляються?!..

Година за годиною, хвилина за хвилиною минув нарешті день 5 травня. Сонце сіло. Настала ніч. Втретє після того, як пішов Тонгане, важкі хмари закрили місяць і стало темно-темно. Чи ж скористається він з цієї нагоди, чи подасть нарешті очікуваний сигнал?

Дарма що люди вже втрачали надію — очі всіх, як і в минулі вечори, були прикуті до того рогу стіни, з-за якого мав блиснути вогонь. Сьома година... восьма... пів на дев'яту пробило на заводському годиннику. Всі марно чекали.

Через кілька хвилин після половини дев'ятої натовп здригнувся. Ні, Тонгане їх не покинув. Над стіною кварталу чорних появилися нарешті сигнал!

Не гаючи ні хвилини, за наказом Камаре на вишку, споруджену серед помосту, перенесли дивну машину. Це була наче дерев'яна гармата, тільки без коліс і лафету. В її ствол, зроблений з просвердленого стовбура, вклали снаряд, і потужний поштовх стисненого повітря беззвучно послав його в простір.

Снаряд тяг за собою подвійний сталевий дріт з гачком, який мав зачепитися за верх стіни невільницького кварталу.

Вага снаряда, тиск повітря, наводка гармати, форма й положення гачка — все було з величезною точністю розраховане Камаре, який не довірив нікому своєї незвичайної гармати і сам привів її в дію.

Снаряд пролетів над набережною, річкою, кварталом Веселих хлопців і впав в невільницькому кварталі. Чи вдався задум — чи зачепився гачок за стіну?

Камаре почав поволі обертати барабан з намотаним сталевим дротом. Скоро він відчув, що дріт натягся і не піддається. Отже, задум

увінчався успіхом: між обложеним заводом і невільниками проліг повітряний шлях.

Цим шляхом негайно почали транспортувати зброю. Слідом за пакунком з вибуховою речовиною поступово передали чотири тисячі ножів, сокир і списів. Коло одинадцятої години все було закінчене. Усі спустилися з помосту і, озброївшись першим, що потрапило під руку, скупчилися біля воріт. Збившись в тісний гурт з жінками в центрі, обложені приготувались виступити слушної миті.

Однієї людини, однієї жінки не було в цій групі — Джейн Бакстон. Сен-Берен, Амедей Флоранс, Барсак і доктор Шатонней марно вигукували її ім'я скрізь і всюди, марно шукали її по всіх закутках — вони так і не знайшли її. Кілька робітників-добровольців приєдналися до них, але всі розшуки ні до чого не привели. Обійшовши весь завод, вони змушені були визнати, що Джейн Бакстон зникла.

## ХІ. ЩО БУЛО ЗА ДВЕРИМА

Джейн Бакстон і справді пішла з заводу дуже просто — крізь двері в стіні, які були не замкнені, а тільки закриті на клямку. Як з'ясувалось, спостерігач у циклоскопі бачив, що вона вийшла, але не впізнав її. Маючи інструкцію уникати зайвого кровопролиття, він вирішив не випускати "осу" проти самотньої постаті, яка, при тому, не намагалася проникнути на завод, а, навпаки, вийшла з нього.

Із слів спостерігача стало також відомо, що Джейн, вийшовши з заводу, попрямувала по набережній за течією. Таким чином, сумнівів не лишалося: Джейн Бакстон здійснила свій намір, від якого її відмовляли, і відчайдушно поспішила здатися Гаррі Кіллеру якраз у ту мить, коли її жертва ставала непотрібною.

Заводська набережна відділялася від еспланади стіною, в якій були залізні двері. У звичайний час вони лишалися замкнені, і тільки Марсель

Камаре та Гаррі Кіллер мали ключі від них, але відколи почалися ворожі дії, їх більше не замикали. Отже, Джейн Бакстон мала змогу проникнути на еспланаду і добратися до палацу.

Вона утекла, охоплена справжнім божевіллям. Її довели до краю нестерпні думки про те, що ці нещасні люди ненавидять її, вважаючи єдиною причиною своїх страждань. А що коли вони праві і вона— єдина здобич, якої Гаррі Кіллер домагається в цій боротьбі? Адже тоді зволікання — це злочин. І вона картала себе за довге вагання. Навіть у тому разі, коли обложені помиляються, вважаючи, що порятунок залежить тільки від неї, справа її честі — довести їхню помилку, навіть ціною свого життя! Розум її потьмарився від перенесених злигоднів, а довге чекання сигналу Тонгане довело її до остаточного рішення, і от ввечері 5 травня вона раптом втратила голову і кинулася туди, куди вели її честь і гідність.

Майже безтямно прочинила вона залізні двері, вислизнула з них і, притискаючись до стіни, освітленої потужними заводськими прожекторами, поспішила до палацу.

Веселі хлопці, що стояли на постах, помітили її. Але й вони не вважали за потрібне застосовувати зброю проти самотньої постаті, яка, до того ж, могла належати до їхнього табору, і Джейн Бакстон без перешкод досягла еспланади і пішла попід стіною вздовж Червоної річки, не звертаючи уваги на групи Веселих хлопців. Саме тому, що вона йшла так сміливо, її ніхто не затримав, і тільки кроків за двадцять од палацу від однієї з груп відокремилися двоє і наблизились до неї. Вони пізнали її і скрикнули від здивування. Пригадавши, що вона раніше безборонно прогулювалася скрізь, пам'ятаючи про прихильність до неї начальника і не знаючи її намірів, вони не тільки пропустили її, а ще й провели до палацу і розчинили перед нею двері.

Не встигла вона переступити поріг, як двері за нею зачинилися. Віднині, хотіла вона цього чи ні, вона була знов в руках у Гаррі Кіллера, без надії на чийсь допомогу.

І в палаці її поява теж усіх здивувала. Чорний служник, що стояв біля дверей, поспішив провести її до Гаррі Кіллера. Вона проминула темні коридори, галереї, сходи і нарешті вступила в яскраво освітлену кімнату, яку одразу впізнала. Це була кімната, що її Амедей Флоранс жартома назвав "тронним залом", де стояло тільки одне крісло і один стіл.

Крісло було на місці, і в ньому за своїм звичаєм сидів Гаррі Кіллер, а перед ним на столі було повно пляшок і склянок. Навколо стояло ще дев'ять крісел, з яких одне було порожнє, в інших розсілися восьмеро типів з брутальними обличчями. Гаррі Кіллер розважався з своїми радниками.

Помітивши молоду дівчину в прочинених дверях, ці напівп'яні люди скрикнули від подиву. Ніщо не могло бути для них більшою несподіванкою, ніж ця раптова поява людини із числа обложених у заводі.

— Мадемуазель Морна! — вигукнули вони в один голос, з шумом підводячися з місць.

— Самі? — спитав Гаррі Кіллер, налігши грудьми на стіл і кидаючи занепокоєний погляд в темряву коридора за прямокутником розчинених дверей.

— Сама, — відповіла тремтячим, але рішучим голосом Джейн Бакстон.

Ноги її підгиналися, і їй довелось спертися об одвірок.

Вражені, вони довго мовчки дивилися на дівчину. Її прихід, її присутність були незвичайною подією. А вона під цими поглядами, скупченими на ній, поступово втрачала самовладання і починала гірко каятись у своєму відчайдушному вчинку.

— Ви прийшли звідти? — пробелькотав нарешті Гаррі Кіллер, ледве ворущачи язиком, і вказав пальцем у напрямі заводу.

— Так, — прошепотіла Джейн Бакстон.

— Чого ви з'явилися сюди?

Тон цього запитання не можна було назвати привітним. Так, звичайно, вони помилялися, бідолашні зголоднілі робітники, покладаючи на неї всю відповідальність за свої злигодні; і тепер, як ніколи доти, вона з жахом зрозуміла, що її самовідданість не поліпшить їхньої долі.

— Я прийшла здатися, — прошепотіла вона, в той же час гостро відчуваючи своє приниження: адже її жертву тут, здається, невисоко оцінюють!

— Он як! Он як!.. — ущипливо промовив Гаррі Кіллер і звернувся до своїх поплічників: — Залиште нас!

Восьмеро радників підвелися.

— Та добре вже, йдемо, — сказав один з них, грубо регочучи.

Вони, похитуючись, поплентались до дверей. Гаррі Кіллер спинив їх жестом і звернувся до Джейн Бакстон:

— Я не питаю вас про Чумукі; ми знайшли шматки, що лишились від нього. Але що сталося з другим?

— Це не ми вбили Чумукі, — відповіла Джейн. — Він помер під час вибуху, коли намагався висадити в повітря планер. Його супутник був тоді ж поранений, його доглядають на заводі.

— Ага! — сказав Кіллер. — А планер?

— Зруйнований.

Гаррі Кіллер, дуже задоволений, потирав руки, а восьмеро радників зникли за дверима.

— То ви здаєтесь? — спитав він свою полонянку, залишившись сам на сам з нею. — Чому ж це?

— Щоб врятувати інших, — мужньо відповіла Джейн.

— Не може бути! — вигукнув глузливо Гаррі Кіллер. — То вони вже дійшли до краю, ті "інші"?

— Так, — призналася Джейн, опускаючи очі.

З радощів Гаррі Кіллер налив склянку по вінця і вихилив одним духом.

— Ну, і що ж? — спитав він після цього.

— Ви хотіли, щоб я стала вашою дружиною, — прошепотіла Джейн, червоніючи від сорому. — Я згодна, при умові, що решті ви повернете свободу.

— Умови! — заволав вражений Гаррі Кіллер. — Ви вважаєте, що можете ставити їх, моя маленька? Адже на заводі вже дійшли до краю, завтра чи позавтра я візьму завод і вас разом з усіма. Не варто було трудитись і приходити сьогодні. Я б почекав ще день-другий. — Він підвівся і, похитуючись, наблизився до неї. — Ви дуже самовпевнені з своїми умовами!.. Умови, щоб стати моєю дружиною! Ха-ха! Ви станете моєю дружиною, коли мені заманеться. Ні, справді, яким це чином могли б ви мені в цьому перешкодити? Просто цікаво!

Він підійшов до Джейн Бакстон, простягаючи до неї свої тремтячі руки, вона з жахом відступила і притиснулась до стіни. Він майже торкався до неї, її юбличчя обдавав його гарячий подих, отруєний алкоголем.

— Можна вмерти, — відповіла вона.

— Вмерти?.. — повторив Гаррі Кіллер, якого спинило не слово, промовлене з холодною енергією. — Вмерти... — повторив він, з нерішучим виглядом шкребучи підборіддя. Потім, помовчавши, вигукнув, охоплений новою думкою: — Та ба!.. Завтра побачимо. Яюсь домовимось, дівчинко моя... А тим часом, будемо веселі й щасливі! — Він знов опустився в своє крісло і простяг їй склянку: — Пити!

Склянка за склянкою — і через чверть години Гаррі Кіллер уже хропів щосили.

Знову цей звір, убивця її брата, був у руках Джейн! Вона могла б завдати йому удар в серце тією ж зброєю, якою він вразив Джорджа. Але навіщо? Чи не знищить вона цим вчинком останню, хай непевну надію допомогти тим, заради кого вона тут опинилась?

Довгий час вона в задумі не відривала очей від сплячого деспота. Раптом її пронизав гострий біль, вона зблідла. Голод, невмолимий, жорстокий голод терзав її. На мить вона забула про все — де вона, хто перед нею, забула про все, крім голоду. Їсти! їсти цю ж мить, їсти за всяку ціну... Вона обережно прочинила двері, через які вийшли радники, і побачила в сусідній кімнаті стіл, заставлений рештками бенкету.

Джейн Бакстон кинулася до столу, не розбираючи, хапала все, що трапляло під руку, і похапцем ковтала. Вона їла, і життя поверталось в її виснажений організм, вона зігрівалась, кров швидше заструмила від серця по жилах.

Підкріпившись, вона повернулася у зал, де залишила Гаррі Кіллера. Він все ще спав, голосно хропучи. Вона сіла проти нього, вирішивши дочекатись, поки він прокинеться.

Минуло кілька хвилин, Гаррі Кіллер поворушився, і щось упало на підлогу. Джейн нахилилась і підняла предмет, який випав у нього з кишені. Це був невеличкий ключик. Його вигляд розбудив у неї спогади про те, як Гаррі Кіллер щодня зникав кудись, і як їй хотілося дізнатись, що там, за дверима, ключ від яких він завжди тримав при собі. І от випадок дає їй змогу дізнатись! Спокуса була надто сильна — така нагода, напевне, більше не трапиться.

Легко ступаючи, вона наблизилась до невеличких дверей і встромила ключ у замкову щілину. Двері тихо розчинилися. За ними була площадка, від якої починалися сходи, що вели вниз. Обережно прихиливши двері, Джейн Бакстон почала навшпиньках спускатися по майже темних сходах; світло проникало на них знизу.

Кімната, з якої вона вийшла, містилась на третьому поверсі, але, коли вона проминула два нижні поверхи, сходи продовжувалися, і вона, повагавшись, пішла далі. Нарешті вона потрапила в невеличкий прямокутний передпокій і спинилася в нерішучості. Негр, що вартував, сидячи в кутку, біля замкнених дверей, швидко підвівся, побачивши її.

Та вона одразу заспокоїлась: вартувий не проявляв ніякої ворожості, навпаки, він шанобливо відступив до стіни, даючи дорогу нічній відвідувачці. Вона зрозуміла причину цієї несподіваної шани, коли пізнала негра — він був із Чорної варти і, очевидно, часто бачив її у палаці й був переконаний, що вона має вплив на Володаря.

Твердою ногою пройшла вона повз нього. Він не затримував її, але перед нею були ще замкнені двері. З упевненістю, якої вона насправді зовсім не почувала, Джейн пустила в хід той же ключ і двері відчинилися. Вона опинилась у довгому коридорі, в який з обох боків виходив десяток

дверей. Усі, крім одних, були широко відкриті. Кинувши погляд у кімнати, що були за ними, Джейн Бакстон побачила, що це були тюремні камери або карцери, без доступу повітря й світла, все умеблювання яких складалося із столу й жалюгідного ліжка. Видно було, що вони давно стоять порожні.

Лишалися одні замкнені двері. Утретє Джейн Бакстон пустила в хід свій ключ, і двері знов легко відчинилися. Спочатку вона нічого не могла розгледіти в цій камері, де панувала темрява. Потім її очі поволі призвичаїлись до сутінку, вона помітила чийсь невиразні обриси, і до неї долинуло рівномірне дихання сплячої людини.

Немов у якомусь передчутті неймовірного відкриття, що чекало на неї, Джейн раптом відчула, що втрачає сили. Її пройняв дроз, серце шалено стукало, і вона завмерла на порозі, марно намагаючись розгледіти щось у пільмі. Нарешті вона згадала, що бачила в коридорі, біля дверей, вимикач, намацала і включила світло, не відриваючи очей від темної камери.

Який страшний удар чекав на неї! Який жах охопив її!

Якби вона побачила в цьому підземеллі блеклендського палацу одного з тих, кого допіру залишила на заводі, якби навіть це був її брат Джордж, про смерть якого вона довідалася ще десять років тому, вона не була б так прикро вражена.

Розбуджена світлом, що раптово спалахнуло, людина на ліжку в кутку камери підвела голову. Одягнений в лахміття, крізь яке просвічувало тіло, вкрите незліченними ранами, худий, мов кістяк, цей чоловік марно намагався випростатись, звертаючи до світла злякані, широко розплющені очі. Та незважаючи на жахливі сліди довгих тортур, незважаючи на виснажене обличчя, бороду й скуйовджене волосся, Джейн Бакстон не могла помилитися і одразу впізнала нещасливого в'язня.

У глибині блеклендської темниці вона знайшла того, кого шість місяців тому залишила в Англії за мирною працею. Ця тінь людини, ця закатована істота, був Льюїс Роберт Бакстон, її брат.

Затамувавши подих, з широко розплющеними очима, Джейн на мить завмерла, непорушна й німа, охоплена незрозумілим жахом.

— Льюїс! — скрикнула вона нарешті, кидаючись до свого бідолашного брата, який розгублено бурмотів.

— Джейн!.. Ти тут!.. Тут!

Вони обнялися і довго ридали, не знаходячи слів.

— Джейн, — прошепотів нарешті Льюїс, — як могло статися, що ти з'явилась мене рятувати?

— Я тобі все розкажу, — відповіла Джейн. — Поговоримо про тебе. Поясни мені...

— Що я можу тобі сказати! — вигукнув Льюїс з розпачливим жестом. — Я сам нічого не розумію. П'ять місяців тому, тридцятого листопада, мене оглушили сильним ударом по голові. Я отямився зв'язаний, з заткнутим ротом, замкнений у якійсь скриньці. Мене перевозили, як багаж, двадцятьма способами. В якій я країні? Не знаю. Уже більше чотирьох місяців я не виходив з цієї камери, і щодня моє тіло шматують кліщами, мене шмагають натаєм...

— О, Льюїс, Льюїс!.. — простогнала Джейн, заходячись слізьми. — Але хто ж цей кат?..

— Це найгірше, — сумно відповів Льюїс. — Ти б ніколи не догадалася. Усі ці жорстокості я терплю від...

Льюїс раптом замовк. Його простягнута рука вказувала на щось у коридорі, а в очах, на всьому обличчі відбився невимовний жах.

Джейн глянула туди, куди вказував брат. Вона зблідла, її рука сковзнула за пояс плаття і стиснула зброю, знайдену в могилі поблизу Кубо. Перед ними, з налитими кров'ю очима, з перекривленим ротом, лютий, страшний, огидний, стояв Гаррі Кіллер.

## XII. ГАРРІ КІЛЛЕР

— Гаррі Кіллер! — скрикнула Джейн,

— Гаррі Кіллер? — перепитав Льюїс Бакстон і здивовано глянув на сестру.

— Він самий, — буркнув Кіллер хрипким голосом.

Він зробив крок уперед, спинився у дверях, загородивши їх своєю кремезною постаттю, і сперся об одвірок, щоб відновити рівновагу, ослаблену недавньою випивкою.

— То це ви отак здаєтесь?.. — забурмотів він, стримуючи гнів. — Еге, еге! Влаштовуєте побачення потай від майбутнього чоловіка!

— Як то чоловіка? — повторив Льюїс з ще більшим подивом.

— Думаєте, я такий поблажливий?.. — додав Гаррі Кіллер, входячи в камеру і простягаючи до Джейн свої волосаті руки.

— Не підходьте! — крикнула вона, розмахуючи кинджалом, вихопленим з-за пояса.

— Ого! — насмішкувато промовив Гаррі Кіллер. — У вас є жало!

Все ж він вирішив бути обережним і зупинився посеред камери, не спускаючи очей з кинджала, яким грозила йому Джейн Бакстон.

Користуючись його нерішучістю, вона потягла за собою брата до дверей, відрізаючи в такий спосіб відступ ворогові, який тримався на певній відстані від неї.

— Так, у мене є зброя, — відповіла вона, вся тремтячи, — і яка зброя! Я знайшла цей кинджал в одній могилі... поблизу Кубо!

— Поблизу Кубо! — повторив Льюїс. — Чи не там, де Джордж...

— Так, під Кубо, де поліг Джордж, де він загинув не від куль, а від удару, завданого цією зброєю, на якій написане ім'я убивці: Кіллер!

Почувши це нагадування про драму під Кубо, Гаррі Кіллер зробив крок назад. Блідий, розгублений, він сперся об стіну камери і дивився на Джейн з якимсь переляком.

— Ти кажеш — Кіллер? — скрикнув у свою чергу Льюїс. — Помиляєшся, Джейн. Не так звуть цю людину. У нього інше ім'я, ще гірше, і воно відоме тобі.

— Інше?..

— Так... Ти була ще зовсім мала, коли він нас покинув, і не можеш його пізнати, але ти не раз чула про нього. У твоєї матері, коли вона виходила заміж за нашого батька, був син. Ця людина — Вільям Ферней, твій брат!

Це відкриття справило протилежне враження на двох інших учасників сцени. В той час, як Джейн заціпеніла, безсило опустивши руку, Вільям Ферней — залишимо за ним відтепер його справжнє ім'я — став знову самовпевнений. Він немов одразу протверезився. Розправивши плечі і

випроставшись, він втупив у Джейн і Льюїса погляд, сповнений ненависті і невблаганної жорстокості.

— А! То ви Джейн Бакстон!.. — просичав він. І повторив ще раз, скрегочучи зубами: — А! То ви Джейн Бакстон!..

І зненацька лихі почуття, що переповняли його, прорвалися зливою слів; він говорив хутко, глухим голосом, не встигаючи вимовляти слова, уривчастими фразами, груди його важко здіймалися, а в очах палало божевіллям

— Чудово!.. Ні, справді, це просто чудово!.. Ах, так, ви були під Кубо!.. Так, це я його вбив... вашого брата Джорджа... красуня Джорджа... яким так пишалася сім'я Бакстонів!.. Я вбив його навіть двічі... спершу душу... потім тіло... А тепер я маю вас обох... ви в моїй владі... під моїм каблуком! Ви мої!.. Я можу зробити з вами що завгодно!..

З його горлянки вилітали майже незрозумілі слова. Він затинався, п'яний від радощів, він торжествував.

— Тільки подумати: одного я взяв, а друга сама прийшла до мене!.. Сміхота!..

Він ступив на крок ближче; Джейн і Льюїс, що тримали одне одного в обіймах, не поворухнулись, і він схилився до них:

— Видумаєте, що знаєте дуже багато? Ви нічого не знаєте... Але я вам все розповім... Все!.. З приємністю!.. Ага, він вигнав мене, ваш батько!.. Нехай тепер радіє!.. Мені бракує ще тільки одного... Я хочу, щоб він дізнався... перед смертю... чия рука завдала йому удари... Ця рука... ось вона... моя!

Він підступив ще ближче. Він майже торкався тепер брата і сестри, жахаючи їх цим приступом несамовитої люті.

— Ага, мене вигнали!.. Нащо мені були ті жалюгідні кошти, які мені пропонували?.. Мені потрібне золото, багато залота, цілі гори!.. І я здобув його... лопатами, купами... без вас... сам один!.. Як?.. Ха-ха!.. Люди, подібні до вас, звуть це злочинами... Я крав... убивав... усе... всі злочини!.. Ха-ха!..

Але золото — це ще не все для мене... Сильніша над усе була ненависть до вас... усіх... до мерзенної сім'ї Гленорів!.. От чому я приїхав до Африки. Я никав навколо загону Джорджа Бакстона... З'явився до нього... розіграв комедію... каяття... докори сумління... Брехав... прикидався... Воєнні хитрощі, непогано, так?.. Йолоп попався... Розкрив обійми... Я ділив з ним намет... Їв за одним столом... Ха-ха! Я добре скористався з його безглуздої довірливості!.. Щодня трохи порошку в його страви... Якого порошку?.. Хіба вам не однаково? Опіум... гашиш... або ще що-небудь... це моя справа... Шукайте Джорджа Бакстона!.. Дитина... мале дитя...

Начальник?.. Я!.. Відтоді — які подвиги!.. У всіх газетах повнісінько!.. Джордж Бакстон божевільний... Джордж Бакстон убивця... Джордж Бакстон зрадник... тільки про це й мови... Ох, і сміявся ж я згодом, читаючи всі ці тиради!.. Далі, далі! Одного дня прийшли солдати... Джордж Бакстон мертвий, добре... збезчещений — ще краще... Я вбив його, щоб він мовчав...

Тоді я прийшов сюди і заснував це місто... Непогано для того, кого з ганьбою вигнали?.. Тут я володар... хазяїн... король... імператор... Я наказую, мене слухають... Проте, радість моя була неповна... У вашого батька ще лишалися син і дочка. Це було нестерпно... Спершу син... Одного разу мені потрібні були гроші — я взяв у нього... ще й його самого на додachu! Ха-ха! Поклали синочка на місці... зв'язали синочка як шинку... синочок у скрині... Поїхали!.. Поїзди, пароплави, планери... поїхали! аж сюди... до мене... в мою імперію!.. Я і його вб'ю... як того... тільки не так швидко... поволі... день за днем. А тим часом там... в Англії... батько! Ох! він лорд... і багатий!.. Батько знає, що син утік... з касою!.. Непогано змудровано, бий мене сила божа!

Лишалась дочка... моя сестра... Ха-ха! моя сестра!.. Черга за нею... Що з нею зробити?.. Я думав, вигадував... Чорт забирай! Вона з'являється сама!.. Оце втішно!.. Ще трохи, і я б на ній оженився! Можна луснути від сміху!.. Моя жінка? Аякже! Буде жінкою останнього з моїх рабів!.. Найогиднішого мого негра!

Що ж йому застається... старому лордові... з усіма його багатствами й титулом?.. Два сини?.. один зрадник... другий злодій... Дочка? Зникла... повіялась... хтозна-куди... А він... сам один... Добре скінчився рід Гленорів!.. Я помстився, я добре помстився!..

Ці жахливі прокльони перейшли в звіряче верещання. Вільям Ферней спинився, задихаючись і шаленіючи від люті, його очі вирячилися. Він простягав до своїх жертв скорчені руки з бажанням вп'ястися в них, шматувати їх. Ця істота втратила людську подобу, це був божевільний в нападі сказу, розлютований дикий звір.

Жахаючись ще більше за нього, ніж за себе, Джейн і Льюїс Бакстон з розпачем дивилися на Кіллера. Як могла людська душа таїти в собі таку дику ненависть?

— На цю ніч, — закінчила потвора, — я залишу вас укупі, розважайтеся собі! Але завтра...

Шум вибуху, що мав бути потужним, якщо досяг підземелля, раптом заглушив голос Вільяма Фернея. Він одразу спинився, здивований, занепокоєний, прислухаючись...

Після вибуху запанувала глибока тиша, що тривала кілька хвилин, потім почулися крики, віддалений рев, галас несамовитого натовпу, і зрідка долинали рушничні або револьверні постріли...

Вільям Ферней більше не думав про Джейн і Льюїса Бакстон. Він слухаа, намагаючись розгадати, що це все означає.

Чорний вартовий, що стояв біля входу в підземелля, вбіг у нестямі:

— Володарю! — кричав він. — Місто в огні!

У Вільяма Фернея вирвався страхітливий проклин, потім він різко відштовхнув Джейн і Льюїса, що перепиняли йому шлях, кинувся в коридор і зник.

Розв'язка була така раптова, що брат і сестра не встигли нічого зрозуміти. Вони так сторопіли, що ледве почули вибух і галас, які відвернули від них увагу їхнього ката. Минув деякий час, поки вони помітили, що його нема. Вони все ще міцно пригортали одне одного і, пригнічені дикою сценою, якої стали свідками, знесилені стражданнями, терзаючись думкою про старого батька, що вмирав у розпачі й ганьбі, гірко заридали.

### XIII. КРИВАВА НІЧ

Приголомшені всім пережитим, забуваючи про все, крім свого горя, Джейн і Льюїс Бакстон ще довго сиділи поруч. Нарешті їхні сльози поволі висохли, і вони з глибоким зітханням повернулися до дійсності.

Першим їх враженням було відчуття тиші, що панувала навкруги і будила неспокій. Тільки здалека долинали якісь неясні звуки, у коридорі ж, яскраво освітленому електричними лампочками, панувала могильна тиша. Палац немов вимер. Зовні, навпаки, крики, постріли, метушня наростали з хвилини на хвилину.

Деякий час вони прислухались, і раптом Джейн зрозуміла.

— Ти зможеш іти? — спитала вона.

— Спробую, — відповів Льюїс.

— Ходім!

Сумне це було видовище — дівчина підтримувала брата, виснаженого місяцями страждань. Вони вибралися з камери, проминули коридор. У передпокої теж нікого не було — вартовий зник.

На превелику силу піднялися вони по сходах до площадки третього поверху і вступили в кімнату, де так недавно Джейн покинула божевільне страховище, яке заснуло п'яним сном, — тоді вона ще не знала, що то її брат.

Тут теж було порожньо, і ніщо не змінилось — крісла Вільяма Фернея і його поплічників так само стояли навколо столу, заставленого пляшками і склянками. Джейн посадила Льюїса, у якого підгиналися ноги, і раптом збагнула незвичайність свого становища. Що означає це безлюддя й тиша? Що сталося з їхнім катом?

Підкоряючись раптовому пориву, вона зважилась розстатись з братом і відважно пустилася обстежувати палац. Вона почала з першого поверху і заглянула в усі куточки. Проходячи повз вхідні двері, Джейн одразу побачила, що вони старанно замкнені. Зате всі внутрішні двері були широко розчинені, і ніде не було ні душі — очевидно, всі утекли стрімголов. Її здивування все зростало, поки вона обходила інші три поверхи, теж порожнісінькі. Хоч це здавалося неймовірним, палац, очевидно, спорожнів.

Лишалися ще тільки центральна башта і тераса під нею. Джейн на мить спинилась унизу сходів, що вели туди, потім почала поволі підніматись.

Ні, палац не спорожнів, як їй спершу здалося. Дійшовши до кінця сходів, вона почула нагорі голоси. Обережно проминула вона останні східці і, сховавшись у тіні, окинула поглядом терасу, на яку сягало світло заводських прожекторів.

Тут зібралося все населення палацу. Затремтівши від жаху, Джейн пізнала Вільяма Фернея, а також його радників, а на деякій відстані — людей з Чорної варти і негрів-служників.

Схилившись над поручнями, вони щось показували один одному вдалині, голосно викрикуючи якісь слова і жестикулюючи. Що ж так хвилювало їх?

Раптом Вільям Ферней випростався, лютим голосом віддав якийсь наказ і разом з усіма, хто був на терасі, кинувся до сходів, вниз яких стояла Джейн. Вона побачила, що всі вони озброєні до зубів: у кожного було по два револьвери за поясом і по рушниці, якими вони люто розмахували.

Ще секунда — і її помітять. Що зроблять тоді з нею ці оскаженілі люди? Вона загинула!

Джейн озирнулась, несвідомо шукаючи порятунку, і помітила вгорі сходів двері, що вели на терасу. В ту ж мить вона інстинктивно штовхнула ці двері, і вони з гуркотом зачинилися, перш ніж вона усвідомила, що робить.

Люті крики і страшні прокльони пролунали у відповідь з тераси. Не встигла вона замкнути останній засув, як на несподівану перепону посипались удари прикладами.

Налякана криками, ударами, усім цим шумом, Джейн застигла на місці і тільки тремтіла. У неї не стало б сил поворухнутись навіть для врятування власного життя. Не відриваючи погляду від дверей, вона чекала, що вони от-от упадуть під натиском страшних ворогів.

Та перепона не падала. Вона навіть не здригалася від несамоовитих ударів. Джейн поступово заспокоїлась і, придивившись, зрозуміла, що ці двері, як і всі інші на заводі й у палаці, були зроблені з суцільної

броньованої плити, здатної витрихмати будь-яку атаку, а тим більше жалюгідну спробу Вільяма Фернея пробити її, не маючи потужних засобів.

Підбадьорившись, вона рушила назад до брата і в цей час помітила, що на сходах від верхнього поверху до тераси зроблено ще п'ятеро таких же дверей. Вільям Ферней усе передбачив, щоб захистити себе від будь-яких несподіванок, його палац був поділений перепонами на численні секції, які довелося б брати одну по одній. І от його запобіжні заходи обернулися проти нього самого.

Джейн замкнула всі п'ятеро дверей і спустилася на перший поверх. Вікна палацу були захищені товстими ґратами і міцними залізними віконницями. Вона не гаючись позачиняла віконниці на всіх поверхах. Де взялися в неї сили упоратись з усіма цими важкими металічними стулками? Вона працювала мов уві сні, гарячково, спритно і швидко. За годину справа була скінчена. Вони опинились немов усередині суцільної, абсолютно неприступної брили каміння й заліза.

Аж тоді вона відчула втому. Ноги її тремтіли, руки були скривавлені. Знесилена, вона ледве добралась до брата.

— Що з тобою? — з жахом спитав він, побачивши її в такому стані.

Відітхнувши, Джейн, розповіла йому, що вона зробила, і закінчила словами:

— Ми — хазяї палацу.

— А в них немає іншого виходу, крім цих сходів? — спитав Льюїс, відмовляючись вірити в таку несподівану зміну в їхньому становищі.

— Ні, немає, я певна в цьому. Вільям замкнений на терасі, і йому звідти не вибратись.

— Але чому вони всі там зібралися? — спитав Льюїс. — Що сталось?

Цього Джейн не знала. Вона так захопилась підготовкою до захисту, що більше нічим не поцікавилась. Треба було довідатись, що діється назовні. Обоє піднялися на верхній поверх і прочинили одну з віконниць. Тоді їм стало зрозумілим хвилювання Вільяма Фернея і його спільників.

Еспланада під ними була темна й мовчазна, зате на правому березі Червоної річки палали яскраві вогні і звідти лунали несамовиті крики. Усі житла негрів були охоплені полум'ям. Центр міста, тобто квартал рабів, перетворився у суцільне вогнище.

Пожежа буяла також у кварталі цивільних, і навіть квартал Веселих хлопців почав загорятися з обох кінців, які виходили до річки.

З середини цього кварталу, де ще не було вогню, лунав пекельний шум — крики, прокльони, стогін, рев зливалися з безупинною стріляниною.

Очевидно, Вільям Ферней і його поплічники поспішали взяти участь у цьому бою, коли Джейн так раптово перепинила їм шлях.

— Це Тонгане, — сказала Джейн. — Невільники повстали.

— Невільники?.. Тонгане?.. — перепитав Льюїс, який нічого не міг зрозуміти.

Сестра розповіла йому те, що їй було відомо про Блекленд зі слів Марселя Камаре, Тонгане і Франа. У кількох словах вона пояснила, як опинилася полонянкою в цьому місті і як їй вдалося знайти безсумнівні докази невинності їхнього брата Джорджа. Вона вказала йому на завод, осяяний вогнями прожекторів, назвала своїх товаришів, які там були всі, за винятком негра Тонгане, розповіла про роль цього останнього і

завершила свою розповідь тим, як, не дочекавшись сигналу, утекла в надії, що їй пощастить врятувати обложених.

— Що ж нам тепер робити? — спитав Льюїс.

— Чекати, — відповіла Джейн. — Невільники нас не знають і в розпалі заколоту не відрізнять від інших. До того ж, ми не змогли б подати їм істотної допомоги, адже в нас немає зброї.

На це Льюїс слушно зауважив, що зброю все ж не завадило б мати, і Джейн знов обійшла палац, але їй пощастило знайти тільки одну рушницю і два револьвери з невеликою кількістю набоїв.

На той час, коли вона повернулася зі своєю здобиччю, становище зовсім змінилось. Негри пробилися на еспланаду і затопили її — їх там було більше трьох тисяч. Вони блискавично, штурмом оволоділи казармою Чорної варти, де перебили всіх до одного, потім настала черга ангарів з планерами, і там одразу забуяло полум'я. Невільники мстилися за свої тривалі страждання, і видно було, що їхня лють не вдовольниться, поки не буде зруйноване все місто і вбитий останній з його мешканців.

Дивлячись на це, Вільям Ферней, мабуть, казився від безсилої злості. Було чути його рев і крики, хоча слів і не можна було розібрати. З тераси безугаву сипалися постріли, і кулі, влучаючи в густий натовп негрів, завдавали їм численних втрат. Але решта, здавалось, не помічала цього. Покінчивши з казармами Чорної варти і ангарами планерів, полум'я яких освітлювало еспланаду, мов велетенський смолоскип, вони атакували палац, безуспішно намагаючись розбити вхідні двері.

Їхня увага була скупчена на цих дверях, коли з боку Червоної річки залунали сильні рушничні залпи. Веселим хлопцям нарешті теж вдалося пробитись до мосту, вони вийшли на еспланаду, розсипались по ній і навмання стріляли в гущу негрів. Незабаром сотні трупів вкрили, землю.

Негри з лютими вигуками кинулись на своїх противників, і почався запеклий бій. Це була неймовірна різанина. Не маючи вогнепальної зброї, негри билися врукопашну, пускаючи в хід сокири, ножі, списи і навіть зуби. Веселі хлопці відповідали ударами багнетів і пострілами впритул. Результат бою неважко було передбачити. Перемогу принесла не кількісна перевага, а краще озброєння. Поріділий натовп негрів невдовзі похитнувся, відступив з еспланади і кинувся тікати на правий берег річки.

Переможці побігли навздогін за ними, бажаючи відстояти принаймні центр свого кварталу, ще не охоплений пожежею.

В ту мить, коли вони слідом за втікачами ринули на міст, пролунав потужний вибух. З височини палацу Джейн і Льюїс могли бачити, що він стався в найбільш віддаленій частині кварталу цивільних. При світлі пожеж вони розгляділи, як у цьому місці завалилися будинки і значна частина зовнішньої стіни міста.

Яка б не була причина вибуху, він прислужився до того, що для утікаючих негрів відкрився широкий вихід з міста. Переможені невільники мали тепер змогу рятуватися крізь пролом у стіні і ховатися в полях і чагарниках. До того ж, гонитва почала вщухати. За чверть годинний переслідувачі навіть повернулися з правого берега Червоної річки на еспланаду. Їх налякали все нові й нові вибухи.

Чим були викликані ці вибухи? Ніхто не знав. У всякому разі, було ясно, що вони не випадкові, що ними керує чиясь воля. Перший вибух стався, як ми вже знаємо, на краю міста, в найбільш віддаленій від палацу частині півкруглого кварталу цивільних. За п'ять хвилин пролунали ще два вибухи, праворуч і ліворуч від цього пункту. Потім, після другої п'ятихвилинної перерви, ще два, ближче до річки вздовж обводу кварталу цивільних.

Відтоді незбагненні вибухи продовжувалися через правильні інтервали: щопівгодини чувся гуркіт, і нова ділянка кварталу Цивільних перетворювалася на руїни.

Зібравшись на еспланаді, біле населення Блекленда, вірніше, ті, хто ще був живий, скам'янівши від жаху, стежили за цими незрозумілими явищами. Немов якась могутня сила поставила собі за мету послідовно зруйнувати все місто. І ці бандити, такі хоробрі з слабшими за себе, тремтіли від страху. Тиснучись до палацу, вони безуспішно намагалися розбити двері і з люттю волали до Вільяма Фернея, якого бачили на терасі і не могли ніяк збагнути, чому він їх покинув. А Ферней марно жестикулював і вигукував щось — ніхто не міг його зрозуміти серед гамору й гуркоту.

Так минула ніч. Ранкова зоря освітила жахливе видовище. Еспланада була вкрита трупами кількох сотень чорних і білих. Дорого заплатили ці останні за здобуту перемогу. Із восьми сот чоловік, які ще вчора заселяли квартали цивільних і Веселих хлопців, залишилося не більше половини. Решта загинула, захоплена зненацька на початку повстання або під час бою на еспланаді.

Що ж сталося з невільниками? Джейн і Льюїс бачили з висоти, що вони розбрелися по полях. Багато подалося геть. Одні тримали шлях на захід, прямо до Нігера, відрізаного від них океаном піску. Чи всім їм пощастить досягти мети — без води, без харчів і без зброї? Інші, обравши довший, але певніший шлях вздовж Червоної річки, потяглися на південний захід.

Проте більшість не наважувалася покинути Блекленд. Вони тримались у полі, збираючись купками, ошелешені, дивлячись на місто, над яким стелилися густі хмари диму і яке поступово перетворювалось на купи руїн.

Вибухи не припинялися всю ніч. Коли зійшло сонце, від кварталу цивільних і половини кварталу рабів не залишалося нічого, крім уламків.

В цей час з тераси палацу пролунав потужний постріл, за ним ще й ще, і на закінчення почувся ніби удар грому. Не відходячи од вікна, Льюїс Бакстон схопив сестру за руку і глянув на неї з тривогою.

— Це Вільям розбиває двері тераси пострілами з гармати, — сказала Джейн, яка одразу догадалася, в чому річ.

Проте вона говорила спокійно, холоднокровно зважуючи становище.

— Але тоді вони спустяться?.. — вигукнув Льюїс, стискаючи револьвер. — Краще вмерти, ніж знову потрапити до їх рук!

Джейн жестом спинила його.

— Їх ще немає тут, — сказала вона. — Там п'ятеро таких дверей, і вони так розташовані, зокрема троє останніх, що проти них не вдасться використати гармату.

Ніби на підтвердження її слів, постріли припинились. З тераси донісся глухий гуркіт, супроводжуваний лютими прокльонами — очевидно, Вільям Ферней і його спільники намагалися навести гармату на другі двері, і їм це не вдавалося.

Але незабаром ці спроби припинились. Сталася нова подія, яка привернула до себе загальну увагу. Пролунав новий вибух, значно потужніший і ближчий, ніж усі попередні. Руйнівна сила, що здійснювала ці вибухи, напала тепер на лівий берег, а саме, на заводський сад, звідки в небо злетів сніп землі, перемішаної з камінням. Коли дим розвіявся, стало видно, що спустошено чималу площу саду і лише незначну частину власне заводу.

Куряра ще не вляглася після цього вибуху, коли Льюїс і Джейн побачили, як заводські ворота широко розчинилися і цілий натовп ринув з них на набережну. Джейн одразу пізнала цих людей. Це були її товариші, а також робітники Камаре, об'єднані в суцільну лаву, з жінками й дітьми в центрі. Чому ж вони вийшли із свого захистку і прямували на еспланаду, де мали зустрітися з Веселими хлопцями, які все ще уперто вовтузилися біля входу до палацу?

Ці останні ще не могли бачити нових противників, що їх закривала стіна еспланади. Вільям Ферней зі своєї тераси помітив натовп і вказував на нього рукою, але цього жесту не зрозуміли. Утікачі з заводу без перешкод досягли проходу з набережної і вступили на еспланаду.

Коли Веселі хлопці побачили їх, знялася буря вигуків. Покинувши свою марну працю, вони схопилися за зброю і напали на заводську колону. Але їм довелося мати справу не з невільниками. Озброєні чим попало, хто ковальським молотом, хто кліщами, хто залізним брусом, робітники теж кинулися вперед. Битва була жахлива. Оглушливі крики краями повітря. Еспланаду, вже вкриту трупами, зросили потоки крові.

Затуливши очі руками, Джейн Бакстон намагалася не дивитись на страшне видовище. Скільки її друзів брало участь у бою! Вона тремтіла за Барсака, за Амедея Флоранса, за чудового доктора Шатоннея, і особливо за Сен-Берена, якого ніжно любила.

Та от люті вигуки залунали з новою силою. Перевага в кількості й озброєнні принесла перемогу. Загін, що вийшов з заводу, розколовся. Одна його частина з боєм відступала до набережної, захищаючись на кожному кроці, в той час як друга була притиснута до палацу.

У цих не було жодної надії на врятування. Відкинуті до стіни, переслідувані Веселими хлопцями, обстрілювані з тераси Вільямом Фернеєм і його поплічниками, ці нещасні не мали навіть куди тікати.

І раптом радісний крик вихопився з їхніх грудей. Вхідні двері, біля яких вони скупчились, несподівано розчинились навстіж, і на порозі з'явилася Джейн Бакстон. Вони кинулися в палац, а Джейн і Льюїс пострілами з гвинтівки й двох револьверів стримували нападників.

Спантичені цим незрозумілим для них втручанням, Веселі хлопці на мить завагались. Коли вони отямилися і кинулися вперед, було вже пізно. Двері зачинилися і знову не піддавались їхньому натискові.

#### XIV. КІНЕЦЬ БЛЕКЛЕНДА

Міцно замкнувши двері, втікачі перш за все зайнялися пораненими, яких було багато. Джейн Бакстон заходила коло них, а їй допомагали Барсак і Амедей Флоранс, (сам легко поранений), які опинилися в цій групі, змушеній примхливою долею шукати порятунку в житлі свого найлютішого ворога.

Коли з перев'язкою було покінчено, перед дівчиною постала нова турбота: треба було нагодувати цих нещасних людей, які вже кілька днів нічого не їли. Після ретельних розшуків по всіх поверхах, їм пощастило трохи підкріпитись. Проте становище лишалося дуже серйозним; неминуча розв'язка, здавалось, відтягувалася на кілька годин.

Була одинадцята година ранку. Вибухи не припинялись. На еспланаді чулися крики Веселих хлопців, які час від часу відновлювали безуспішні спроби розбити двері, а з тераси неслися прокльони Вільяма Фернея і його спільників. Поступово всі звикли до цього галасу і перестали зважати на нього, знаючи, що фортеця майже неприступна і лютя нападників не страшна для них.

Джейн Бакстон при першій нагоді запитала Амедєя Флоранса, чому вони зважилися вийти з заводу і прийняти йерівний бій на еспланаді. Репортер розповів їй про все, що сталося після її зникнення, — як Тонгане подав довгожданий сигнал, як Камаре під покровом ночі

переправив у центральний квартал динаміт і зброю і як усі обложені зібралися біля заводських воріт, готові взяти участь у битві. Саме тоді вони помітили відсутність Джейн.

Амедей Флоранс не приховав від неї, в якому розпачі був. Сен-Берен, котрий, напевне, не переставав турбуватись про її долю, якщо тільки залишився живий після останнього бою.

За півгодини після пересилки зброї пролунав вибух. Це Тонгане висадив у повітря одні з воріт невідницького кварталу, в якому одразу запалали всі будинки, а негри розсіялися по кварталі цивільних, винищуючи його населення. Що було далі, Джейн уже знала. Коли негри проникли на еспланаду, їх відтіснили так швидко, що заводський загін не встиг прийти їм на допомогу. Він ледве виступив з воріт, як змушений був швидко повернутись, бо більшість негрів уже втекла з еспланади.

Довелося знову замкнутись на заводі, і обложені провели там тривожну ніч. Поразка невідницького повстання вбивала надію на те, що з Гаррі Кіллером буде покінчено. До того ж, вони теж були свідками послідовного руйнування міста вибухами, причини яких Джейн не могла зрозуміти.

Флоранс пояснив їй, що ці вибухи були справою рук Марселя Камаре, розум якого зовсім потьмарився.

Камаре, геніальний винахідник, завжди був на грані божевілля, про що свідчили його численні дивацтва, несумісні із здоровим, врівноваженим розумом. За минулий місяць, такий багатий подіями, він остаточно збожеволів. Викриття, зроблені в'язнями Гаррі Кіллера, які утекли від нього і врятувалися на заводі, завдали Марселю Камаре перший удар. Другим, ще жорстокішим ударом були визнання Даніеля Франа. Відколи вся правда стала йому відома, інженер з дня на день все більше наближався до безумства. Джейн теж не могла не помітити, що

він все частіше заглиблювався в свої думки і з'являвся в цехах тільки випадково, сумний і похмурий.

Пересилка зброї неграм була його останнім розумним вчинком. Коли пролунав вибух і ттолум'я почало спалахувати в невільницькому кварталі, ті, хто був поблизу інженера, бачили як він раптом зблід і підніс руки до горла, немов задихаючись. При цьому він хутко шепотів щось нерозбірливе. Можна було зрозуміти тільки слова: "Загибель моєї справи!.. Загибель моєї справи!.." — без кінця повторювані тихим голосом.

Він вимовляв ці слова довго, можливо, з чверть години, безупинно хитаючи головою, потім раптом випростався, ударив себе в груди і закричав: "Бог прокляв Блекленд!.."

В його уяві богом був, очевидно, він сам, про що свідчили жести, якими він супроводив цей прокльон, його не встигли спинити, і він кинувся бігти, повторюючи невластивим для нього гучним голосом: "Бог прокляв Блекленд! Бог прокляв Блекленд!.."

Він сховався в башті, піднявшись на самий верх і замкнувши за собою всі двері. Захисна система башти була така ж, як і в палаці, і добратися до нього було так само неможливо, як Гаррі Кіллеру неможливо було спуститися з тераси. Поки Камаре піднімався нагору, чути було його голос, що раз у раз повторював, все віддаляючись:

— Бог прокляв Блекленд!..

І майже одразу пролунав перший вибух.

Кілька робітників, під проводом Ріго, поспішили на завод і спробували ізолювати башту, для чого відрізали електричний струм. Проте на ній був запас енергії і навіть кілька генераторів, що працювали на рідкому повітрі, і цього йому могло вистачити на кілька днів. І вибухи відтоді не

припинялись. Зате "оси" одразу припинили свій захисний політ і попадали в рів. Довелося знов дати струм у башту, і Камаре, незважаючи на своє божевілля, одразу ж привів у дію ці захисні апарати.

Ніч минула в тривозі. На світанку Камаре з'явився на площадці башти. Він виголосив звідти довгу промову, з якої вдалося розібрати тільки окремі слова, як-от: "гнів божий", "небесний огонь", "всесвітнє руйнування", що доводили неослабність його божевілля. Наприкінці Камаре заволав: "Тікайте!.. Всі тікайте!.." таким гучним голосом, що його почули по всьому заводу. Після цього він сховався у башті і більше не показувався.

Незабаром після цього стався вибух уже на лівому березі. Цей вибух страшенно налякав жителів заводу. Вони вирішили рискнути вийти за його стіни. Їм уже лишався тільки вибір — де і якою смертю вмерти.

На лихо, досягши еспланади, вони наскочили на Веселих хлопців, котрих не бачили з-за стіни, і, після бою, що приніс численні жертви, одні опинилися в палаці, інші ж врятувались на набережній, вихід з якої на еспланadu встигли при відступі замкнути.

З палацу видно було цю групу. Не наважуючись більше ні виступати знову, ні повернутись на завод, де вони залежали б від примхи божевільного, напівмертві від голоду, знесилені, вони лежали на землі, просто неба, атаковані ворогами, які безперешкодно могли обстрілювати їх з правого берега Червоної річки та з тераси палацу, чи навіть напасти на них ззаду, з кругової дороги.

Серед них Джейн Бакстон з радістю пізнала Сен-Берена і доктора Шатоннея. Отже, ніхто з її друзів, і особливо той, хто був їй дорожчий за всіх, досі не загинув під час цих жахливих пригод.

Та не встигла вона зрадіти, як з вищих поверхів палацу почулися глухі удари. Неважко було розібрати, що вони доносилися з тераси — це

замкнені там намагалися підняти кам'яні плити підлоги. Та споруда була міцна і не піддавалася. Проте, хоч Вільям Ферней і його спільники теж встигли зголодніти, але ще не надто ослабли, а тому можна було не сумніватися, що вони кінець кінцем доб'ються свого. І справді, близько шостої години вечора підлога тераси була пробита, і обложеним довелось очистити четвертий поверх. Вони перейшли на третій, замкнувши за собою окуті залізом двері, і чекали, що буде далі.

Джейн Бакстон скористалася з цього моменту, щоб розповісти Барсаку й Амедееві Флорансу про свої пригоди після того, як вона пішла з заводу, про несподівану зустріч зі своїм братом Льюїсом і про жахливе відкриття, що Гаррі Кіллер насправді теж її брат, Вільям Ферней. Тепер, якби їй і Льюїсу не судилось повернутися в Англію, Амедей Флоранс і Барсак зможуть засвідчити невинність Джорджа і Льюїса Бакстонів, обвинувачуваних у злочинах, яких вони не вчинили.

Близько сьомої години стеля третього поверху почала тремтіти від глухих ударів. Вільям Ферней і його банда, відпочивши, знову взялися до роботи. Довелося знов спускатись.

Пробити другу стелю було теж нелегко. До другої години ночі безупинні удари лунали по всьому палацу. Після цього дві години панувала тиша: Вільям Ферней спустився з четвертого поверху на третій, і знову влаштував перепочинок.

Коло четвертої години почулися удари в стелю другого поверху. Не чекаючи, поки її проб'ють, усі поспішили на перший поверх. Це був останній захисток обложених. Далі їм лишалось або спуститися в камери підземелля, або відступати, відступати до виходу з палацу, а там — умерти.

Поки Вільям Ферней силкувався подолати ще одну перепону, на безхмарному небі зійшло сонце. Можна було тепер бачити, яких розмірів досягла катастрофа. Під владою блеклендського деспота лишалися

віднині самі руїни. Місто було зрівнене з землею. Тільки два будинки ще самотньо височіли в центрі кварталу Веселих хлопців, якраз напроти палацу. Через кілька хвилин після того, як зійшло сонце, вони теж були зруйновані, довершуючи спустошення правого берега.

Проте вибухи не тільки не припинились, а, навпаки, ще почастишали. Покінчивши з правим берегом, Марсель Камаре напав на лівий, і тепер настала черга заводу. Але він спрямовував свою нищівну діяльність дуже розсудливо. Будинки робітників, цехи, склади він висаджував у повітря поступово, невеличкими частинами, немов бажаючи продовжити насолоду, а важливих об'єктів, наприклад, машин, які виробляли енергію для його жахлиг вої справи, він не зачіпав.

Веселі хлопці, що в останні години ночі трохи вгамувалися і начебто відмовились від марних спроб розбити двері палацу, після першого ж вибуху на лівому березі знов з криками відновили свої атаки.

Їхня запеклість здивувала обложених. Звідки така впертість? Адже Блекленд уже не існував, на що ж вони могли сподіватись? Чи не краще було покинути це мертве місто і постаратись добратися до Нігера?

Уривки розмов, почуті крізь вхідні двері, все пояснили. Веселі хлопці і на думці не мали рятувати свого начальника, якого обвинувачували у зраді. Вони намірялися чим швидше вибратись із цих руїн, але спочатку хотіли заволодіти скарбами, які — вони були в цьому певні — їх володар накопичив у палаці. Поділивши цю здобич, вони одразу дременули б звідти і подалися б шукати щастя десь в інших краях.

Обложені охоче задовольнили б це їхнє бажання, та вони й самі не знали, де були сховані ці скарби, якщо такі справді існували, а тому і не могли відкараскатися в такий спосіб від своїх ворогів.

На дев'яту годину ранку становище лишалося без змін, тільки вибухи з боку заводу ще почастишали. Вільям Ферней все ніяк не міг пробити

стелю другого поверху, а Веселі хлопці знову заходились біля вхідних дверей, на які, здавалось, ніщо не могло вплинути. Але раптом нападники змінили свою тактику і, покинувши двері, взялися до мурування. Цілу годину чути було, як вони довбали каміння, потім пролунав вибух, від якого розлетівся на друзки нижній край правого одвірка. Веселі хлопці нарешті примудрилися пробити дірку для міни, на яку пішов порох із багатьох набоїв. Двері ще трималися міцно, але можна було не сумніватись, що після одного заряду динаміту вони впадуть. Крізь пролом у стіні вже показалися грізні дула рушниць.

Обложеним довелось перейти з вестибюля в найвіддаленішу частину палацу, а Веселі хлопці тим часом заходилися довбати другу дірку для міни.

Майже в ту ж мить гуркіт обвалу показав, що стеляг другого поверху теж піддалася. За кілька хвилин обложені почули кроки і удари в стелю прямо в себе над головою.

Створилося справді безвихідне становище. Зовні — сотні три-чотири Веселих хлопців, які ввірвуться щонайбільше за півгодини. Нагорі — двадцяттеро запеклих бандитів, які можуть щохвилини почати стріляти крізь стелю. Обложені підкорились неминучій долі. Джейн і Льюїс Бакстон, Амедей Флоранс і Барсак марно намагались їх підбадьорити. Нещасні люди простяглися на підлозі і покійно чекали останнього удару.

І раптом усе змінилося. Веселі хлопці і Вільям Ферней одночасно припинили свою працю. Звук, який не можна було сплутати з вибухами, що тривали по сусідству, луною пішов по всьому палацу. Це був постріл, очевидно, з гармати, слідом за ним почулися нові й нові постріли, і не минуло й п'яти хвилин, як майже вся стіна, що відділяла південно-східну частину еспланади від полів, обвалилася.

Дехто з Веселих хлопців підбіг до цього пролому, і раптом з їхніх губ понеслися жахливі прокльони. Видно, їм дуже не сподобалося те, що

вони побачили, бо вони замахали руками, мов несамовиті, побігли назад до своїх спільників і почали нашвидку радитись. Потім усі вони безладно кинулись тікати на другий берег річки, в той час як Вільям Ферней, відхмовившись від думки проникнути на перший поверх палацу, похапливо піднявся на башту. Охоплені незрозумілим жахом, Веселі хлопці поспішали, збиваючи один одного з ніг, проштовхнутись по Замковому й Садовому мостах, коли новий вибух, що коштував життя десяткам людей, знищив одночасно обидва мости. Сполучення з правим берегом було перерване, і ті з Веселих хлопців, хто ще лишався на лівому, кинулися вплав.

В одну мить еспланада спорожніла, і, коли не брати до уваги вибухів, що гриміли через правильні проміжки часу, глибока тиша заступила весь цей гамір і галас.

Обложені, дивуючись, не знали, що почати, коли зненацька обвалився куток палацу. Марсель Камаре завершував свою руйнівну діяльність, і треба було рятуватись. Обложені вибігли на еспланаду і, бажаючи дізнатись про причину паціки, в свою чергу поспішили до бреші в стіні. Вони ще не встигли наблизитись до неї, коли з-за стіни гучно заспівав горн. Не вірячи в порятунок, що його провіщав цей спів, вони спинилися в нерішучості — спинилися й ті, які ховались на набережній і теж виходили з неї на еспланаду.

І от капітан Марсене́й — адже це був він, як легко догадався читач, а гарматні постріли і музика горна сповіщали про його наближення, — капітан Марсене́й побачив знедолених, блідих, схудлих, знеможених людей, що зібралися на еспланаді, тремтячи від утоми й виснаження.

Вони ж, коли стрілки появилися в проломі стіни, хотіли кинутись їм назустріч, але так ослабли, що могли тільки схвильовано простягати руки до своїх рятівників, а деякі непритомніли й падали долі, мов неживі.

Сумне видовище постало перед капітаном Марсенеєм, коли він, ведучи свій загін, вступив на еспланаду. За річкою на далеку відстань простяглися руїни, з яких виривалися хмари диму; праворуч і ліворуч — дві великі споруди, частково обвалені, з високою баштою над кожною з них; між ними — широка площа, вкрита сотнями трупів, а посеред неї — щільна група живих людей, з котрої чулися зойки і стогони. До цієї групи і поспішав капітан Марсений. Чи усміхнеться ж йому щастя, чи знайде він поміж живими ту, кого шукав, кого хотів врятувати найпершою?

Він незабаром заспокоївся. Угледівши капітана Марсенея, Джейн Бакстон випросталась і в раптовому пориві, зібравши всі сили, попрямувала до нього. У цій знеможеній істоті з смертельно блідим обличчям, з запалими щоками, з гарячковим блиском в очах капітан ледве пізнав ту, кого менше трьох місяців тому бачив востаннє квітучою, повною сил. Він кинувся до неї назустріч.

Поки він намагався подати їй допомогу, еспланада раптом задвигтіла від двох страшенних вибухів: завод і палац одночасно злетіли в повітря. Над їхніми руїнами самотньо височіли дві башти — високі, міцні, неушкоджені.

Угорі башти палацу видно було Вільяма Фернея; разом з ним вісім його радників, дев'ятеро негрів-служників і п'ятеро з Чорної варти, всього двадцять три чоловіки, перекинувшись через поручні, здавалось, волали про допомогу.

Угорі другої башти була тільки одна людина. Тричі оббігла вона навколо платформи, вигукуючи звернені у простір незрозумілі слова і широко розмахуючи руками. Очевидно, він кричав щосили, цей чоловік, бо, незважаючи на відстань, двічі підряд виразно почулося:

— Горе!.. Горе Блекленду!..

Ці слова, видно, почув і Вільям Ферней; він раптом затрусився від люті, схопив рушницю і не цілячись вистрілив у заводську башту, віддалену від нього на чотириста метрів. Але куля, хоч і пущена навмання, влучила в ціль. Марсель Камаре притис руку до грудей, похитнувся і зник у башті.

Майже одразу після цього пролунав подвійний вибух, потужніший за всі попередні, обидві башти розвалилися з неймовірним гуркотом, і під їхніми уламками знайшли свою могилу, під однією — Вільям Ферней та його спільники, під другою — сам Марсель Камаре.

Після оглушливого гуркоту запанувала глибока тиша. Приголомшені свідки катастрофи довгий час вдивлялися, хоч вже ні на що було дивитись, і прислухались, хоч нічого вже не було чути.

Все було скінчено. Від Блекленда, доценту зруйнованого тим, хто його створив, лишались самі руїни і уламки. Чудесний, але фатальний витвір Марселя Камаре більше не існував.

## XV. ЕПІЛОГ

Так загинули Марсель Камаре і Вільям Ферней, він же Гаррі Кіллер. Так загинуло дивовижне місто Блекленд, що виникло потай від усього світу, загинули й чудодійні винаходи, які там були.

Лишилась тільки купа руїн, яка дуже скоро зникне під піщаним саваном. З хмар не йтиме більше живлющий дощ, Червона річка знову пересохне, від неї зостанеться тільки річище без краплини вологи, поля також повсихають, пустиня запанує тут по-старому і знищить навіть найдрібніші сліди діла рук людських.

Витвір Марселя Камаре загинув цілком з волі свого творця, і ніщо не передасть прийдешнім вікам ім'я геніального і божевільного винахідника.

Капітан Марсене́й постарався по можливості не затримуватись у цій спустошеній місцевості. Проте минув цілий місяць, перше ніж він зміг вирушити в путь. Треба було поховати сотні трупів, подати допомогу пораненим, почекати, поки вони зможуть витримати подорож, а також дати трохи зміцніти тим, хто був врятований, можна сказати, в останню хвилину.

З колишніх мешканців заводу далеко не всім судилося повернутись на батьківщину. Від рук Веселих хлопців загинуло двадцяттеро робітників, три жінки і двоє дітей. Але доля була прихильна до членів експедиції Барсака. За винятком легко пораненого Амедея Флоранса, усі вони лишилися цілі й здорові, аж до Тонгане і Малік включно.

Поки врятовані відпочивали від пережитого, набиралися сил і загоювали рани, капітан Марсене́й збирав населення Блекленда, що розбіглося на всі боки. Бандитів, які zostалися живі, виловили й упокорили; їхня доля мала бути вирішена у свій час. Що ж до колишніх невільників, їх вдалося заспокоїти і поступово згуртувати. Досягши Нігера, вони зможуть повернутися у свої села, до своїх сімей.

Колона вирушила тільки 10 червня, маючи вдосталь харчів, зібраних серед руїн міста і по навколишніх полях. Кількох найтяжче поранених, які не могли йти, довелось нести на ношах. Проте більше не можна було зволікати з поверненням, бо наближався сезон дощів.

Подорож відбувалась дуже повільно. Ми не будемо описувати її докладно — хоч вона й була нелегкою, але скінчилась без серйозних подій і небезпек. За півтора місяця загін капітана Марсене́я прибув у Тімбукту. Ще за два місяці герої цих драматичних пригод висадилися в Європі — хто в Англії, хто у Франції.

Лишається в небагатьох словах розповісти читачеві про їхню дальшу долю.

Кожному своє! Понсен зайняв старе місце в міністерстві, де продовжує з насолодою трудитись на ниві статистики. Час від часу він робить справді "разючі" відкриття. З останніх його знахідок можна згадати: середню кількість волосся на голові для різних рас світу і середній ріст нігтів за рік, за місяць, за годину й за хвилину.

Доктор Шатонней повернувся до своїх хворих, здоров'я яких без нього погіршилося. Нині він знову лікує їх, і все пішло на добре. Вони можуть собі дозволити хворіти і робити, що їм заманеться — виходити чи не виходити з дому, лежати чи не лежати в ліжку; адже тепер вони певні, що це піде їм на користь, бо робиться за приписом лікаря.

Барсак по-старому виступає в парламенті. Треба сказати, що, хоч питання про надання неграм виборчого права на довгий час пущено в непам'ять, шановному депутатові Півдня аж ніяк не пошкодив цей провал його проекту. Якраз навпаки: пережиті небезпеки й випробування дали йому право на компенсацію. А тому його становище зараз міцне, як ніколи, і вже ходять чутки про його кандидатуру на пост міністра колоній.

Малік і Тонгане одружилися, розпрощалися з Африкою і поїхали за своєю хазяйкою.

Сен-Берен... Але в Сен-Берена немає життєпису. Він ловить рибу, полює, називає "мадам" своїх вусатих співрозмовників і "пане" осіб жіночої статі. Такі його основні заняття. Але, крім усього іншого, життя Сен-Берена — це життя Джейн Бакстон, а життя її тісно зв'язане з усім, що стосується її брата Льюїса і капітана Марсенея, отже про долю всіх чотирьох можна розповісти одночасно.

Як і слід було чекати, капітан Марсений, повернувшись в Тімбукту, знов попросив у полковника Аллегра відпуск, який одержав цього разу без ніяких перешкод, після чого виїхав разом з Джейн Бакстон, Льюїсом і Сен-Береном в Англію.

Поки вони лишалися на руїнах Блекленда, він мав досить часу, щоб розповісти своїй нареченій, яким чудом телеграма Марселя Камаре дійшла по ефіру на його адресу, як він звертався до полковника Аллегра і які пережив муки після категоричної відмови останнього. На щастя, другого ж дня прибула відповідь від полковника Сент-Обана, який визнав підробленим наказ, переданий через так званого лейтенанта Лакура, і наказував негайно іти на допомогу депутатові Барсаку, про долю якого були всі підстави непокоїтись. Експедиція була негайно організована. Спустившись по Нігеру до Гао, капітан Марсенею заглибився в пустиню, з величезними труднощами везучи з собою похідну гармату, і прискореним маршем досяг Блекленда.

Зразу по прибутті до Англії Джейн Бакстон зі своїми супутниками поспішила в замок Гленор, сповіщаючи телеграмою про своє прибуття. Минув майже рік відтоді, як вона виїхала звідти. Вона поверталася, здійснивши свій намір — врятувавши честь сім'ї. В якому стані знайде вона батька? Чи вистачило у вісімдесятьчотирьохлітнього старого сил витримати відсутність дочки, пережити ганьбу, принесену пограбуванням агентства Центрального банку його другому синові? Щоправда, газети всіляко намагалися тепер виправити заподіяне раніше зло. Амедей Флоранс при першій же можливості подбав, щоб весь світ дізнався про невинність Джорджа і Льюїса Бакстонів. Але чи бачив лорд Гленор ці газети, чи не з'явилися утішні відомості з запізненням? Джейн Бакстон знала уже, в якому стані перебував її батько після драми в агентстві Центрального банку, і, вболіваючи за нього, з тим більшим нетерпінням прагнула його швидше побачити.

Нарешті вона прибула і мала змогу схилити коліна біля ліжка найдорожчої людини, приреченої на нерухомість, в очах якої, проте, світився ясний, незатьмарений розум.

Навколо Джейн Бакстон стояли Льюїс, Сен-Берен і капітан Марсенею. Пояснивши, хто такий цей останній, вона розповіла батькові про свою подорож, назвала свідків, показала протокол, складений біля могили під Кубо, відкрила й те, що доти замовчували газети — ненависть

злочинного Вільяма Фернея до сім'ї Бакстонів і ті жахливі вчинки, до яких ця ненависть його довела.

Все було ясно. У лорда Гленора не могло більше лишатись сумнівів. Один з його синів загинув, але честь обох врятована.

Старий батько слухав уважно, не відриваючи погляду від дочки. Коли вона скінчила, його обличчя порожівало, губи поворушилися, і весь він злегка затремтів. Воля людини боролася з тягарем ланцюгів, які сковували шіснажене тіло. І ті, хто стежив за цією боротьбою, пережили раптом невимовне зворушення. Воля виявилася сильнішою, вона перемогла. Вперше за стільки місяців лорд Гленор поворушився. Він заговорив!

Його проясніле обличчя повернулося до Джейн, тремтяча рука простяглася до рук мужньої і самовідданої дівчини, уста прошепотіли: "Спасибі!"

Потім, немов утративши відтепер волю до життя, він глибоко зітхнув, стулив повіки і перестав дихати. Усі кинулись до нього, але лорд Бакстон Гленор уже не жив. Він умер тихо, немов заснув.

На цьому наша розповідь закінчується.

Читач уже знає про долю всіх дійових осіб її.

Що ж до мене...

Ну от, маєте! Оце я проговорився передчасно. Треба було сказати: що ж до Амедєя Флоранса, то він по-старому працює в "Експансiон франсез", де опублікував опиб своїх пригод, який його редактор визнав вартим гонорару в тридцять сантимів за рядок. Щоб підробити трохи грошенят, репортер, людина небагата, вирішив удруге скористатися тим же сюжетом, тільки на цей раз написати роман.

"Роман?.." — питаєте ви. "Який роман?.."

Та оцей же самісінький, в якому ви наближаєтесь до кінця, друзі мої читачі.

Бувши глибоким психологом, Амедей Флоранс справедливо розсудив, що, якби він просто списав самі голі факти, читачі пороздирали б роти, позіхаючи над його книжкою, а тим часом ті ж факти, подані з фантазією, розважать читача. Так уже воно ведеться: Історія з великої букви нагонить на нас нудьгу, нам потрібні історійки. Що поробиш, французи — люди веселі!

І Амедей Флоранс, спритно маскуючись, використав ці події, що, на його лихо, справді мали місце, і написав роман, в твердій надії, що роман цей розійдеться в цілій низці перевидань. Слід віддати йому належне — він перший робить це тут прилюдно — що в його творі вжито безліч способів якнайкраще приховати справжнього автора. Виклад ведеться то у вигляді газетної статті, то у вигляді щоденника; пародіюючи свій власний, трішечки зухвалий стиль, він доходить до того, що змальовує себе відважним і дотепним хлопцем, дозволяє собі то пускатися в їдку критику, то вдаватися до грубих лестощів, до всіляких хитромудрих викрутасів, трюків та інших літературних прийомів.

І от його праця скінчена. Хороша чи погана, цікава чи нудна — книжка готова. Тепер можна, нічим не ризикуючи, розкрити інкогніто, і автор, ваш покірний слуга, поставивши своє справжнє ім'я — Амедей Флоранс, репортер "Експансіон франсез" — може нарешті написати знаменне слово, слово над словами, найкраще із слів, слово

Кінець

© ВЕРН Жюль. Незвичані пригоди експедиції Барсака. — К.: Дитвидав, 1958. — 304 с. — (У світі пригод).

© РЖЕВУЦЬКА Е., скорочений переклад з французької, 1958.